

Львівське відділення
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка
НАН України

Серія «Літературні пам'ятки»
Випуск 5

Осип Шпитко

ВИРІД

Львів-2000

Шпитко О. *Вирід* / Упоряд., передм., поясн. слів і примітки П. Ляшкевича; наук. ред. Г. Чопик; післям. І. Лучука. – Львів, 2000. – 128 с. [У надзаг.: Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Серія «Літературні пам'ятки». Вип. 5.]

Через незвичну форму й тематичну новизну цей роман в час появи на світ (1901 р.) не був поцінований ні критикою, ні читачем, внаслідок чого наша “неповна” література втратила як явище літературного процесу український екзистенційний роман. Твір також можна назвати першим українським любовним, фліртовим, донжуанським романом.

Науковий та літературний редактор – *Григорій Чопик*

Науковий консультант – *Іван Лучук*

Відповідальний за випуск – *Євген Нахлік*

ISBN 966-02-0568-6

© **Петро Ляшкевич**, упорядкування тексту,
передмова, примітки

© **Ростислав Різник**, обкладинка

ЖИТІЄ ОСИПА ШПИТКА

(Легенда. Біографія. Творчість)

*Українець немислимий як Казанова, Дон Жуан
С. Маланюк*

ЛЕГЕНДА. Контroversійна, суперечлива особа Осипа Шпитка в суспільному житті Галичини початку віку була явищем скандально-шокуючим. Він, людина виняткових різнобічних здібностей, талантів і обдарувань, рідкісного психофізичного складу характеру, не зумів реалізувати свого творчого й інтелектуального потенціалу, перетворивши власне життя на фейерверк детективно-пригодницьких авантур та витівок. Людина такого широкого формату не змогла вміститися, знайти і реалізувати себе в специфічно галицькому середовищі тієї доби. Духовий клімат, громадські ідеали, морально-етичні приписи були тоді виснажливо-посушливими, несприятливими для проростання індивідуальностей. Тяжкі нарікання І. Франка, В. Стефаника, М. Євшана, а з Великої України – Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Грушевського на “галицькі обставини” підтверджують причини, які часто не сприяли розвиткові особистості, а заглушували її, змушували уніфікуватися до часом сумнівних стандартів і норм. Таких унікалів, як О. Шпитко, ніякі правила, порядки й закони не переможуть, лише ламають, нівечать. Був він, як визначили б, з огляду на особливості характеру, сучасні психологи – інтуїтивно-логічний екстраверт, людина проби Дон Кіхота, “новатор”. Це, як правило, типи, які чудово розуміються на можливостях, тонкощах душ інших людей, і не лише людей, але й добре відчують перспективи, нові ідеї. Вони постійно цікавляться всім новим, незвіданим, генерують найфантастичніші задуми. Діапазон інтересів, занять таких людей парадоксально різноманітний (Шпитко, для прикладу, був добрим співаком, настроїником піаніно й чемпіоном гри в карти, керував церковним хором і 25 разів сидів у тюрмі, писав невисокого художнього рівня вірші й гуморески рідною мовою і справжні шедеври (новели, есеї) – португальською; міг заличатися як до вуличних дівок, так і російської княгині...).

Люди Шпиткового типу вміють логічно формулювати цікаві теорії, розробляти і втілювати їх. З великих за складом характеру і творчими потенціями подібними до Шпитка були: Галілео Галілей, який відкрив закон падіння тіл, Альберт Ейнштейн (теорія відносності), Зигмунд Фрейд (теорія психоаналізу). Дон Кіхоти добре володіють собою, в екстремальних ситуаціях мобілізуються, проявляють силу волі, рішучість.. Не люблять заперечень, не терплять повчань, тому різко реагують на подібні явища. Активне, принципове, категоричне відстоювання своєї думки, позиції робить враження, що такі люди грубі, невиховані (Шпитко мав опінію галицького хулігана й скандаліста). Взагалі, люди цього типу часто ігнорують моральні та суспільні норми (односельчани називали Шпитка ще хлопчика виродком, та це його не хвилювало, як не хвилювало З. Фрейда те, що його дослідження проблем сексуальності збурили суспільну цноту). Нинішніми вулицями Львова фантомом ходить Юрій Винничук, який

зовнішністю, характером і способами реалізації творчих потенцій вельми нагадує О. Шпитка.

О. Шпитко був активним і помітним письменником початку століття. Серйозну творчість публіциста і лірика чергував, у згоді з власними принципами, з різними “чужізами” (термін В. Петрова стосовно вітків М. Костомарова), штуками, зміною масок-псевдонімів, а здоровий галицький патріотизм з примітивним шовінізмом (очевидно, він перший наш яскравий шовініст). Можливо тому прижиттєва літературна критика обережно обминала нестандартну особу О. Шпитка. І. Франко у статті «Шевченко і критики» побіжно зауважив, що збірка О. Шпитка «Новомодні коляди» не має “ніякої літературної вартості”.¹ Подібної думки був, очевидно, про всю його поезію й позалітературні “художества”. Зате роман «Вирід» опублікував 1901 року в «Літературно-науковому віснику» і паралельно окремою книжкою, поцінувавши сміливе новаторство твору.

Під сьогоднішню пору єдиними джерелами біографічних відомостей про О. Шпитка є його оцей автобіографічний роман та есей П. Карманського з книжки «Українська богема» – «Перший богемист на галицькому ґрунті». П. Карманський добре знав О. Шпитка в пору становлення «Молодої Музи» та під час еміграційного життя в Бразилії (30-і роки). Змалював українського Дон Кіхота колоритно й привабливо, розповів частину таємниці життя цієї легендарної людини. Підібрав Шпиткові влучні епітети-номінації, порівнюючи його то з розбійником Рінальдо Рінальдіні – героєм однойменного кримінального роману Христіана-Августа Вульпіуса, то з П'єтро Аретіно – італійським письменником-сатириком, автором скандальних сороміцьких віршів. Шпитків портрет пера Карманського виглядає так: “Автодидакт в роді Горького, всебічний талант, людина м'яка, як зуміє бути м'яким тільки наш мужик, а водночас бандит, що був ладен серед білого дня на Академічній вул[иці] побити людину, відібрати їй честь найнижчого сорту пасквілями. Ангел і сатана в одній особі, непримиренний ворог людей освічених, анархіст в поглядах і в житті, цинік, а водночас ідеаліст. Незмордований Дон Кіхот, що всюди в нашому громадському житті добачував нікчемність, і поборюючи її, не вагався вжити ніяких засобів”, однак, “цілим серцем горнувся до освіченої людини, що поведилася з ним, як з рівнею”².

На основі цього есею П. Карманського Р. Іваничук у романі «Шрами на скалі» (1987) створив непривабливий образ біялітературного хулігана Йосипа Шпатьяка. Роман Горак у біографічній повісті «Лесь Мартович» (1989) теж кротко за Карманським вивів епізодичний образ О. Шпитка.

Перелік талантів, фахів, занять О. Шпитка надто красномовний: співак, диригент церковного хору, актор почергово кількох аматорських польських театрів, домашній вчитель, публіцист, редактор часописів, м'який поет-лірик і різкий поет-сатирик, неперевершений гравець у карти й більярд і настроїник піаніно; анархіст, керівник міфічних нелегальних груп «Товариство месників» та «Чорні маски» (у Бразилії), гультяй-авантюрист і штатний співробітник столичних бразильських часописів, вчитель музики і прачка в шпиталі... Яскраво виділявся, доповнює Карманський, “вродженою інтелігентністю”, “універсальністю таланту”.

Легенду свого життя творив О. Шпитко емоційно, виразно, талановито й пристрасно. Ще й тепер, вивчаючи й розгадуючи його неординарну особистість, відчуваєш ніби потайну манливість, підсвідомий потяг до осягнення якогось загадкового

¹ Франко І. Шевченко і критики // Збір. творів: У 50 т. – Т. 35. – С. 237.

² Карманський П. Українська богема. – Львів, 1996. – С. 34–36.

парадоксально-алогічного явища і десь інстинктом відчуваєш мовби холодок остраху від присутності когось великого, незбагненно-магічного.

О. Шпитко вибрав собі псевдоніми: Гриць Щипавка, Драпавка, Анцихрист, Олекса Стефанович. За кожним з них стояв інший Шпитко-письменник. Гриць Щипавка – автор сатирично-гумористичних віршів; Драпавка – український канадський сатирик, оскаржувач і висміювач негативних суспільно-громадських явищ у Галичині; Анцихрист-публіцист, викривач гріховно-аморального життя галицького духовенства; Осип Стефанович – журналіст, співробітник українських часописів Бразилії, автор новел і нарисів португальською та німецькою мовами, перекладів. А Осип Шпитко – той, хто написав дві збірки віршів та новел на початку ХХ ст. і автобіографічний роман «Вирід», а також усе інше під згаданими псевдонімами.

БІОГРАФІЯ. Точні конкретно-біографічні дати, факти про людину-фантома, яка постійно міняє свої іміджі-маски, псевдоніми, професії, села, міста, країни й континенти проживання, встановити важко. Спосіб життя таких людей – митців-богемників – є продовженням творчості, власне є творчістю, мистецтвом життя, де реальне має ілюзійну умовність, а то й погорди.

Народився Осип Шпитко 7 квітня 1869 р. в с. Городниці Гусятинського повіту на Тернопільщині в селянській родині. Його батько був крутою вдачею і домогосподарськими педагогічними принципами, що, здається, виразно осіло в характері сина. Автобіографічний роман «Вирід» допоможе нам реставрувати частину життєвої долі цієї людини-маски. Твір написано у формі відвертої сповіді, щиро, без комплексів – як спогади Казанови.

Отже, головний герой твору Роман Лунович лиш з'явився на білий світ, як вже показав свій норов. Повитухи на хрестинах влучили дитині бурхливе життя, бо вже в колісці проявляла характер. У селі хлопчика стали називати “виродом”, себто виродком. У чотирирічному віці хлопець умів читати, а маючи п'ять років, почав співати в церковному хорі. Ріс невгамовний, спритний до витівок, картів. Умів складати на товаришів жартівливі вірші, смішні пісеньки.

Освіти належної не здобув (“Я самоук, ніяких шкіл, ніяких свідоцтв у мене нема”¹), закінчив лише школу. Прототип – О. Шпитко – теж закінчив “нормальну”, тобто початкову школу в Говиліві Великім Гусятинського повіту та підготовчі курси вчительської семінарії в Тернополі. П. Карманський в «Українській богемі» стверджує, що дійсно Шпитко-самоук не мав ніякої освіти, не любив людей “з університетами”. А Романа Луновича в якійсь бурсі обікрали, тому вернувся додому. Розгніваний батько вигнав сина з хати і той пішов блукати світами. Трохи працював у столяра на прізвисько Бендера – доброго злодія.

Коли став юнаком, зробився емоційно нестримним, постійно закохуючись, фліртуєючи й ведучи аморальне статеве життя. Власне, амурні пригоди Луновича складають основу сюжету роману, паралельно як вони були основою життя О. Шпитка.

Першим коханням Романа була заміжня Домця, та спражнього чару любові спізнав, закохавшись у п'ятнадцятилітню єврейку Естеру.

Якось у містечку Роман побував на виставі польського мандрівного театру. Загорівся бажанням стати актором, пішов з дому і пристав до театральної трупи. Разом з театром об'їздив увесь край. Трупи часто банкрутували, розпадалися, актори бідували. Іноді тижнями не було що їсти. Кинувши театр, Лунович організував гурток “гноблених та

¹ Шпитко О. Вирід. – Львів, 1901. – С. 106.

поневоленних братів”, ширив соціалістичні ідеї, далі створив анархістську організацію «Товариство месників». Продовжував шукати авантюрих амурних пригод. Поступово крах морально-етичних цінностей, розчарування в життєвих ідеалах, некорисний вплив філософії Шопенгауера, сентенції якого Луневич має за свої принципи і цитує, – причини, які витворили (спотворили?) його конституцію життя і, зрештою, життя самого Шпитка.

Подальше життя Луневича – це пошуки місця під сонцем, способів реалізувати свої різнобічні таланти, а також чергові любаски, короткий шлюб із пристаркуватою дівою з баронової родини, нарешті – вбивство на дуелі чоловіка коханки.

Згодом Галичина зробилася тісною і Луневич подався до вічного міста Одеси. Вабили романтичні потяги до мандрів, море і жінки.

Роздумуючи про свої донжуансько-казановсько-распутінські успіхи в жінок, Луневич-Шпитко, тонкий спостережливий психолог, робить цікаві висновки, варті ширшого цитування: “Є мужчини і то досить гарні й багаті, що ціле своє життя нарікають лиш на те, що їх жінчини не хотять любити, кажуть, що не мають щастя в любові, або кілько жінчин знали, то ніяка їх так не ненавиділа, як власна жінка. А мені здається, що се знов один зайвий довід дурноти мужчин. Жінчини може полюбити лише розумішого від себе, а в найгіршім разі, – рівного собі морально й інтелектуально. З природи хитра, помічує вона всяку дурноту хоч би навіть свого мужа. Їй треба вміти імпонувати і прив’язати до себе, але, передовсім, треба її саму пізнати. Кождий чоловік може бути певний любові своєї жінки, або бодай прив’язання о стільки, о скільки він певний своєї духовної вищости над нею” (с. 116).

В Одесі на Рішельєвському бульварі познайомився Луневич з повією Вірою, жінкою тяжкої долі, вигнаною чоловіком з дому. Покохали одне одного щиро і ніжно. Проте незабаром Віра виїхала на роботу в Грузію. Через деяких час подався на Кавказ і Луневич. Якось у човні потрапив під шторм. Врятував його грузин Харбедіє; відходив непритомного. Мав дочку-красуню Надю. Пристрасна грузинка підкорила чистим почуттям вульгарне серце пройдисвіта. Та в цей же час зустрів свою одеситку Віру. Високі почуття, напруга емоцій розірвали цей любовний трикутник: екзальтована грузинка в пориві ревнивого гніву суворо попередила Луневича, а Віра, зазнавши з Романом уперше в житті справжнього людського щастя, пізнавши благородство душі цієї людини, яка витягнула її з болота проституції, кинулась зі скелі в море, щоб не бути третьою. Луневич, зворушений вчинком Віри, теж пішов у море, до неї.

Розв’язка роману дещо штучна, психологічно не вмотивована. Сюжет роману життя Осипа Шпитка продовжувався. Він, переживши бурхливі роки темпераментної юності в мандрах і авантюрах, оселився на Буковині. У Чернівцях 1899 р. редагував часопис «Буковина», пробував заснувати сатиричний журнал «Анцихрист». З цього приводу «Літературно-науковий вісник» помістив анотацію: “«Анцихрист», нова сатирично-політична часопись, почала виходити в Чернівцях від 1 лютого с. р. Редактором її є д. Осип Шпитко, якого оповідане «Вирід» друкував наш журнал минулого року”¹.

У Чернівцях О. Шпитко видав кілька книжок (поезії, проза, публіцистика, віршована сатира). Десь 1905 р. він з’явився у Львові, де близько зійшовся з майбутніми молодомузівцями. Тут редагував журнал Дениса Сембратовича «Руска Хата» (1905), газету «Дзвін» (1906), видав кілька книг згаданого репертуару. Незабаром, заживши скандальної літературної та побутової слави, зник. Взагалі його бурлескно-травестійний спосіб життя з несподіваними перевдяганнями, змінами іміджу, професій, місць проживання був найстабільнішою рисою характеру. Відомо, що 1912 р. О. Шпитко

¹ Див.: Літературно-науковий вісник. – Львів, 1902. – Т. XVI. – Кн. 3. – С. 36.

короткий час редагував у Сяюку газету «Підгірський дзвін». У цей час, ще до великої війни, він виїхав до Канади, звідти до США, а далі – до Бразилії. Тут застав його П. Карманський у 1920-х роках. Скаржився, що його за океан, “між дикунів”, нагнали землячки. Тут, у Бразилії, “користувався всіма благами волі і паразитарного життя, бо заробляв на хліб грою в більярд, яку довів до рекордового мистецтв [...] А коли надоїло йому жити між рідними, і коли втомилася його боротьба з попами, переїхав до С[ан] Павло і до Ріо-де-Жанейро...”¹ У столиці під псевдо Осип Стефанович друкував у поважних часописах серії статей під загальною назвою «Христос народів». У них знайомив читачів з Україною, її історією. Користувався в колах українських емігрантів дуже поважним авторитетом.

У Бразилії Осип Шпитко видрукував збірку новел і есеїв португальською мовою «На могилі життя» (1930). Книжка відкривалася передмовою авторитетного бразильського критика, який ставив творчість Шпитка поруч із прозою Л. Толстого і Л. Андрєєва. Численні відгуки й рецензії в пресі високо поцінювали творчість українського письменника, який діждався визнання від чужих, залишаючись невідомим своїм.

Не обійшлося за океаном без любовних пригод: на сьомому десятилітті літ сивобородий дідусь О. Шпитко полюбив якусь російську графиню, яка чудом втекла з СРСР. У столичному журналі постійно друкував про неї сенсаційні матеріали, “ви-експлюатував її екзотичну появу” (П. Карманський).

Легенда смерті письменника така ж загадкова, як і його життя. П. Карманський у 1936 р., пишучи про Шпитка есей до «Української богемі», гіпотезував: “Чи дідусь, руїна колишнього Шпитка, ще в живих, – не знаємо. Є чутка, що він вже закінчив своє авантурне життя...” Натомість, Яр Славутич, як стверджував В. Лучук, розповідав йому, що в 1946 р. зустрічався з О. Шпитком у Бразилії, обіцяв написати про нього спогади. Англomовна «Енциклопедія українознавства» констатує, що Осип Шпитко помер у Бразилії 1942 року... Біографія перейшла в легенду, та за законами цього жанру – його герої смерті не імуть...

ТВОРЧІСТЬ. Літературну творчість Осип Шпитко розпочав у 90-х роках під час акторської праці в мандрівних театрах. Для вистав польськомовних театральних труп створював музичні вставки, пісні на власні слова. Паралельно друкував ранні віршові проби в журналі «MONITOR». Українською мовою почав писати на рубежі віку: з 1899 р., бачимо його публікації в «Ділі», дебютував в літературі у власному стилі. Газета «Буковина» (1899 р., ч. 139) помістила таке оголошення: “АНТИХРИСТ вже ходить по Галичині і Буковині. Він провадить з Люципером широку кореспонденцію, особливо дуже займається русинами. Видавець вилапав оті «Пекольні листи» і друкує їх один по другому книжочками [...]. «Пекольні листи» – се щось так смішного, так цікавого, а при тім так пожиточного [...]”. Видавцем цієї літературної містифікації значився Осип Шпитко. У наступні роки він видав кілька книжок публіцистики й віршованої сатири, про які мова далі.

Під власним прізвищем О. Шпитко друкував “серйозну” літературу: по одній збірці лірики і прози, нарис «Опришок в реверенді» та роман «Вирід». Здається, ці твори і жанри найбільш органічні для художнього світу письменника, хоча не вони принесли йому літературну популярність.

¹П. Карманський. Українська богема, с. 18.

Збірка «Дві новельки» (Чернівці, 1903) не стала літературним явищем, лише підтвердженням традиції на вибрані теми й манеру письма. Чутливий естет, Шпитко після її появи, пошук власного стилю продовжував в іншому напрямі.

У першій новелі «Через неї» розповідається про життєву долю юнака Романа Луневича (таке ж ім'я в головного героя роману «Вирід»). Хлопець не може знайти себе в житті, весь світ здається йому ворожим і чужим. Невзаємне кохання довшує його світову скорботу: на Великдень чинить самогубство. Бачимо традиційний сюжет і мотив літератури модернізму, прямолінійну інтерпретацію образу “оголеної душі” та змісту модних на рубежі віку ліричних драм з героєм самогубцею в головній ролі (герой ліричної драми П. Карманського «З теки самовбивця» (1899) теж з подібних причин чинить самогубство акурат на Великдень).

Друга новела «Декадент» – соціально-побутового характеру. Це епізод з життя газди, громадського пастуха Федька Дулі. Федько не пішов на вибори, а погнав череду, бо з-поміж двох кандидатів – пана і дядька – не осмілився зробити вибір, хоча священник у церкві дуже просив голосувати за пана. Якраз отого Дулиного голосу забракло панові для перемоги. Він помстився пастухові тим, що розорив його господарство. Отже, типова галицька бувальщина в стилі Леся Мартовича.

Історія літератури знає О. Шпитку як поета, хоча він написав лише одну збірку лірики «Осінні квітки» (Львів, 1910). Її можна вважати вибраним, бо тут зібрані вірші, які друкувалися в часописах упродовж галицького, умовно кажучи, періоду творчості. Книжку складають цикли «Народні мотиви», «Пережите», «Альбом», «Переспівни», «Як я вмираю», фрагменти з поеми «Дух бунту».

Загалом поезія збірки художньо-нерівномірна, переважають одноманітні настрої і прийоми, часті стилізації під народну пісню, баладу. Деякі вірші – згустки невідроблених почуттів і емоцій, трапляються й справжні шедеври:

*Закувала зозуленька:
ку-ку! ку-ку! –
проганяла із серденька
скуку, скуку.*

*Закувала зозуленька
в лузі, в лузі; –
нарікала із тихенька
в тузі, в тузі.*

*Закувала зозуленька
в гаю, в гаю; –
ой чому я, невинненька,
смуток маю?*

*Закувала зозуленька
в полю, в полю –
і сконала молоденька
з болю, з болю.*

Просто й геніально. Правда ж?

Загалом же художньо-темагичне спрямування книжки традиційне для літератури раннього українського модернізму (Б. Лепкий, П. Карманський, О. Луцький, С. Твердохліб, С. Чарнецький). Зміст естетичних пошуків поета спрямований на пізнання “імпресій душі”, тобто внутрішніх станів ліричного “я”. Внутрішній світ ліричного героя збірки обмежується рефлексіями всезагального суму, стражданням і розпачем. Іноді його свідомість дисонансно ледь-ледь відчуває іншу реальність – рабське становище людини й нації. Тоді поетова душа озивається болем і скорботою. Поети-зація смутку, безпричинних страждань, містичні видіння тотального засилля зла – ці класичні бодлерівські мотиви, що переростають у конфлікт, протистояння індивідуума зі світом, характерні для тодішньої лірики, правда, поезія «Минули дні плачівні, похоронні...» вирізняється нетрадиційним трактуванням традиційного для літератури декадансу образу Нірвани як стану блаженства, трансцендентності. Ліричний герой О. Шпитка не моделює уявою чи навіюванням стан забуття-блаженства, прагнення

смерті як переходу в іншу даність, як звично це роблять П. Карманський чи О. Луцький, – він “потойбічно” розкошує:

*Лежу і чую тони пречарівні, –
хтось піснь душі моєї сумно грає,
пливуть акорди, як думки повівні,
мертвеє серце вдруге умирає
й дрижить із піснею нарівні¹.*

Можемо зарахувати цю поезію до рідкісного жанру постичної некрофілії. Під власним прізвиськом О. Шпитко видав також окремою книжкою памфлет «Опришок в реверенді. Правда історія з бориславського пекла» (Львів, 1909). Це викривальна публіцистика про нечестиве життя бориславського священика Романа Коростинського. З розповіді письменника про стиль життя цього отця вимальовується така картина: службу відправляє абияк, часто скорочує її, під час відправ лає дяка на всю церкву, бо невірро співає, а паламаря, бо не наносив води наложниці Анні. Отець запеклий картяр і за цим захопленням часто забуває за службу, навіть похорон. У розділі «Опришок розмножує рід людський» наводяться численні приклади гріхів перелобу, розповідається, що священник заставляв матерів убивати нагуляних від нього дітей.

Памфлет, сатира, викриття, засудження – в цьому репертуарі знайшов себе О. Шпитко. Більшу частину його художньої продукції початку ХХ ст. складають сатиричні вірші на улюблену тему: висміювання суспільно-громадських явищ, порядків галицького підлісарського життя. Постійними об'єктами глузувань Шпитка, подібно, як і в С. Руданського, в народній творчості, є пани, попи, жиди, ляхи, кацапи і просто дурні, як правило, твердолобі покірні русини, яких завжди обманюють, експлуатують іногородці. Цензура постійно вилучала з його книжок їдкі сатиричні вірші, “ліричними” героями яких були судді, жандарми та інші державні чиновники. Вже перша збірка «Новомодний співаник. Переспіви Гриця Щипавки» (Львів, 1901) була сконфіскована цензурою і згодом вийшла накладом гумористичного журналу «Комар» без заборонених десяти віршів. «Літературно-науковий вісник» так анонсував її зміст: “Се є парафрази кількадесятьох популярних в Галичині пісень з сильною політичною, антишляхоцькою та антисеміцькою закраскою. Автор їх, шоправда, неперебирає в словах і називає не раз дуже досадне річи по імени. Та хто знає наші політичні відносини, той не подивується тому... Книжочка заслуговує на розпросторене й поза межами Галичини”². Пізніше, в Канаді, О. Шпитко зміг видати цю збірку повністю.

У «Передньому слівці» пояснював причини цензурних вето: “Ще в 1901 році вийшла накладом редакції «Комара» у Львові книжочка «Новомодний співаник. Переспіви Гриця Щипавки». Пісоньки дуже гарні, они суть перелицьовані з народних пісень. Кожда з тих пісень єсть повна гумору-розради в сумних хвилях. Они відкривають всякі рани і струпи на організмі нашої ньеньки України в той спосіб, що кождий легко може здогадатися, якими ліками можна ті так болючі рани погоїти; они витягають на денне світло хоч частину тих многих злодійств, які діються в нашій рідній хаті, тих п'явок, котрі висисають нашу послідню каплю крови зболілої нашої вітчизни”³.

¹ Шпитко О. Осінні квітки. – Львів, 1910. – С. 38.

² Новомодний співаник. Переспіви Гриця Щипавки // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. XV. – Кн. 7. – С. 8.

³ Новомодний співаник. – Вінніпег (б/р). – С. 4.

Наведені цитати дають уявлення про тематику сатиричних віршів О. Шпитка. Їх актуальність, злободенність, дотепні форми (імітація народних пісень, колядок, шедрівок) мають утилітарно-ужитковий характер, а тому переважно невисокий художній рівень. Ось один з характерних віршів збірки, в якому висміюється галицьке москофілство:

МОВО РІДНА, СЛОВО РІДНЕ

(В альбом «Русскому слову»)

*“Мова” бідна, “Слово” підле,
хто тебе читає,
той в голові замість мозку,
певно, січку має.*

*Як ту мову мож читати,
котрій мету дали,
аби ми всі українці
москалями стали?*

*У тій “мові” – половина
слів – то чудасія,
з котрих навіть явно-славно
кпить сама Росія!*

(с. 12–13)

Найпопулярнішим твором О. Шпитка серед земляків на початку століття була політична сатира «Садок вишневий коло хати...», друкована у згаданій збірці, яка гостро висміювала “демократичні” вибори до галицького сейму:

*Жидок паршивий коло хати,
хруні щось радяться, гудуть –
вибори в сойм уже ідуть;
банкроти хтять кандидувати –
центральників воззвання ждуть...
Прийшли виборці голос дати,
комісар робить лиш своє,
картки сам граф всім роздає;
священик хоче научати –
так жандарм кольбов не дає...
Прогнали ката знов до Буська,
в тюрмах виборці, то в гробах,
пани сміються знов з всіх них
й затихло все, лиш кривда руська
та жаль до “ржонду” не затих...*

(с. 10–11)

За подібним жанрово-тематичним принципом створені також збірки «Хруніада» (Львів, 1901) та «Новомодні коляди» (Чернівці, 1903). Вірші останньої написані на мотиви якоїсь з колядок. Зокрема, «Піснь 4. На нуту «Небо і земля» звучить:

*Кацап і поляк (2 р.) нині торжествують,
крулевство польське (2 р.) на Руси будують.*

(с. 8)

Під псевдонімом «Гриць Щипавка» письменник видав двомовний памфлет «Projekt na zniszczenie Rusi» (Чернівці, 1903). У ньому наведено знайдені ним історичні документи, які свідчать про політичну мету прийняття унії 1596 року: сполучити, окатоличити українців, знівелювати їх як етнос. Текст цього документа (книжка греко-католицького священика Теодозія Бродовського) з паралельним перекладом і коментарем українською мовою вартий уваги сучасних дослідників.

Найвизначнішим, без сумніву, україномовним твором О. Шпитка був роман «Вирід». Так сталося, що цей новаторський в нашій літературі твір критика прогледіла. Жанр його можна визначити як донжуанський фліртовий роман, первень подібної літератури в Україні. Здається, роман є першим екзистенційним твором не лише на наших теренах, а й у Європі. Головний герой Роман Лупсвич – класична ілюстрація К'єркегорового “справжнього існування” людини. Він, за сюжетом, проходить у житті всі стадії до екзистенції: естетичну (насолада життям, статевими пристрастями), етичну (має відчуття морально-етичних норм, боргу перед людьми, батьками), релігійну (співстраждання і смерть – за прикладом Христа).

Роман Луневич має багато рис характеру героїв Сартрової «Нудоти». Як і Рокантен, він антигуманіст і атеїст; для обох у житті все можливо, все дозволено, бо все однаково не має сенсу. Луневич, подібно до Рокантена, антисеміт, надзвичайно честолюбний, негнучкий, тобто “нормальний негідник”, “чорний герой”. За авторськими задумами, обидва герої живуть в екзистенційному вимірі: зайвий, чужий, забутий, непотрібний, закинутий; обидва – це типи людини-комахи, медузи, лангусти (власне екзистенційні терміни); обидва шукають свого продовження в самогубстві. Знаємо, що сам О. Шпитко, як ще один герой Сартра – Поль Гільбер («Мур»), відверто декларував етнічну нетерпимість, мав потяг до тероризму (Луневич теж був організатором терористичної групи «Товариство месників», О. Шпитко – «Чорні маски»). Цікаві спостереження можна провести над мовою роману. Пишучи його, Шпитко мав проблеми з сексуально-фліртованою, так би мовити, термінологією, адже до нього ця тема мала суспільне табу. Він сміливо вводив у мову жаргонну лексику, прозаїзми, лексику українського міста, українського інтелігента-богемника, галицького батяра. Якщо не вдавалося знайти влучне слово, вдало користувався евфемізмами: “мої зносини з Домпцю”, “почав її занедбувати”, “перестав любити, використавши вперед”, “зробити щасливою”, “віночок дівочої невинності” і т. д. Лексика на кшталт: “любас”, “шеф” “термінатор”, “маклер”, “вуличниця”, “шарнути” нагадує творчу самотність теперішніх молодих письменників.

На жаль, про творчість Осипа Стефановича португальською мовою за відсутності текстів нічого не знаємо. Залишається вірити на слово бразильським літературним критикам, що це було мистецьке явище рівня Льва Толстого й Леоніда Андрєєва.

Отож, біографія і творчість Осипа Шпитка перейшли в загадкову легенду і стали нею.

Ціна 1 кор. 60 сот.

ОСИП ШПИТКО.

1901 Р.

ВІСНИК

ОПОВІДАНЄ.

Виданє редакції
»Літературно-наукового Вісника«.

*Равви, хто согрѣши:
Сей, или родители его?
Лука євангел.*

I

**До світлого Суду
полюбовного в Н.
На руки В-пов. Др-а С. Л.**

Світлий Суде!

П. Козинський визвав мене на поєдинок за те, що я звів його жінку. Я відмовив сатисфакції – не зі страху перед евентуальною смертю, не з трусости – але з переконання. П. К., по моїй думці, повинен би був, властиво, визвати свою жінку, адже вона його зрадила – не я! – і вона повинна би в першій мірі відповідати за свій поступок.

Я відмовив п. К. сатисфакції т. зв. “гонорової” з кількох причин.

Найперше вважаю се річчю абсолютно перестарілою, архаїчно перестарілою і бездонно глупою, негідною духа часу і сучасної цивілізації. А хоч я вже сам три рази в мойому життю поєдинкувався, то одначе нині заявляю прилюдно, що сих моїх поступків – значиться поєдинків – каюся і жалую, уважаючи таке полагодження крайне пустим, крайне несправедливим і нелюдським, уже хоч би для того самого, що у всіх моїх трьох поєдинках я провинився, а, проте, кожного разу я вийшов побідником.

Що ж легшого, як вивчитися добре володіти оружжям і безкарно уводити людських жінок або обиджати найневинніших людей?.. Покривджені, значиться, ті, що посміли упінутися о свою споневіряну честь, або лежать у гробах, або, скалічені, тягнуть дальше тачку життя, а я, винуватець, здоров як риба, уходжу загально за героя, готов в кожній хвилі звести комусь другому жінку, а його самого виправити на лоно Авраамове або зробити калікою, унещасливити на ціле життя.

Де ж тут хоч би тїнь справедливости? Де ж тут консеквенція? Де моральний зміст таких правил? Подумайте, мої панове?!..

Врешті я сам себе вважаю негідним станути з оружжям у руках перед чоловіком будь-що-будь мною покривдженням – і тому я пану К. відмовив.

Пан К. скликав на мене чи на себе полюбовний суд і за се я йому нескінченно вдячний. Спішу, отже, чим скорше з пересилкою мойого curriculum vitae, бо – кажу щиро і одверто – я хотів би й сам довідатись врешті: хто я і що я? Не знаю себе самого, тим-то і Ваш суд, В. п. Панове, буде для мене незвичайно інтересний.

Я хотів би, аби Ваш суд був опертий на непохитних основах, я хотів би побачити свій власний портрет, до котрого достарчую сам матеріалу. А хоч матеріал сей далеко не повний, бо подаю лише важніші моменти з мого життя, значиться, те, що запам'ятав, то, думаю, се все вистарчить аж надто на правосильний акт обжалування.

Заявляю відразу, що Ваш суд, мої Панове, не вплине на дальше моє життя, бо я чоловік, котрий нелегко піддається всяким примусам ізгори; я лиш улегшую Вам роботу, а то як повномочником мого супірника, так і моїм заступникам. Мені байдуже, хто з нас управі і який випадє засуд; я лише вдячний судьбі, що дала мені раз нагоду побачити свій портрет. Лиш на се одно я цікавий.

Поки що прийміть, Високоповажні Панове, вирази глибокого поважання.

Роман Лунович

II

Зже в часі моїх хрестин ворожили мені сільські баби та повитухи життя доволі бурхливе, і хоч я нині цілком не забобонний, то все ж таки мушу признати, що їх пророцтва вповні здійснилися.

Ще малим у колісці прозвали мене вироDOM, мабуть, через те, що я плакав і був, загалом, дуже непосидючий, так що покійний мій тато давав крейцарі за те, щоб мене вколосати або забавити. А гострий і злісний був тато, хоча й по-своєму справедливий: найменша з мого боку провина не увійшла мені на сухо. Ну і діставав же я буків – що й не злічити.

У третім році життя я вже дуже добре говорив, у четвертім читав, у п'ятім співав разом із татом (покійний був дяком) у церкві “ірмолой”, у шестім і семім ходив до школи, пас рівночасно корову і кури в тютюн, у осьмім, дев'ятім, десятім і далі повнив службу піддячого, що в Галичині рівняється заняттю попового наймитка.

У тих часах бідував я страшенно. Мною послуговувалися всі: і піп, і попада, і панни, і паничі, і старші попівські фірмани... А прийдеш додому, то треба було і тут щось помогти: а назбирай-но, Ромку, кропиви для свині, а принеси-но води, а врубай-но дров, а напій корову, а забав-но дитину – словом, був я, мовляв, Mädchen für Alles. Дітей було дома гук-гучезний, доходи малі, а через те терпілося й недостатки, недостатки ж були знов причиною вічних колотнеч, а найчастіше все скроплювалося на мені. Рідко справляли мені одєжу, я доходжував звичайно рештки як не зі старшого брата, то з тата, а що уживано мене до тяжких робіт, то й дерлося все швидко, а наслідком того були – буки. До тих буків я привик був уже так, як віл до ярма. Зненавиділи мене всі і прозвали вироDOM; зненавиділа не лиш рідня, але й чужі, бо з лайкою та буками дома ніхто не скривався, тим то й чужі люде мусіли певно прийти до сего переконання, що я справдішній вирід.

У всім тім грала ще інша не менше важна річ велику роль, іменно моя дивна, палка та заразом непосидюча натура. Іноді я був живий, мов те срібло, сваволив, бився з жидками та з сусідськими хлопцями, хоч знав, що дома чекають за се буки; а іншим разом я чогось задумувався, лінивів, не раз навіть плакав, сам не знаючи чого. Коли сьогодні задумаюся над тими часами, то мені здається,

що тих батьківських буків було і замало, і що не вони були призначені для мене як педагогічний спосіб виховання. З отими буками я так був зжився, що не будь я тиждень битий, то шкіра, мовляв, аж свербіла; мені швидко навкучилося здрібніле “Ромцю”, я сам немов почував, що властивіша для мене назва – вирід. Я мусів щось конче змайструвати, рахуючи вже заздегидь, що більше або менше, стільки а стільки буків дістану за сю штучку. Чому воно так було – сего не розумію.

Мене, – як сказано, – зненавиділи, били, соромили, та все те, як бачу сьогодні, викликало майже цілком противні наслідки, хоч родичі, певно, хотіли мене бачити добрим, щасливим... В міру зросту буків, прізвиськ та прокльонів я, замість поправитись, ставав ще гіршим, потайнішим, вправлявся ліпше в ошукуваню, в брехні, набирав якогось незрозумілого мені гарту і байдужости на все. Мені здавалось тоді вже, що нема правди на світі, що мене б'ють задармо, що мене ніхто не любить, що я нікому не потрібний, що, врешті, я справді якийсь не такий, як інші діти, що я – вирід. Я часто молився Богу, щоб якнайшвидше вирости, вибитися з-під батьківської опіки, укладав навіть пляни пімсти на всіх, хоч, о скільки пригадую, девізом сеї пімсти не мала бути засада: “Око за око – зуб за зуб”. Було в тих мріях щось дике, але разом і благородне, щось, в чім пробивався і жаль, і злість, любов, і ненависть, пошана і погорда, от, звичайно, хлоп'ячі мрії.

Одинокими хвилями повного і справдішнього щастя позітали мені часи, пережиті в полі з пастухами. Отут було моє життя, тут був мій рай, тут я міг цілими днями гратися, міг співати, скакати, кричати, битися, тут міг і думати стільки, скільки лише далось. Товариші по званню вправді не любили мене, але зносили, бо я все був від них вищий, хоч не силою, то зручністю, хитрістю, розумом і острим язиком. Чого вже як чого, а мойого языка майже всі боялися, бо я кождому вмів пришити якусь латку. Не послухає мене бувало хто або обидить, то я, як стій, склав на нього сатиричну пісеньку, пустив поміж товаришів, ті даліше, так, що вкінці сміялося ціле село. А коли мені товариші навкучилися, то я відділюювався від них, ховався в самітні місця і там віддавався моїм думкам. Про що я думав? Передовсім про цілковиту волю, про повну і нічим необмежену вільність розпоряджуваня своєю особою. От хотів я собі зладити крила, літати по цілім світі, імпонувати людям, а головно рідні, думав, що через те стану славним, а в серцях рідні, у тих застуденілих серцях, що ховали в собі для мене все інше, тільки не щирю любов, – збуджу бодай жаль за ті буки та наруги. Задумаюсь іноді і над лісами, і над далекими синіми горами, і над чорними хмарами, і над синім небом, і зізвдочками... Я силкувався все те зрозуміти, уявити собі того великого і нескінченно мудрого Бога, котрий володіє всею вселенною. Я подивляв Божу мудрість, з великим страхом вишіптував його ім'я.. а проте чув якийсь жаль до нього, за те, що сотворив мене таким бідним, таким нещасливим... Мені здавалось, що я на його місці не був би здібний до сього, не мав би просто серця кривдити таку слабосилу животину.

Подумавши отак над собою, я плакав, уважаючи себе дуже а дуже нещасливим та опущеним. Але навіть і се не виходило мені на добре, бо часто через мою неувагу заходила корова в шкоду, і треба було за все покутувати. І тим більший жаль, тим більша знеохота вкрадалися в моє серце, коли навіть за

більший жаль, тим більша знеохота вкрадалися в моє серце, коли навіть за мрії, за ті невинні мрії, котрі самі й мимо моєї волі тиснулися до голови – відбирав я страшні кари.

Не велося мені ні в чім, хоч до всього був я здібний. Ніяке ремесло не вабило мене, ніяка праця не відповідала моему успособленню, всякий примус ізгори був для мене чимось страшним, я його ненавидів цілим моїм “я”, лютився навіть тоді, коли мене заставляли співати, хоч музика була самотнім способом, самотнім, сказати б, елементом, котрий приноровлювався до бажань душі й серця і настроював мене поважно.

Отак я й не стягнувся, як мені скінчилося чотирнадцять років. Тато, бачучи, що зі мною трудна година, рішився відвезти мене ще до міста в школу. Але й тут швидко остогидла мені книжка, особливо книжка шкільна; я вчився лише о стільки, о скільки не хотів, щоб мені імпонували знанням леду міські панички; впрочім усякі граматики, всякі математичні зрівнання, або ковання напам’ять ріжних дитинячих віршків – уважав я ділом глупим і до нічого непридатним. Нескінченно інтереснішими були для мене описи землі, місяця, війни ріжних князів та королів, доля Робінзона на безлюднім острові, історія біблійна і т. і. Щодо сеї останньої, то знав я її майже напам’ять. Я любив Христа, а ненавидів жидів, котрі за правду Його замучили. Отсю ненависть до жидів уявляв я всюди, де лише міг: на образках біблійної історії повилуплював усім жидам очі, бив їх на вулиці, кидав за ними камінням, вибивав вікна в домах та синагогах, а одного разу, придибавши жидка над берегом ріки, що копав ногою в голову ученика-християнина, – закинув я йому несподівано на голову бекешу, втрутив у ріку – і тільки його й бачили живим.

На харч присилав мені тато по 7 гульденів, спізнюючи систематично посилку, так що присилаючи, приміром, гроші за май, був певний, що се вже на червень. Через те мав я вічні авантури на станціях, раз-у-раз перепроваджувався, терпів голод та ріжнородні інші неприємности. Ані книжок, ані одежі, ані відповідного харчу, ані тютюну, до котрого я таки вже надобре привик, ані від нікого доброго слова, ані заохоти, ані теплого серця...

Зразу радив я собі як міг. Бувало, насиляю зернят гороху на довгі нитки, вибіжу на місто, кину між жидівських курок, зловлю одну, дві і більше – та й дома варю. Подібно робив і з тютюном. Випорожнивши пачку, напихав її будничим і заліпивши гаразд, ішов за нею до трафіки, а купуючи свіжу пачку, вимінював фальшиву, буцім-то вона недобра. На тій маніпуляції я виходив так, що за ціну одної пачки тютюну діставав завше дві. Не треба додавати, що майже всі жидки-трафіканти поплатили грубі грошеві кари за мос обманство, а декотрі з них відпокутували у в’язниці. Скінчив я четверту нормалку з дуже добрим успіхом. По вакаціях записався на приготівляючий курс учительської семінарії, та тут же ледво по 3-місячних муках і скінчилася моя шкільна освіта. Жиючи з дня на день, я занедбував школу. Професори, за виїмком одного спольщеного русина, загально мене не любили, бо я й їм деколи шахнув остро попід ніс, бачучи, як вступаються за ріжнородними “дітьми протекції”, дурнішими і менше здібними, а тиснуть мене, здібного бідолаху. В додаток мене обікрали і я, радне-рад, вернув домів.

Тато, довідавшись, як стало діло, просто викинув мене з хати буком, грозючи, що нехай лише відважуся переступити його пороги, вб'є мене, як собаку. Не допомогло ніщо, ані моє оправдування, ані плач матери, ані зойк інших дітей, ані навіть просьби місцевого учителя – я пішов у світ просто голодний, голий, бо лиш у одній сорочці, без ніякого способу до життя і без ніякої ясної, провідної думки на будуче.

Кілька ночей блукався я по полях, аж вкінці зайшов до одного з моїх свояків, бідного вправді, але тихого і чесного ремісника. Був мельником у однокамінній драпавці. Держав мене пару днів, але вкінці випросив із дому, боячися, мабуть, наразити собі мойого тата. Так само проганяли мене інші свояки, ганьбили ще та прозивали – виродом. Не ліпші були й чужі; всі ті ковалі, шевці, стельмахи, побережники, а навіть шинкарі і т. і., до котрих я удавався за службою, проганяли мене по кількох днях, бачучи, хто я і що не маю службової книжки. Так бідив я більше року, вкінці намовлений тітками, котрі, хоч теж мене ганьбили, але все-таки почували жаль до мойого тата, що перестав журитися долею власної дитини, – рішився я піти домів. Упаду – гадав я собі – батькови до ніг, перепрошу, та й хоч буки дальше буду відбирати, бодай позбудуся голоду та холоду.

Прийшов домів, але батько був той сам, що й давніше, мов той камінь. У своїй аж до комізму посуненій повазі відіграв роллю біблійного Ісаака, обманеного Яковом, з тою одначе ріжницею, що Яков лишився дома, а я ледво з душею втік від батьківського бука, відрікшись навіть капелюшини та вижебраного у тітки кавалка хліба. Гірка годинонька, та не солодка! Зразу я мало не сказився від злості. В мойій незрілій ще голові зроджувалися щораз то свіжі пляни пімсти; я готов був у першій хвилі навіть огонь підложити під батьківську хату. Та звільна я остигав, замість злості, ненависті, моє серце і душу обгортав тихий, але глибокий, немов притаюваний, біль, горло стискав невимовний жаль... Я голосно розплакався і побіг просто до ріки.

– Утоплюся, – думалось мені, – нехай же вони так за мною плачуть, як я тепер, бідний, зненавиджений, прогнаний сирота. Лиш чи заплачуть?..

“Лиш чи заплачуть?..” Отся думка трохи зрефлектувала і остудила мене. Я звільна прийшов до того висновку, що нехай би я втопився чи повісився, то, певно, ані одна-однісінька сльоза щирого, сердечного жалю не спаде ані на моє тіло, ані на могилу. Адже мене ніхто не любив, а всі ненавиділи, проклинали, побивали, часто зовсім незаслужено. Мені здавалось навіть, що я їм лиш прислужуся своєю смертю. Ані вмерти було, ані жити...

От і помандрував я знов у світ шукати хліба та добрих людей. Блукаючи отак, зайшов я до одного столяра, доброго п'яка, ще ліпшого силача, а надто завзятого стрільця. Був се чоловік наскрізь безхарактерний і лютий при тім, як пес. В полудне мене прийняв, до вечера казав вирізувати т. зв. “дзвони” до коліс, а по вечери забрав із собою в ліс на “равбшіцерку”, навчивши вперед у протягу кількох хвилин с'як-так держати стрільбу в руках.

Бендера він називався і був справдішнім пострахом усіх доохрестних лісничих та побережників. Дарма, що на него засідали, дарма, що й жандарми наступали йому на п'яти – Бендеру годі було приловити *in flagranti*. Його було і схоплять в лісі зо стрільбою, то він побив усіх, покалічив і ще й погрозивши,

що коли будуть його й далі нападуювати – то їх “вистріляє до ноги” – вертав спокійний додому. Майстер був із него несогрішний, заробляв доволі багато, пив пристрасно горілку і густо-часто немилосердно побивав свою жінку, котра знов була як би олицетворене супокою, добрости та благородности. Перший раз у Бендери зачав я пити горілку. Силував мене до неї, а коли я відпрошувався, то грозив бійкою. – Пий, бо б'ю! – говорив він. – У мене жартів нема. Хто вміє пити горілку, з того добрий майстер і стрілець, а я бачу, що з тебе буде здоровий “равшці”. Пий і марш до роботи! Вечером на цапа!

Не було іншої ради, як слухати, а при тім їсти заячину та козину. Горілка мене зразу оп'янювала, але згодом я привик до неї, от аби не втратити “посади”, котра, по правді сказавши, мені трохи навіть зачинала подобатися вже хоч би задля самого полювання. Застрілив, бувало, що, чи ні, менше о те, але най хоч по лісах находився, а се теж має свій чар.

Бендера полюбив мене навіть, очевидно, на свій спосіб, а доказом сеї любові був факт, що брав мене щоночи на засідку в лісі та звірювався передо мною з деякими тайнами, як приміром із тим, що він не любить своєї жінки, що ніколи не сповідається, що стріляння звірів, крадіжка матеріалів з панських лісів не є гріхом і т. і. Часом, як був у дуже добрім гуморі, – що йому однак рідко лучалося, – то оповідав мені навіть байочку, але сміху на його устах ніхто ніколи не бачив, так що годі було пізнати, коли він жартує, а коли говорить серйозно. Людей слабих чи то на дусі, чи на тілі, калік, трусів і побожних він дуже не любив, натомість захвалював найогидніше злодійство. Мене уважав Бендера не як звичайного термінатора і не тяжко було відгадати, що в мені хотів мати помічника до всього, просто – приятеля.

– Твій тато, – казав бувало, – чистий дурак, не вмів пізнатися на тобі. Слухай лише мене, а будеш чоловіком. Навчишся у мене всього: і столярства, і стельмаства, і будівництва, і слюсарства – і будеш у світі жити. За визвілку не згадував нічого, та й мене ця справа мало що обходила. Я був йому дуже на руку і він доволі ласкаво поводився зі мною. Раз навіть, коли я в його не-присутности заробив півтора гульдена за роботу і то зовсім нелегку, а над ранком приніс із лісу зайця, почаствував мене зараз же горілкою, а навіть папіросом.

– Я не такий дурак як інші, він у мене варт більше, як деякий челядник, най курить! – відповів сердито на увагу мужиків.

Дивна річ. Я вихований дуже остро і релігійно, і, бувало, не поснідаю, спати не положуся, поки не відмовлю всіх знаних мені напам'ять молитов. У Бендери я став іншим чоловіком, мені відбігла охота до молитви, засади шефа приймалися швидко в моєму серцю, і я і не зчувся, як став майже зовсім безбожним. Заразок оцього несвідомого, безпідставного атеїзму вщиплювався в мою душу цілком повневілю. Я рад був, що не молюся, рад був, що не дякую Богові за те, за що б чоловікові повинен клясти. Іноді мене охоплював страх, я лякався кари Божої, але відтак бачучи, що Бендера розумніший від мене, а прецінь теж не молившись і його Бог не карає, я думав собі, що воно щось у тім є. Впрочім я дуже нерядо повертав думками до сеї теми, чув себе щасливим, що було що їсти та що буки минулися.

Від Бендери добігав я часто до мого свояка мельника, у котрого перебував часом і по кілька тижнів, особливо в часі великої повені. Тоді вода підтоплювала млинок і треба було нераз по два або й більше тижнів попрацювати, поки він знов був здібний до млива. Були й такі випадки, що свояк мій вибирався теж на мандрівку, шукаючи ліпшої “кундиції”, тоді мене лишав у млині на газдівстві, знаючи, що я нічого йому не попсою.

Отак мені жилося, більше добре, ніж зле. Значиться, я був взглядно щасливий. Та не довго тривало й се моє зглядне щастя. Прийшов час, що й Бендеру треба було покинути. Як було, так було, а все ж таки, видно, не хотів бачити мене злодієм; дався ніби улагати родині, що він мене прийме вже додому і бити не буде. Але я не дуже спішився і хто знає, чи був би взагалі коли-небудь вернув домів, коли б не маленький епізод, котрий мені лучився, а котрий, певно, в великій мірі вплинув на мою долю.

Тешу я собі раз щось при верстаті та й думаю. Дома не було нікого, лиш я і моя пані майстрова; майстер був десь у суді на терміні. Тешу, думаю над моєю долею, а вкінці почав і співати. На те надійшла майстрова і, поздоровивши мене, чемно, спитала, кілька мені років, чим є мій батько, чого я такий сумний і т. ін. Я оповів усе по правді. Вона розплакалася, виявивши мені й свою доленьку. Вже вісім років, як вийшла заміж за Бендеру, і через цілий той час вона ще не була весела і не вчула від свого ката доброго словечка. Він вічно запивається і її б'є за що-небудь, винна чи невинна. Бідачка вже втікала від нього кілька разів, та він завше стягнув її силоміць додому і далі робив своє. Їй не вільно до нікого слова промовити, на нікого навіть подивитися, бо ворог зараз б'є, посуджуючи її о неморальні зносини. Її доля зворушила мене до живого. Ми ще й не наговорились, аж тут надійшов п'яний Бендера. Збив жінку, мовляв, на винне яблуко за те, що говорила зі мною, мені ж погрозив лише стрільбою, додаючи, що коли ще раз подибле мене з нею, то не буду мати часу вимовити навіть: “Єзус-Марія”.

Я спаленів і страшенно озлобився. Як же се? За що? Хіба я що завинив? Хіба я не служу тобі вірно, не роблю від досвітку до ночі, не слухаю тебе? – думалось мені. Через простий, невинний випадок я можу зробитись калікою, або й сиру земляньку гризти?.. Ні, сього не буде, завчасу винесуся, піду додому!

– Додому, додому! – шелтав мені якийсь дух правди чи злоби. – Рідний батько хоч виб'є, то завше він батько, йому все вільно, навіть вибити свою дитину, на те ж він і батько.

Я поміркував, згадав усе, що пережив досі, особливо в домі Бендери – і прикро мені зробилося, і соромно. Чого я тут дочекався? Чого доробляюся? Чого навчуся? Чим буду? Піяком, волоцюгою, безбожним та безсовісним вітрогоном, просто злодієм! А дома?.. Все ж дома зовсім не те; дім домом, родичі родичами; ліпше слухати родичів, чим чужого-чужениці, та ще й такого безбожного та забіяки, як Бендера. Адже й сам Бог наказує: шануй батька й матір, а будеш довго жити на землі. Отак роздумуючи, я заспокоївся, мою душу обгорнуло якесь блаженне чуття вдоволення й тихої резигнації. На думці станули мені рідня: насуплений тато, заплакана мати, братчики та сестрички... Я любив їх в тій хвилі всіх, затужив раптом до них, до свого подвір'я, до рідного села...

Помолившись щиро Богові і поцілувавши потай руку нещасливої Бендерової, рушив я з легким серцем домів.

III

Діялось се в понеділок, найважливіший ярмарковий день у моїй рідній околиці. Тихий, погідний осінній поранок. На світі так було якось гарно, так спокійно, приємно, як може ще ніколи. Сонечко наче всміхалося до мене. Все, що жило, – раділо життям, сяло вдовolenням, повним щастям: і веселі гуртки горобчиків, і невгамовні рої мушок і робочі пчїлки, що навіть на пізних соняшниках не лишали меду для дармоїдів, і спокійна худібка на пасовиську, і понасаджувані здовж гостинця осики та берези, словом – усе, усе. До мого слуху долітав від часу до часу відгомін любої дівочої пісеньки, а ніздря лоскотав приємно стерняний та бадиляний димок – то хлопці-пастушки пекли по полях картофлю. Мільярди польових коників-цвіркунів грали мені з усіх боків, а над головою рухомий стовп дрібноньких, як мак, комашок провадив мене, наче яка гонорова сторожа... Як же чудово, як любо було мені на душі!.. Я йшов вільно, вдивляючись та вслухаючись у отсю чудову музику природи. Не радо здоровкався з ярмарковими, що шохвила переходили та переїздили; краса природи заняла мене цілого, немов приковуєчи до себе. Мені здавалося, що навіть у раю, в тім для святих праведників та христових вибранців призначеним раю певно не може бути красше. І я корився духом перед Всемогучим і молив Його: “Боже, чому ж я не завше такий щасливий, як сьогодні!..”

Певно, що ніколи досі і ніде не йшов я з таким легким серцем, не чув себе так вдовolenним, спокійним, певним і щасливим, повним найгарніших і найблагородніших думок – як тоді на ярмарок до Х-ва. Чим ближче зближався я до містечка, тим живіше билось і раділо моє серце. На саму думку, що там, у місті, близько по двох роках блуканя, побачу мою дорогу матір, тата, а відтак дома побачу й решту рідних мені та любих сестричок і братчиків – я дрозжав, мов від лихорадки, і впадав у якісь одур радості.

Коло десятої години перед полуднем ринок і всі торгові околиці в Х-ві були битком набиті. Вся робоча людність цілої околиці поспішила сюди, аби гіркі плоди кривавої праці замінити на гроші; злетілась туди й усяка хитра, дармоїдна, ошуканством та людською несвідомістю годована чернь, аби використати добру нагоду. Народу тьма-тьмenna, аж кишило, ніби в якім великім муравлиську. Були й мої родичі. Їх упередили знайомі та свояки про мій прихід. Тато вибрав собі найчільніше місце під піддашшям найвизначнішого будинку і чекав уже на мене. Побачивши його, підбіг я ущасливлений, щоб уцілувати батьківські руки. Та втім тато пхнув мене так, що я аж покотився.

– Геть від мене, вироде плюгавий! – кричав тубальним голосом. – Ти не маєш тата! Чусш? Я тобі не тато! Ти лотре, збуо, ти, злодюго!.. Ну, признайся, кілька коней украв ти вже досі? А-а-а!.. отут недалеко обікрали злодії чоловіка... ти певно там мусів бути?.. Але ж розуміється, що був! Кілько ж тобі припало в поділі? Ге?.. Кажи!

Страшно мені було се слухати. Я стояв, закривши лице долонями, мов вкопаний, мов скаменілий. Мені здавалося, що ціле небо валиться на мене, земля з-під ніг усувається, я хотів би був у сій хвилі зникнути, сконати, аби не

чути сих смертельних знаруг від рідного батька та насмішок густої купи народа. Я цілий трясся, мов осиковий листок від вітру, буквально горів від сорому. А тут мужики, баби, панки, жидки і жиденята – все дивиться на мене, все слухас прокльонів тата і, певно, міркує в душі: “Ну, се ж справді мусить бути добрий злодюга, коли його так безчестить та плюгавить рідний батько на публічних місці, на ярмарку!” А тато ще гірше! Вилив на мене все, що мав і що певно носив та збирав ще від сімнацяти років. Знайшлись однак чужі люде і то прості жидки-купці, що, відчуваючи мій страшний і будь-як-будь незаслужений сором, старались мого батька успокоїти, привести до рівноваги; вкінці і вказали на невластивість такого поступування, але сей ще гірше обурився.

– Що? – кричав на ціле горло, – ви бороните злодія?.. А, то видно, що ви його спільники! Ну-ну, гарного маєте товариша, нема що казати!..

Люде тим часом збігалися щораз більшими юрбами, одні одних прикликали, одні одним оповідали, ззиралися на мене, мов на яке чудовище, мов на якого справдішнього ватажка-розбишаку, на котрого голову назначено сотки тисяч. А тато лаяв, називав, паплюжив, обкидував мене послідними словами; здавалось, що бачучи мене конаючим, навіть топтання ногами ще б йому не вистарчало.

– Гей, а що тут таке? – питали деякі, свіжо прибуваючи – що тут сталося?

– Що? – кричав батько, пірвавши мене за руку, – ото дивіться люде, отсей волоцюга, отсей злодій, отсей вирід плюгавий – се мій син! Бачите! А придивіться йому добре, аби знали, кого маєте стерегтися! – І звертаючись до мене:

– Ну, драбуго! Відкрий же лице, най люде побачать твої злодійські очі, най приглянуться тобі добре!

Я нічого не тямив, з ніг валився, в голові шуміло, в вухах шуміло, щось аж ковтало, немов хотіло голову мою в дрібні кусні розсадити. Довго-довго стояв як так із закритим руками лицем. Довкола змагався нечуваний гамір, чути було якісь невиразні, глухі прокльони, чути було плач бабів, сміхи жидків... А мама... о, та просто вмлївала з розпуки. Хтось із присутніх приступив до тата і почав його ганьбити, наклонюючи, аби зі мною погодився, але той вириваючись йому з рук і трясучись від страшного зворушення, міг уже лиш видусити майже цілком зломаним голосом: “Ні, ні! Я не маю і не хочу мати в нім сина!” По сім я вже не чув і не бачив тата.

До села прийшов я вже смерком; як се сталося, сього вже добре не тямлю. Пригадую собі лише, що мати, тітки й чужі жінки ще в місті плакали наді мною, пхали мені якісь обарінки, яблука, але я нічого не відповідав, нічого не доторкнувся. В селі зайшов до першої крайньої хати, а побачивши купку розкиненої під плотом соломи, впав на неї, як кавалок безвольного та бездушного дерева. Вертають ярмаркові до села фірами, верхами, пішком і ні про що більше й не говорять, тільки про мене. А я лежу, замкнувши очі, чую ті розмови, чую ще в вухах батькові слова... Сором, безмежний жаль і біль Бог зна за що шарпали мною, душили мене. Я навіть тут не смів створити очей. “Злодій!” “Волоцюга!” “Боже ти мій милий! – думалось мені, – хіба тебе нема на світі? Хіба ти можеш так спокійно, байдужо дивитися з небесної висоти на мою кривду? Хіба тебе не зворушить моє нещастя, не дійме мій біль страшний, не засоромить отся несправедливість?.. Боже! візьми, мене, проклятого вирода, зі світа, спряч, зітри на порошок, нехай не мучуся, нехай

не чую тих прокльонів, не бачу тої страшної кривди і всіх тих, котрі мені її заподіяли, і себе самого...” Я кляв і рідного тата, і маму, що зродила мене на світі, і себе самого, суятився, мучився, лютився, товк головою до землі, гриз зубами вистаючі з плота кінці вужівок, дер волосся на голові і власне тіло до крові, аж поки – як звичайно по таких муках – не залився гіркими сльозами, а відтак і не заснув.

IV

Відтоді я значно змінився і то, скажім, на гірше. Зненавидів передовсім рідного тата, зненавидів усіх тих, що йому признавали слухність і притакували, буцім мене не можна було любити. Я був іноді навіть веселий, співав, гуляв, грався, стараючись підбити собі людські серця, але зарід ненависти, пімсти і погорди вже не заснітився. Я тоді мав лиш одно бажання: чим скорше вирости в силу і по змозі декому відплачуватись. Тато почав уже й говорити до мене, але в його голосі пробивався якийсь притаюваний жаль; говорячи, старався надати йому відтінь ніжності, хоч дуже з тим укривався. Я радів, що батько жалус свого поступка і через те терпить; було се для мене певного рода сатисфакцією, лиш що замаленькою; я ждав повної, цілковитої. Іноді жаль мені було старого тата; коли однак я пригадав собі, що він і маму клене, поневірваючи нею лише із-за мене, а наді все, коли нагадав собі ярмарок у Х-ві, тоді я закликався в душі, що сього йому не забуду до скону. Ярмарок в Х-ві був для мене болючою раною, вона ж і сталася згодом хронічною.

У мами серце було м'ягше. Вона часто плакала наді мною, сварилася з татом, що мене відпихає від себе, що побиває без погамування... Але й вона з часом набрала про мене якнайгіршого поняття. Бачучи, що ніхто мене не почаствує добрим словечком, що всі гулюкають, мов на того вовка, і вона почала вірити, що я – вирід. Жаль їй було мене, плакала – ну, від того ж вона й мама! Що ж до решти рідні, то вона під проводом найстаршого брата Павла теж держалася осторінь від мене. Бувало, приїде Павло на свята чи на вакації зі шкіл, чи вже врешті й пізніше з посади, то рідня соромила мене ним. “Дивись на нього, – мовляли, – дитина як дитина, а ти... Господи! Не знати в кого вдався, от, вирід та й тільки!” Павло був любимцем усіх, тож користаючи з цього привілею, всідав теж часто на мене, мов на того коника, і гарцював, кілька йому захотілося. Вірю й доси, що й він не бажав мені зла, але чому би йому бути гіршим від інших?..

Мало-помалу я привикав до сього положення. Поняття чести, сорому, правди і т. п. почав я більше легковажити, чим шанувати. Робив дома все, що треба було, робив службу у попа, в церкві і всюди. Тато, правда, перестав уже бити мене, але поводився зі мною по-давньому.

Саме тоді східна Галичина, а властиво руська церква, переживала горячку т. зв. “нотного співу”. Багато дяків “старої дати”, до котрих належав і мій тато, дуже через се побідніли, а декотрі пішли таки з торбами. Втратив і мій тато посаду, уступаючи місце молодому, “вченому” на нотах. Шукаючи іншої, зайшов до містечка Білковець, де теж шукали молодого та музикального. Тата прийняли, але з тим, наколи я вивчуся нотного співу і заложу їм у церкві хор. Так і сталося.

Я впротягу одного місяця вивчився співу, зложив доволі гарний хор і того часу мені стало знов трошки легше, бодай о стільки, що чуючи під ногами певного роду основу, я вважав себе вже більше назалежним від тата. Вийшов із дому, коли захотів, прийшов теж, як лучилося. Піп і міщани оказували мені трошки більше пошани, чим звичайному дякові; я гордився тим, що посаду дяка в Білківцях завдячував тато виключно мені; се теж було щось в роді малої пімсти; гордився навіть тим, що міг курити собі папіроси явно-славно, не вважаючи на косі погляди тата, котрий почасти все те відчував, але гегемонії наді мною не хотів таки зректися.

Тут я віддихав вільніше і було б мені навіть добре, лише грошей не було. Всі доходи забирав тато, не даючи мені навіть феника, хоч би на тютюн, забирав і ховав для себе для решти рідні, не дбаючи зовсім про мене. Піп і церковні братчики не додержали зглядом мене зобов'язань і я, хоч, властиво, був важнішим від тата, не мав нічого з моєї праці. Я вважав се за простий визиск, але поки що терпів, очікуючи ліпшої нагоди до цілковитого зірвання батьківської опіки.

Нагода ся надійшла швидко.

Раз зайшов я за ділом до захвалюваного всіма кравця Гроса, старенького вихреста, а знайшовши тут присмне товариство, очевидно, жіноче, заходив щораз частіше, найперше прошений, а відтак і непрошений, вкінці став щоденним гостем. По лекціях співу або в неділі-свята я біг до Гроса, а не так до Гроса, як до Гросової сестриниці, гарної Домці, молодої жінки мельницького челядника. Цілими вечорами грали ми тут “дурака”, забавляючися при тім весело та управляючи невинний флірт. Домів вертав я завше пізно. Тато робив мені тяжкі докори, що я, мовляв, “по дівчатах волочуся”, а дома нема кому ані зварити (тут треба додати, що мама лишилась із рештою дітей на старій посаді, мала там кусник власної землі та хатинку), ані води принести, ані татові чобіт обчистити.

Се вже світ кінчився. Я, 19-літній молодець, один із перших парубків у Білківцях, котрому вже вусок засіявся, котрого всі дівчата любили, а навіть найповажніші міщани кликали “паном дірігенсом”, я мав воду носити і чоботи чистити! Очевидно, я сему оперся, заявивши татови рішучо, що нехай собі те з голови виб'є, аби я ще й тепер робив службу простого наймитка. Доста мені вже було татової опіки, тепер я власновільний і можу з собою роботи, що мені захочеться. Ще раз пробував тато мене по-давньому, тобто просто буком до послуху змусити, але се йому вже не вдалося; я вирвав бук із рук татових і, поломивши його на кусні, викинув через вікно на вулицю.

По добрій хвилі намислу батько, злобно всміхнувшись, сказав:

– Так! Ти вже міцніший від мене? Гарного я сина дочекався!

– Якого, – кажу, – сина? Адже ви публічно на ярмарку в X-ві виперлися мене, як Петро Христа, збезчестивши вперед і зрівнявши рівно з болотом?.. Ви самі відтручали мене від себе, самі зробили тим, чим я є сьогодні, самі навчили ненавидіти, погорджувати собою, самі стільки разів виклинали, топтали мене, обдерли навіть з того, що кожному чоловікові найдорожче – з чести, а тепер смієте ще докоряти мені та жалуватись, що ось-то такого а такого сина дочекалися?.. Яким чолом, яким правом? Тепер я вам скажу, що т а т а не маю!

Другого дня сидів я у Гроса довше, як звичайно. Прийшовши домів, я застав двері замкнені. Тато чув добре моє стукання, але не відчинив. Тільки ж мене й бачив у себе. Я перенісся на постійний побут до Гроса, тим радше, що вже давніше намовляли мене до сього і що тут можна було досхочу фліртувати з Домцею. Гроси були вже бездітні, кількоро дітей вправді було, та повмирали на сухоти, а й сама Гросова, хоч удвоє молодша від мужа, виглядала вже, мов драбина, лиш маленькі під низьким чолом поховані очі світилися, мов два ледво тлінні каганці. Хитра була баба, не бралася до мене відразу, знюхавши, що мені гарна Домця впала в око. Аби мати мене якнайдовше коло себе, приманювала до свого дому сестріницю на “дурачка”, улегшувала нам забаву, флірт, прихвалювала мене заодно перед нею, просто пхаючи одно одному в обійми. Старенький Грос зовсім нічим не інтересувався, був вдоволений, бачучи когось чужого в хаті, гадав, що я в Білківцях заакліматизуюся і його вже не покину. Згадував навіть, що на случай смерті запише мені свою хату, наколи я обійду його в старості та недузі. Мене се ані трошки не вабило, вже хоч би задля самої Гросової, на котру я просто не міг дивитися; маючи, приміром, таку хату, я готов був би записати її Гросовій лиш за те, аби на неї не дивитися.

Домця прибігала щодня, іноді брала з собою свою молодшу сестру Маланю, завше якась ніби “діло” до тітки, а тим часом приходила лише до мене, сама мені се сказала.

– Не знаю, – говорила мені раз, – що воно таке, але як вас один день не виджу, то так якось, як би мені чогось не ставало. Ей, буде зле зі мною!..

– Чого? – питав я. – Ви ж мене не любите, бо масте чоловіка?..

– Якби не любила, то тітка мене б тут не побачила, хіба раз у рік! – Почервоніла і втікла додому, навіть не сказавши мені “до побачення”. Але другого дня прийшла знов; ми грали “дурака” і говорили, якби нічого не було. При відході, однак, Домця стала якась несміла, шохвилі червоніла, пробувала щось говорити, сміятись, як давніше, але се їй не вдавалося; брала кілька разів клямку в руки і знов верталася, видно було, що мала щось важкого на серці, лиш забракло їй відваги висказати. Гросова швидко доглупалась і дала мені очима знак, аби я вийшов на двір. Домця сього лиш і чекала. Відпровадивши мене за ворота і оглянувшись, чи хто не підслухує, промовила несміло:

– Знаєте що? Прийдіть завтра до нас, пізнайтеся з моїми родичами... вони вас також дуже люблять. Якби що до чого, то ви кажіть усім, що ходите до моєї сестри Малані... Я вже з нею говорила... Знаєте, вона ще дівчина, а я... Добре?..

– Добре, – кажу, – але що то має значити?

– Нічого, тільки я не можу ходити сюди... Люди вже говорять по місті, що я вас люблю, бігаю до вас... а так, дома... завше іншого, є сестра...

– Розумію, – сказав я і зробив усе так, як хотіла Домця.

V

В Білківцях, над самим ставом, на горбочку, стояла між вишнями стара, доволі простора, чистенько удержувана хата. Властительками її були три сестри-жидівки. Шинкували пиво, горілку і т. і., і з того удержувалися. Їх батько, мати

і ще три сестри померли – як люде говорили – на “чорну хоробу”, мабуть на т. зв. “плямистий тиф”. Усі три були учтиві, ввічливі, а через те й на “кепські часи” жалувались менше від інших. Шинок сей знаний був під назвою “Зузи” – так звалася покійна їх мати. Ані горілка, ані пиво не були там ліпші, як по інших шинках, але ходилося там радніше... от, мовляв, задля сиріт, а ще й дівчат!.. Рідко я ходив по шинках, але зайшовши до “Зузі” раз, пішов і другий, третій... а відтак став постійним гостем.

Найліпшою з них, найрозумнішою і найгарнішою була молодша, ледво 15-літня Естера. Ані одного мужчини не було в Білківцях, аби її не знав та не сказав, що її ніде поблизько не було пари. Що ж до мене, то я уважав її просто найгарнішою в цілм світі, хоч тоді зовсім ще не знав його.

Естера дуже любила музику, а се одно вже вистарчало мені, аби когось любити або бодай поважати. Говорила чисто по-руськи, ліпше, може, як не одна попадянка, нічим не зраджуючи свого семітського походження. Завше серйозна, розумна, завше ввічлива і поважна, нікого не обідила, ніким не помітувала, навпаки шанувала навіть знаного в цілм місточку п’янюгу-водоноса; не одну склянку пива і не одну булку дістав він від Естери так, що сестри не бачили. До Естери заходила майже вся місцева інтелігенція, але вона ні з ким не любила так говорити, як зі мною. Не знаю, чому воно так було, може тому, що я не докучав їй ніякими глупими жартами та масними дотепами, може й тому, що я дуже а дуже любив музику... Певно тому, бо до вродливих я не належав і таким себе не вважав; люди говорили лише, що я “пристойний” і маю в собі “щось” такого, що женщины люблять. Я сього тоді не знав ще і не розумів.

Бувало як не покажусь до неї два-три дні, то з таким жалем робила мені докори, здавалось, що от-от... і розплачеться. Я мимовільно якось уважав конечним просити її, щоб не гнівалася; жаль мені було, коли вона хоч би лиш дрібочку терпіла. Заспіваю їй якусь українську думку, другу, третю – вона принесе гітару і ... нераз бувало співаємо, аж і пошльохаємося. Сестри теж до її справ не дуже мішалися, пильнуючи “гешефту”, впрочім не я перший та й не відтепер сюди заходив; уважали мене звичайним своїм “штамгастом”, як і всіх інших. Згодилися, і то дуже радо, щоб я учив Естерку перших початків музики, хотіли мені навіть за те платити, але при кінці місяця, коли я вже добре обувся, всіх гаразд пізнав – я не мав лица брати гроші. Кождим разом приймали мене дуже щиро, угощували гербаткою, то кавою, то вином, то різнородними іншими ласощами. А мені здавалось, що все те далеко більше варте, чим мої лекції.

Естера була дуже понятлива, я ніколи не сердився ані не мучився коло неї, а викладаючи їй теорію музики, користав і сам дещо при сій нагоді. Слух чудовий, в найтоншім значенні сього слова. Я навчив її декілька пісеньок, а навіть церковних молитов, приміром, один псалом укладу Бортнянського, жалібне: “Святий Боже” і т. і., вона дуже се любила. Бувало, в неділі або свята, не сміючи йти до середини, проходжується неоподаль церкви, аби лиш слухати співу. Прибігну до неї, то зараз казала, котрі в чім помилили, котрі фальшували і т. і.

Раз уложив я сам коротеньку молитву на сольо-спів з товаришенем хору, а відтак і відспівав її в церкві. Естера не могла дібрати слів похвали, була одушевлена, трохи мене не обцілувала.

– Знаєте, – говорила вона опісля, – що я слухала з вулиці, як ви співали своєю молитву і сплакалася, ще й досі жалібно її ноти звучать мені в вухах; чи роблю що, чи ходжу – завше чую їх. – При сім дивилась на мене своїми великими, синіми очима, а вони так і горіли любов'ю.

Я й незчувся, як раптом опинився між молотом а ковадлом; любив Домцю, а тут почув, що й Естера не чужа мені. Домця була гарна, сміла, пристрасна, при тім дуже нещаслива із своїм мужем. Ненавиділа його, бо був негарний, простак, злий, часто любив запиватися, а навіть приловлено його раз на звичайній крадежі, за що мусів відпокутувати в тюрмі. Тоді Домця цілком від нього відвернулася. Просив її, грозив, а відтак став напиватися і побив її. Плакала, бідачка, і терпіла, бо Каїфко – муж її – був при тім страшенно на неї заздрісний, з кожним її ревнував, а зі мною ще тоді, коли я й не знав, чи існує взагалі в Білківцях яка Домця. Не дивниця, отже, що вона немов сама шукала мене. Я любив її гарне, рум'яне личко, любив її пристрасть, заплакані очі, власними устами висисаючи з них теплі слізки, спочував її недоленці... Тим вона мене найперше, мабуть, і підбила. Все ж таки була се любов, сказати б більше, змислова, без ніякої думки на будуче, бо і яке ж інакше мені тоді було любити замужно жінчину!..

А Естера? Ах, Естеру полюбив я інакше, вона була чудова не лиш тілом, але і душею, чарувала мене і мовою, і очима, і рухами, і думками, і всім, усім... Дарма, що я зразу боровся, уявляючи собі, що гріх християнинови любити жидівочку. Я зарікався не ходити більше до неї, та ба, один її погляд справляв те, що з глибини мого серця відлітали всякі скрупули та расова вроджена ненависть до жидів. Вона лиш нехрещена – тільки й жидівства було в неї, впрочім – чиста, свята, мов ангел. А й вона любила мене іншою любов'ю, чим Домця, якось гарніше, торжественніше... Іншим чоловіком я чув себе в її товаристві, а іншим у товаристві Домці.

Естера мала рішучий замір вихреститися, просила тільки, аби її не зрадити, боялася жидів, як вогню. Вихрестившись, клялася бути моєю, до смерти моєю, любити тільки мене, більш нікого.

– Любий ти мій, – щебетала нераз солодко, – як би мені тебе, Боже борони, забракло – тільки я й живу. В тобі однім моє щастя, мій рай, моє небо... – і тулилась до мене, до самого серця.

Часом слухаючи мого співу або якого оповідання, вдивлялася годинами в мене, цілувала, а відтак плакала. Довго я мучив її, поки мені виявила причину сього плачу.

– Боюсь, – казала, – що твоїм голосочком буде колись любуватись інша.

– Котра інша?

– ...Домця.

Обидві знали про себе і обидві бачили в собі суперниць. Естера знала про мої зносини з Домцею, бо про се говорило ціле містечко, а й Домця швидко довідалася про Естеру, вишпигувала, коли я почав її занедбувати в користь Естери.

– Ви вже, – вона завше говорила мені “ви”, – гарній жидівочці тепер співаєте? – жалувалася раз Домця. – Гадаєте, що жидівка ліпше вас любить від мене? При тім уста її дрожали і голос дрожав, а мені жаль ставало й сеї. Адже вона, Домця, була першою людиною, що полюбила мене!.. Я бився іноді з думками: що

робити? Люблю дві жінки, а обидві любови зі становиська релігійного були грішні: одна замужня, а друга – жидівка. Я порівнював в думці одну і другу, вишукував різниці, прикмети – і все-таки перехилився в сторону Естери. Я не міг запанувати над собою, не міг не любити її. Її щирість, добросердність, ніжність, чар її тіла і душі, все розоружувало мене, побіджувало, робило ліпшим, благороднішим. При боці Естери мені було так добре... Я забував усі клопоти, заводи, всю біду, свою гірку, прокляту долю, я готов був простити вину всім моїм ворогам, готов був любити їх навіть, бо вона любила всіх. Її чудові, сині, мов те небо, очі, проміння її чистої, непорочної душі світили ясно, мов алмази, а в їх світлі все виглядало ясне, найогидніші бруди втрачали свою брудноту. Естера представляла в моїх очах медаль, котрої оба боки були однако чисті, однако гарні, бо в хвилі вихрещення вона ставалась святою. Не дивниця, що і я бачив у Естері моє щастя, мій рай, моє небо...

Вона мала наді мною незвичайну силу. В хвилі найбільшого роздрознення і злоти вона зуміла мене уласкати, укоськати, утихомирить, мов та поскромителька звірюку. І не вживала до сього ніяких підступів, ні! Лише заговорить і я цілком побіджений; лише заспіває, і я, забувши все, корився в дусі перед чаром та силою її, мов срібло, чистого, і мов срібло, чуткого голосу. Я любив Естеру цілою силою серця і душі.

Згодом почали люди таки недобре про се говорити та косо на мене дивитися. Дійшло се й до попа; він усміхався, та не смів нічого говорити, бо й про нього самого ходили по місті ріжнородні імовірні й неімовірні сплетні. Довідався мій тато; був страшенно озлоблений, соромився моїх поступків, а небавом, коли йому скінчився рік, подякував за службу, лишаючи мене самого.

Матеріально трошки мені полегшало, але морального спокою не зазнав я вже ніколи. Передовсім Домця робила мені страшенні докори, що я її покинув, перестав любити, використавши вперед, зрадив нечесно і то задля простої “нехрестки”; плакала заодно, сумувала, гризлася, відбираючи при тім штовханці від мужа. Її рідня також жалувалася на мене, а найбільше старий Ринковський, майстер млинарський, Домцин батько, котрий держав при собі Каїфку як челядника. Ринковський бачив кілька разів Домцю в моїх обіймах, та він – і се дуже дивувало мене – не те, що не обурювався на мене, але іноді таки просто заохочував до сього. Бувало, надбійжить зо млина, та й якоесь, ніби жартуючи, трутить легенько дочку в мої обійми, а потім, засукуючи руки, ще й договорує:

– А цілуйте ж, а цілуйте ж, але так, аби аж кров показалася!.. Ей, я то як був у ваших роках... мой, мой!.. ніякої не випустив із рук “на сухо”...

Спершу я гадав, що се простий з його боку підступ, аби мати опісля за що нанятими волоцюгами вибити мене, осмішити і т. і., але в Ринковського було щось інше на думці. Здибавшись зі мною на вулиці, зтягав зараз на медок або на пиво до першого-ліпшого шинку і тут угощував мене аж донесхочу. Не міг ніколи наговоритися про огидні вчинки свого зятя, не міг нажалуватися на нього, часто плавав, як мала дитина, кляв себе й дорікав:

– Гей! Пане, пане! – говорив. – Варт я, аби мені щодня давати по двацять і п’ять буків! Я ж то сам утопив Домцю, я ж то її так тяжко скривдив, осиротив на віки! А опришок побиває її, та й до мене вже береться... І плавав-плавав.

А мені серце краялось, коли я дивився на ті сльози 60-літнього старця та на погідбвані очі бідної Домді. Я рад був би скрутити Каїфкові голову, як воробцеви, тим радше, що він уже віддавна вихвалювався, що мене уб'є, де лиш подибле. І чому ж би врешті не міг був сього зробити він, той простий, грубий п'янюга, той за звичайну крадіж караний отчайдух – коли і я сам, що мав претенсію вважати себе нескінчено вищим і ліпшим від нього, готов був те саме вчинити йому?..

Кілька разів перестерігала мене сама таки Домця:

– Стережіться, стережіться, бійтеся Бога, бо він на ваше життя чигає! Клявся, що не випустить вас живого з рук... А він сильний... ой, сильний, як віл!..

Але се мене не відстрашувало зовсім, я ж мав теж у містечку опінію “густого хлопця”, був при тім доволі зручний і хитрий: не поконаю кого силою, то хитрим способом. Каїфко шукав мене, а я, правду сказавши, дуже рад був тому, хоч удавав, що й не догадуюсь нічого. Все промовляло за тим, що ми обидва мусимо здибатись десь “у тіснім куточку” і остаточно обрахуватись. Я бажав лиш, о скільки собі пригадую, аби ся “здибанка” відбулася без усяких свідків. Я мав певні докази на се, що він уряджував на мене в ріжних місцях засідки, посилаючи туди своїх товаришів, що – по його думці – мало бути лише передсмаком “лазні”, яку сам обіцював справити мені. Але під тим зглядом, сміло можу сказати, мав я шалене щастя, завше викрутився чистий, одному розбивши голову, другому зломивши руку або вибивши зуб... так що я зачав уходити за “непобідного”.

Раз вертаючи пізною порою від Естери домів довгенькою і вузькою вулицею, наткнувся я несподівано майже самим носом на Каїфку. Я був цілком безоружний. Бачучи, що мій супірник лагодиться вже до “справлення мені лазні” страшним буком і що про втечу не могло вже бути й бесіди, – я упередив його; в одній хвильці кинувся на нього, мов той кіт, і поки він стямився, що з ним сталося, я вже дер його на землі пазурами, душив за шию та місив зверху колінами. Коли б не почув був за собою людських кроків, хто знає, чи був би я тоді його випустив живим із моїх рук!

Іншим разом хтось із намовлених ним волоцюг зловив мене також нічю на сильце за ногу. Не удалось і се, бо я тим самим ножем, що мав мені служити до евентуальної оборони, перетяв швидко шнурок і тим способом вирятувався, лиш упавши в болото, та страшенно понищивши на собі убрання.

Кілька днів потім Каїфко шпурнув на Домцю сокирою, та не поцілів; сокира застрягла в одвірку в сінях, а він кинувся ще й на Ринковського і був би таки добре побив, коли б не люди, що оборонили його. Бив старого за те, що обстав за своєю рідною дитиною.

– Скажіть своєму паничкови, – кричав Каїфко, – аби писав тестамент! Скажіть йому, що його тут, тут, таки в Білківцях, поховають! Він не уйде моїх рук, хіба би сконав скорше! Мені все одно, а його уб'ю, як пса уб'ю! Ані сапне, ані дихне!.. Як раз його вхоплю – та й амінь! Сокирою, ножем... що буду мати в руках! Усе одно, а тому любасови порубаю голову, посічу на капусту!..

Очевидно, що й Естера просила мене, аби я стерігся Каїфки; знала вона його вже давніше. Я прирікав їй, але знайшовшись, сам горів із злоби.

Саме на Святий Вечір здибались ми з Ринковським у місті. По кількох словах привітання зайшли до “Зузики” на медок. Ринковський був змінений, якийсь рознервований, мов у горячці. Заодно глибоко зітхав та покликував Цівю, аби “ще налила” в склянки. Ми пили багато, без міри, і аж тоді роти нам порозв’язувалися, бо і я був якось не “свій”. Розмова йшла на стару тему. Ринковський говорив про Домцю майже з плачем.

– Ей, змилюйтеся, пане, рятуйте її! Мені се не тайна, що вона вас любить, не тайна й те, що від вас дістала навіть “подарунок”; через те Каїфко лютий на неї і на вас, хоче вас обох повбивати. Носить за хоявою великий різницький ніж, я сам бачив. А ви знаєте, що йому вже все одно, такому лотрови нема що вірити. Домця сьогодні рано визнала мені щиро, що ніколи вже не перестане вас любити. “Що я, – каже, – тому винна, що я без нього не годна жити? Як не дадуть розводу, то я буду з ним мешкати так, на віру... Чи то мало таких є?.. А поки що, втечу десь світами, на службу, або... або... смерть собі зроблю...”

В мені кітлувало, немов у пеклі. Бідна Домця! Що ж вона кому винна? За що її кат переслідував? Адже ще перед шлюбом Домця плакала, не хотіла йти за нього, в очі йому говорила, що його не любить. А тепер хоче її замордувати!..

Страшна злість обгорнула мене. Замордувати хоче її й мене... За що ж мене? Що я йому зробив злого? За те, що я любив його жінку?.. А хіба я ходив за нею? Хіба я намовляв її до сього, уживав яких підступів, нечесних способів, аби її “звести”? Вона сама, сама до мене прибігала, сама мене полюбила і за все те, що сталось, я не міг брати на себе ніякої відповідальності. Я чув себе цілком невинним і чистим у сій справі. Адже я молодий, кров у жилах грала, Домця теж молода, а, говорячи зі мною, так і горіла ціла. Я не міг опертися, просто мусів задоволити нещасливу жінку, що мала право любити і бути любленою, що, йдучи за голосом серця, бажала також покоштувати земського раю і пізнати його. Все сталося мимовільно, без якої-будь укритої цілі, просто сказати б “з вищого наказу”. І за тих кілька хвилин забуття, скажім навіть, щастя, ми мали б головами наложити?.. Ні, сього не буде, ніколи не буде! Скорше згине кат, обскурний звірюка!..

Ринковський, як би відгадуючи хід моїх думок, говорив дальше в тім самім дусі. Ми довго радилися, обговорювали сю погану справу, підбадьорували один одного, запиваючи раз-у-раз солодким медком із ромом. Вкінці ми рішили, що радше Каїфко повинен піти туди, куди нас з Домцею хотів виправити.

– Я вишлю його на шлюзу, щоб прорубав трохи лід, – шептав мені до вуха Ринковський. – Ви ж будете там чекати на нього під самим корчем нахиленої до води вербини – в тім місці я скажу прорубувати. Ніч темна, ніхто не буде бачити, всі сьогодні дома: жиди сабашують, а у християн – Святий Вечір. Коли лиш трохи прорубає полонку – зайдіть ззаду і... Добре?..

– Згода! – скрикнув я ошоломлений. – Гей! Меду, рому! Лиш міцного!..

Подали. Ми пили, але Ринковський радив не дуже запиватися, аби не зіпсувати справи.

– Пане, сину мій любий! – говорив він крізь сльози, обнімаючи мене та

цілуючи. – Домця буде тоді щаслива і ви... і ми всі троє!.. За такого розбійника нема ніякого гріху! Навпаки, Господь Бог візьме се за заслугу. Не ми йому – то він нам!.. Вимівка дуже добра: був п'яний та й упав у полонку, поховзнувся... ніхто й не спитає... А там глибонь...

Появилась Естера. Її личко було бліде, лиш очі горіли-горіли... Щось до мене заговорила, та так тихо, що я й не розібрав. Побачивши сього ангела, я вагався, але лише хвилику; помішаний з ромом медок таки мене заміг, придушив, пригасив сей святий промінь її ясної, чистої, мов кришталь, душі. Вона вийшла, а ми, випивши ще по склянці і умовившись як слід, теж розійшлися, бажаючи собі голосно: “веселих свят”.

– Як добре стемніється, на “ваху”! – докинув ще Ринковський півротом. – Добраніч!

– Добраніч! – відповів я, швидко втікаючи додів, аби не здибатись із Естерою.

Не тямлю вже, як я пережив тих кілька годин, поки добре стемнілося; знаю лиш, що я був дуже рознервований, підохочений і ні про що більше й не думав, тільки про Каїфку.

VII

Коли добре смерклося, я чатував уже під вербою на свою жертву. На дворі було тихо, хоч мак сій, вітрець ані шебернув. Місяць, мов той зігнений серпок, сховався таки зараз за сонцем, лиш звізди блимали на небі. Снігу ще не було, десь якісь клаптики, за те мороз аж тріщав. Тиша стояла в місті, все, що жило, сиділо при вечери, гудів лиш та тарахкотів ритмічно один вальцовий млин і шуміла спадаючи вода під колесами. В хаті Ринковського скригнули двері; хтось вийшов і голосно закашлав: се був знак, щоб матися на бачности, бо Каїфко зараз прийде. Він справді за хвилику надійшов. Хід його був тяжкий, непевний; в правій руці держав сокиру, котрою вимахував на всі боки, аби держати в рівновазі отяжіле тіло. Видно і він сьогодні в навечер'я Христового Різдва закроплював душу в шиночку; чи мав і він уложений план страшного злочину – Бог його знає. Виглядав дуже обдерто, занедбано; я бачив його дике, напукле від алкоголю лице, бо йшов таки попри мене, буркочучи під носом.

Я аж стрясся, немов щось підкинуло мною. “Цікава річ, – подумав я злобно, – чи ти зробив уже “тестамент”?” Я хотів уже кинутись на нього, не чекаючи ні на що, і дерти, і кусати його, зубами шарпати – але здержався. Ліпше нехай він сам собі гріб викує власною сокирою, що, хто знає, чи не була призначена для мене.

Цюкнув Каїфко сокирою раз... другий... і лід луснув, заскрипів, дрібні його кусні прискають на всі боки, аж до мене; в саме око поцілило мене маленьке зеренце, а я стою та й думаю собі: “Годинка, пів, хвилика ще... та й одного чоловіка на світі не стане, не стане, не стане одного ворога, що мене ненавидів цілою силою душі, що важив на моє життя, на життя своєї жінки, бідної, невинної Домці... Що мені там його життя! Моє важніше... Врешті я йому навмисно в дорогу не влезив, не хотів і не бажав бачити в нім ворога... Коли б він був зі

мною інакше поведився, я може був би й Домцю врозумляв, стараючись нахилити її на його бік... Я ж не такий злий, навпаки, я навіть дуже милосердний, лиш треба вміти мене просити, пізнати... Хто ж мені в дорогу влязть – того я вмію швидко позбутися...”

Каїфко цюкнув знов сокирою... Лід луснув, а відгомін його відозвався аж у недалекім лісі... А він рубас, відгортас, викидас щораз свіжі брили леду і клене, аж сум слухати. Я засміявся в душі якимсь диким, нелюдським сміхом, спазматично... “Кому ж ти кленеш, нището погана? Хто слухас твоїх прокльонів?.. Я один – та я з них сміюся! Рубай лиш полонку скорше, бо мені годі ждати так довго... Цюкай швидко, а відтак міритимеш, чи глибока... От випив собі ще востаннє трохи, забавився, певно, гаразд, накляв, що не міра – буде з тебе того всього... Лишиш мене в спокою, а й сам будеш щасливий, спокійний... лиш швидше, швидше, бо я аж трясуся!”

І справді я трясся – не від зимна, ані від страху, ні! А так собі чогось, нервово... Ну і годі ж тоді стояти спокійно, випивши стільки, годі бути спокійним у такім місці і в такій хвилі!.. А може... може я й справді трачу відвагу?.. – думалось мені. – Е, чорт із ним! Що мені по нім, що мені по його життю! Мос важніше, я маю для кого жити: адже я люблю – от хоч би твою жінку, можу її зробити щасливою, так, можу... міг би... але... люблю ще крашу від неї, ще ліпшу... люблю Естеру.

І мимовільно я глипнув туди. В кімнаті, де жила Естера, появилось ненадійно ясне світло. Я нагадав собі її – сю любов дівчину – і рум’янець сорому вкрив мос лице. Вона любить мене дуже, дуже... любить, бо я поки що ще чесний чоловік, бодай у її очах; вона сама чесна, невинна, і не може любити гіршого від себе... Що ж я скажу їй сьогодні, завтра, позавтра?.. З яким лицем піду до неї і з яким чолом? Якими очима буду дивитись на неї? Що буду їй говорити і про що? Я убійця, злочинець!..

– Ніщо! – відповідав я сам собі дивлячись уже на задуманого Каїфку. – Не потребує зовсім признаватись перед нею. Адже я, властиво, не допускаюсь ніякого страшного злочину! Що ж? Я його ані бити не буду, ані стріляти, ані різати... от, лиш пихицьну трошки – і кінець. Він властиво сам упаде, сам собі навіть буде винен, що зле на ногах держався... А втім, хто знає, може він і виратується, випиє – се теж буде залежати від нього! А ні – то і що ж? Я можу його убити й застрілити, як собаку, я повинен се зробити, бо в противнім разі він мені се зробить!

На тямку мені прийшла голосна свого часу подія, яка лучилась одному народньому вчителеві, що нападений кількома опришками, в обороні власного життя убив одного на місці, а двох тяжко покалічив і за те дістав ще похвалу. Адже я теж ділаю тут в обороні власного життя. Каїфко грозить мені смертю, а я супроти сього маю право боронитися. А що він знаний із свого забіяцтва, напевно додержить слова, – то виходить, що я можу його вбити не лише з права, але просто з обов’язку. Загрожене життя трьох осіб: мос, Домці, а навіть і старого Ринковського; отже, задля уратовання трьох осіб не лиш варто, але просто по в и н н о с я згладити одну особу, і то власне особу, що нас трое хоче погубити. Таким способом я ще прислужуся, зроблю добре діло, і навіть суд, коли б дійшло

до його відомости, не лиш оправдав би мене, але ще й похвалив би, певно, що похвалив би. Зрештою, чорт його бери! Ніхто не потребує про се знати, ніхто, навіть вона, моя кохана Естера.

Так думалося в моїй запамороченій медком голові. А тим часом сніпок ясного світла з віконця Естери безнастанно заставляв мене звертати туди голову, в надії побачити бодай тінь дорогої мені дівчини.

– Зараз, зараз я прибіжу до тебе, моя ти квіточко дороженька, зараз, лиш...

Каїфко стояв задуманий, обернений до мене якраз плечима. Скочу два-три кроки – і по нім кінець моєму ворогови... Я дивився на нього востаннє, а серце так билосся, таки вголос ковтало, так, що я боявся, аби Каїфко не зачув. Дух мені заперло, я щохвильки силкувався наповнити легкі воздухом, зітхаючи тихо, але глибоко. Страшна була се хвиля, якась суєта придавлювала мене, гризла, мучила, не даючи спокою. А тут він, мій ворог лютий, супірник ненависний, стоїть, мов вкопаний, і чекає, немов навмисне на те, аби я довше мучився. Хвилями я був би рад, коли б він утік швидко, забрався просто і зник зперед моїх очей – та ні! Стояв і стояв, таки ждав, сам ждав нехибної смерти.

Нараз я почув голос Естери; вона стояла у вікні і співала знану мені любу пісеньку. Я аж кинувся в першій хвилі, злий на всіх: на себе, що не заткав вух ватою, на Каїфку, що не втік і... і на неї, навіть на неї, на сю найдорожчу на світі істоту, на Естеру, що співала, що дала себе чути саме тоді, коли я мав виконати таке важне діло. Я вже забирався от так, просто наосліп кинутись на ворога, трутити в полонку і втікати, чим скорше втікати із сього страшного та проклятого місця, та щось мене здержувало, якась невидима сила так і тиснула до землі, так і тягла назад. Я випростувався, нахилив голову до ніг, маючи вражіння, що впаду горілиць. Я був дивно лютий і дивно хорий: піт, не вважаючи на мороз, лився з мене таки щорком, голова горяча, здавалось, що ось-ось і її обгорне червоний стовп вогню. В роті висхло, горло сціплене, немов кліщами, а нерви дрожали, трясли цілим тілом, якби хотіли всі кости з него витрясти. Я притулив горячу скрань до зимного пня дуплавої деревини – і слухав... Слухав чарівної пісеньки, що, пробившись крізь шпарки драгтивного віконця, летіла до мене стрілою, вдиралась силоміць у саме нутро моєї розбурханої та намученої душі, обгортала і підбивала з колії всі порозстроювані нерви, вливалась теплою, благодатною струєю в те закостеніле хвилево серце, в те бідне, заблукане моє серце... Я не міг не слухати її, не мав сили опертись сьому чарови... Жмурю очі, п'ю сей солодкий нектар, втягаю його в себе і ротом, і вухами, немов тільки і в нім моє одинокі спасіння, одинокі лік на хору душу, одинокі захист перед навалом гризні та терпіння; немов тільки і в нім моє майбутнє життя і рай, і щастя, і небо...

Естера співає, а пісенька, ся пісенька, якої я сам навчив її – така ревна, така щира, така сумна, особливо сьогодні... так тужно промовляє до серця, що мимоволі тиснуть до очей сльози покаяння і жалю, і радості. З іншого боку дійшов до мене відгомін веселої коляди. Співала “Бог предвічний” ціла родина і діти, і старі – колядували unisono. А Каїфко, також і глибоко зітхаючи, вертав вільним ходом задуманий до млина. Хто знає, чи не йшла і в його нутрі тяжка боротьба! Хто знає, що діялося і в його серцю! Може й він укладав страшні шляни пімсти,

уважаючи ним самим і для себе самого вирубану полонку якраз догідним місцем для мене, може й його мучила совість, а, вчувши чаруючу пісеньку Естери та радісні голоси колядників, отямився, обтряс із чорних, брудних гадок і вернув домів чистіший, спокійніший, ліпший, бодай хвилево ліпший, бодай на пізніше відкладаючи акт страшної пімсти... Хто ж знає! Адже і він чоловік, і він має душу, і мусить боліти серце за утраченим щастям, за тою, яку по своєму любив, за жінкою! Адже і він має право до життя і до щастя! А що не зумів дати його Домці, а з нею і собі самому – хіба ж він сьому винен? Таким його Бог сотворив. Бідний Каїфко!

Я влетів до Естериної кімнатки, як шалений, як божевільний. Упавши перед нею на колінах, я оповів їй усе, як було, і просив прощення.

– Ромчику, світе мій любий! Люблю тебе сьгодні ще більше, ще дужче, чим учора! Не я, не я тебе виратувала, а ти сам, твоя власна пісенька була тим ангелом-сторожем, що охоронив тебе від нещастя, твоя власна душа – я співала тобою уложену думку, – і обнімала мене і тулила, і голубила.

В кімнатку увійшла її старша сестра Цівя.

-- Що се ти робиш, Естеро? – скрикнула зла і змішана.

– Нічого злого! – відповіла Естера спокійно. – Цілую свого нареченого, котрого люблю, люблю над життя, над усе!

– Що таке?

– Хіба ж ти не чуєш? Пан Роман Луневич є моїм нареченим... А хіба нареченого, якого в додатку так щиро любиться – не можна цілувати?

– Та-а-ак?..

– Так! – відповіла Естера рішучо, складаючи на моїм чолі горячий, довгий поцілуй.

– Почекай, скажу я стрийкови, скажу всім, будете бачити! – скрикнула, злобно, усміхаючись, Цівя і вийшла до своєї шинковні.

Другого дня в Білківцях був незвичайний рух: рознеслася чутка, що Естера десь зникла. Одні говорили, що нагло вмерла, а другі, що десь пропала, безслідно пропала. Жидова, почувши, що вона мала рішучий замір вихреститися, викрала її і вивезла Бог знає куди, розпустивши вістку, що вмерла. Якись похорони після жидівського ритуалу справді відбулися, та люди уперто твердили, що в тій трумні не було нікого.

Ціле містечко знало, що я любив Естеру. В свята в церкві звертали всі очі на мене. Дехто, буцім не знаючи про ніщо, запитував мене:

– Що з вами діється, що так змінилися? – Питала і попадая, а навіть її вихованка, чорноока Муся.

– Чи то правда, що люди говорять? – питала мати, здивавши мене коло своєї брами. Не тямлю вже, що я їй відповів, пригадую собі лише, що старалася мені виперсвадувати все, обриджуючи “нехрещену” жидівку.

– Справді, я не сподівалася, що з вас такий оригінал! Як же можна так десперувати за жидівкою? Та ж то нечувана річ! Такий з вас гарний молодець! Я вас не розумію!

– Вже ж воліла би-м Домцю, бувши на вашім місці! – додала попадая.

– Поет, мамцю, поет! Я се не раз говорила! Ах, яка гарна його пісенька про

козака, що згинув в українському степу! Але не так слова, як мелодія! Шкода вас, пане Романе!

Естерою соромили мене всі, лише жидки якимось дивно позирали на мене. Домця, – казали люди, – і тішилася, і плакала, та я не міг знати тодішнього стану її душі, бо цілком перестав ходити до неї. Очевидно, що про мій замір утоплення Каїфки ніхто не знав і се було моє щастя, бо люди були б мене просто розпняли.

Одна лиш була особа, що справді тішилася з мого нещастя; се була стара Гросова, що вічно переслідувала мене своєю любов'ю. Я ненавидів її, а час від часу, коли зникла Естера, помітував нею, мов помелом, не даючи їй ніколи доброго слова.

Зникла Естера – зникло й моє щастя і веселість, а те щастя тривало так коротко, мов той сон. Не було кому мене потішити, не було кому розрадити, захопити – не було кому заспівати та приголубити бідного, опущеного сироту. Не стало моєї любові Естери, мого ангела-хранителя... Жаль мені було її дуже. Я сторони́в від людей, ховався по самітних кутках, тужив і плакав, навіть часто. Не сходила вона мені з думки, всюди я бачив її перед очима і чим довше думав про неї, тим гірша розпука бралася мого серця, я гадав, що не переживу сього удару. Остогидло мені все і втратило давнішу вартість, блиск і красу. Світ виглядав тепер зовсім інший, як був перед тим, зробилося якимось темно, сумно, якимось так прикро, що я іноді лякався самого себе. Особливо Білківці посумніли; тоді я повірив, що в такім смутку-горю справді і сонечко не так світить, і зірки не так сяють. А мені на серцю і душі стало не лиш страшно сумно, але якимось і гупо заразом. Робив би щось, та не знав що; йшов би кудись, та сам не знав куди. Замкнуся бувало в хатині, положуся, хотів би заснути – та не можу, нудьга хапалася серця.

Раз, бачучи мене таким сумним, позичила мені Муся «Мушкетерів» Дюма.

– Се чудовий роман, – говорила вона, – лиш читайте, а будете бачити, що не пожалуєте.

– Спершу я читав, от, аби читати, аби чимось зайнятися, але згодом роман справді інтересував мене щораз більше, а читав доти, поки не перечитав усіх трицяти і кількох томів.

VII

Я немов відродився. Пригоди героїв дуже мені подобалися й імпонували. Я пізнав щось, чого досі не знав, про що й не чув ніколи. Значиться, можна йти у світ, можна чогось навчитися, щось побачити, можна шукати ріжних пригод, бавитися при тім і теж імпонувати людям. Що мені лишилося? Ніхто і ніщо. Ніщо мене тепер не в'яже, ніхто не розказує, не потурас, не б'є... Нема і тої, для котрої варто було лишитись не лиш у Білківцях, але і в тюрмі цілі роки просидіти – я самотній на світі... а тут в серцю так тяжко, мучить тоска, жаль...

У тім часі заїхав до нашого містечка якийсь провінціональний польський театр. Ішли пани, йшли підпанки – пішов і я, просто, аби розірватися, побачити, що там за комедії будуть показувати. Досі я ще не мав поняття про театр та його

високо культурні задачі, не знав і не розумів штуки та її значення, чув лиш, що їздять якісь театри, одні з людьми, другі з восковими фігурами, інші з львами, тиграми, мавпами і т. і., та все те називалось у мене: “комедиями”.

Театр дав 12 представлень і я не опустив ані одного. Всі відіграні штуки припали мені до смаку, промовляли до мого серця так, що я залюбився в театрі і в штуці.

Від’їхали актори, а я раптом почувся ще нещасливішим, ще більша розпука обгорнула мене. В душі витворилися якісь дивовижні і незрозумілі мені бажання, я почував, що з тим театром, із штукою маю щось спільного, вони мені не чужі, бо в противнім разі я й не тужив би за ними. Не було ані одної поміж відіграними драмами, в котрій би я не бачив бодай частини себе самого і котра б не гармоніювала з настроєм моєї душі. Все мені подобалось, усе мене поривало, все приманювало до себе, навіть те родинне, кочове, артистичне життя акторів мало в собі якийсь чар. Театр просто, немов кликав мене: “Ходи сюди! Ось тут для тебе місце! тут забудеш своє важке горенько, тут вилічишся, виздоровієш – тут будеш жити так, як сього бажас твоє серце!”

Від’їхали актори, та побут їх не лишився без наслідків для мене. Так само і «Мушкетери» зробили своє. Я став читати романи, пристрасно взявся до них, а кожна любовна сцена нагадувала мені Естеру. І чим більше читав я, тим горячіше бажав покинути Білківці, а йти геть, світ за очі, на мандрівку, тим більше, що побут тут ставався чимраз гірше нестерпний. Я рвався в світ, не можна було довше дивитись на сю монотонію. Одні і ті самі люди, одні і ті самі дома – все нудило мене, обридло, навкучилось; навіть церковні книги і образи, перед котрими треба було заодно хреститись та бити поклони. Так і мусіло бути. Я ж довідався про інший світ, про інше життя, почув іншу музику, пізнав інших людей, а вони видалися мені далеко приємнішими, далеко ліпшими і далеко розумнішими від усіх звичайних; перед ними я разом із моїми “ірмоляями”, “тропарами”, “кондаками” і тим подібними “музичними утворами” ховався в кут, спадав до “зера”. Оті наші церковні церемонії видались мені смішними, я став їх соромитися як чогось дуже старосвітського і дуже – сказати б, – несмачного, так само, як церемоній ворожок. Тут мимоволі нагадувався мені Бендера і його науки.

Кілька тижнів по зникненню Естери напала на мене в однім шинку шайка, зложена із 14 осіб, підохочених, а віддавна вже замовлених на мене противників і тут хотіла викопати мені гріб. Зі мною бавилось ще п’ять моїх товаришів. Один із них справляв іменини. Ми вийшли переможцями; побили всіх, декотрих покалічили так, що мусіли по кілька тижнів лежати в ліжку. В додатку мене обікрали, що теж не причинилося до успокоєння розбурханих нервів. Вкінці, бачучи, що нема іншого виходу, а рішився плюнути на все і йти, куди очі понесуть.

– Що ви робите? – напучувала мене попада. – Адже тепер якраз зближається час ваших жнив, надходить великодня сповідь, “роківщина”, – се одинока дяківська пенсія, ліпше сказати б “ординарія”, котра звичайно не перевищує цифри 20–50 з. р. річно – а вже ж шкода лишати!

– Поет, мамцю, поет! – додала, покиваючи головою, Муся. – Пан Роман такий непосидючий дух, як Шевченко. Напишіть мені на спомин яку думку, прошу вас!.. Але арпорос! Забули вже Естеру?..

– Ей, пане дірігенсе! – немов плачучи говорив Ринковський, подибавши мене на вулиці. – Нічого від вас не хочу, нічого не бажаю, лиш даруйте мені страшну вину, даруйте, що я був би вас в таку страшну біду ввалив... та не лише вас, але і себе, і мою дитину, і цілу родину... Даруйте мені, прошу вас, бо буду гризтися і плакати до смерти. Вас Бог відвів від злочину. Ой, коби ви знали, як я терпів того пам'ятного вечора!.. Їв кутю, а вона пахла кров'ю; їв рибу, а чути було трупом Каїфки; пив вино, пиво, а вони схожі були на кров... Боже! я гадав, що сконаю, повішуся!.. Прощу вас, позвольте на скляночку меду..

І глупі вони всі і смішні, і жаль їх стало. Розуміється, я не вволив нічийому бажанню, нічого навіть не відповідав; чому – абсолютно не знаю; в тій хвилі я не розумів себе самого, не знав стану своєї душі, а мав лиш одно одиноке бажання: іти в світ за очі.

І я пішов. Вибрався з Білківців ніччю, з ніким не бачившись і з ніким не поздоровкавшись. Відкріся всього, навіть “роківщини”. В однім убраню, з двома гульденами в кишені, з малесеньким клуночком, в котрім забрав із собою по парі всякого білля в одній руці, а з ліскою в другій, при світлі ледво видного із-за хмар місяця – прощався я з Білківцями. Останній мій погляд звернений був в сторону старої, вишнями умаєної корчми. Шукав очима знаного віконця, ждав хвильку, чи не освітить мене ясний сніп світла – та дарма, не було тої, що його кидала... не вийшла, не показалася.

– Естеро! Естеро! Життя ти моє солодке!.. – кликав я в розпуці, а з очей пустилися раптом сльози цілими струями і лились так довго, поки їх стало.

Вставши на ноги, я почув себе легеньким, мов те пір'ячко; здавалось, що тими сльозами вилилось усе моє горе, весь смуток, усі терпіння, муки й удари, які я досі перейшов; що я немов наново на світ народився. Лиш голова тяжіла, а то був би з вітром полетів.

IX

Метою моєї подорожі була столиця краю. Там я сподівався знайти собі якусь заняття; яке воно мало бути – про се я й не думав і зовсім тим не гризся. Я вірив у свої сили, вірив і в те, що там, у столиці краю, котра – як я думав – достарчас таких акторів до театру – знайду інших людей, ліпших, котрі теж як і Бендера не будуть мене питати про службову книжечку, приймуть радо здорового, молодого хлопця, навчуть чогось, допоможуть і якось я буду в світі жити. Актори говорили мені ще в Білківцях, що там є такі школи, в котрих учаться здібні хлопці на акторів. Ей, Боже милий! – гадав я собі. – Коли б мені до сеї школи дістатися... то ж то я колись відгравав би, то ж то тишивбися! Люди будуть подивляти мене, так як отих акторів, що були в Білківцях, а може ще більше!.. А я навмисно приїхав би колись до Білківців – нехай би мене послухали, нехай би на мене подивились...

Побачивши уперше столицю, я онімів із подиву. Які ж тут багатства, скарби! Які тут пани великі і яка їх тут страшна сила! А людей – Боже, що трави-зілля, що піску в морі!.. А все те вигладжене, вистросне на останній гудзик!.. Мене дивувало, звідки вони всі беруть стільки грошей і як властиво живуть?.. Видно, тут легше о гріш, тут уміють оцінювати людську працю і відповідно нагоро-

джують. А в Білківцях що? Я був лиш один у моїм фаху і що мав із того? Тут послідній шевчина убирається, як у нас судовий ад'юнкт, а я в своїм убранню соромився самого себе.

Всі оті чудові палати, безчисленна кількість величезних виставових купецьких шиб, за якими я бачив стільки золота, срібла, багаті строї панства, і все-все казало мені вірити, що тут я не загину. Адже се теж люди – не татари! Не дозволять мені згинутися з голоду, не дадуть терпіти...

В мене вступив дух віри, я був твердо переконаний, що все станеться так, як я собі буду бажати. Се ж неможливо, аби я, один чоловік, не помістився між такою масою великих та багатих панів.

– Романе, лиш до діла! Сміло вперед, а незабаром будеш і ти паном!

І з тим окликом у душі я кинувся у вир випафумованих та вигальянтованих тисячок щасливих вибранців форгуни, став і собі дечого шукати.

Ой, шукав же я, шукав!.. Від рана до ночі, кого здивав на вулиці, просив, обіцяючи бути добрим, послушним – дарма.

– Jakie masz szkoły? – питали мене.

– Ніякі! – кажу.

– Czemu się trudnisz?

– Я був дїрїенсом церковного співу.

– No to idź do stu diabłów dalej śpiewać, nie zawracaj głowy! – Так відповідали мені. Просто на плач збиралося. Що ж тут почати мені бідному в такому великому чужому місті? Де обергатися, що їсти, де проспатися? Страшно...

Цілий день і цілу ніч переходив я так о голоді і холоді. Чїпав уже менших панків, радився їм, що почати з собою – та всі лише плечима здвигали, ніякої ради не давали. На другий день знов те саме. Ходжу і ходжу, цілий день... ба, вже й вечір. А я змерз, аж трясуся. Де війду, чи до якого шинку, чи до склепику – всюди мене проганяють, виштуркують, грозячи поліцією, не дозволяють чоловікови навіть загітїтися...

– Що се таке? – міркував я собі. – Люди живуть поміж собою як люди, помагають собі, частуються взаємно, запрошують один одного – а я... немов не чоловік, сміються ще з мене, покепковують собі, дурять... Що воно таке? Чому я такий нещасливий, що не маю ні від сонця, ні від місяця? Чому я такий опущений, такий бідний?.. Адже я чоловік як інші, маю так само руки, ноги, очи, ніс... говорю з людьми людською мовою, розуміємося взаємно... Чому ж я ходжу поміж них, гей той відлюдок? Чому ж вони мене цураються? Чого? Що я їм зробив злого? В чім провинився?

Отак роздумуючи, йшов я без ціли, сам не знав, що з собою почати. Аж слухаю, хтось грас на фортепіано, мужиський голос співає якїсь веселі польські пісеньки, а люди б'ють співакові bravo. Я зирнув у той бік. «Restauracja i traktuernia...» Не надумуючись довго, вступив я туди. Якийсь лисий, оголений панок стояв на естраді і співав при фортепіано, вимахуючи руками і роблячи ріжнородні міни, якраз такі самі, які роблять актори. Я дуже втішився. Казав собі дати склянку пива і ждав, поки сей панок не буде вільний.

Згодом почали гості розходитися, а мій панок сидів при великій склянці пива і дивився на мене своїми розумними очима. Кажу “розумними”, бо таким

я його справді вважав. Сам факт, що ходячи з мисочкою поміж гостей за грішми, оминув мене, немов знаючи через Духа святого, що я голий, як турецький святий, – був для мене достатньою причиною, аби вірити в його розум. Присівши ближче, почав мене вишитувати: хто я, що я, звідки й за чим сюди примандрував? Я оповів йому все по правді.

– Не журіться, якое воно буде! – сказав лисий панок, глибоко задумавшись.

Був се теж актор; мав за якийсь час виїздити на провінцію з вечірками і мене взяти із собою, а тим часом забрав мене до себе, там перебрав у своє стареньке убрання, прилагодив ліжко і держав при собі. Платні я ніякої, поки що, не брав від нього, бо й не було за що брати; він і так зробив для мене багато доброго.

Тут перебув я цілих два місяці. Через той час мій добродій приготував мене до “дебюту”, очевидно, на провінції. Він лиш одним тішився: саме, що я музикальний і мав при тім незлий баритоновий голос. Повишукував багато ріжнородних оперових та опереткових кусників на тенор і бас або баритон і ми задня вчилися, а вечером ішли звичайно до вище згаданої реставрації “на виставу”. Біда мені лиш була, що я не вмів нічогосько по-польськи. Хоч із книжки читав добре, все повторяв гаразд, лиш “kiepska wymowa”, що мого вчителя дуже гризло.

Ну і виїхали ж ми на провінцію “з концертами”. Я був страшенно рад. Запах театральної смінки та мастиксу робив на мене великанське враження. Зміна місця, шораз свіжі околиці, свіжі люди – все те впливало корисно на стан моєї душі. Та, на жаль, не можна було сего сказати, щодо фізичного боку. Адже весь світ знає хіба долю провінційних акторів. Що ж до мене, то я справді жив майже виключно “духом божим”, а властиво “духом музи”.

Поводилося нам страшенно зле, а мій директор і опікун таки завше дбав більше про себе, даючи мені те, що йому самому захотілося. І не дивниця ж, кожен собі рад; в біді, нещастю кожен старається себе рятувати, а другого – нехай чорти беруть. Певна річ, що коли б був мав більше, то й давав би більше. Впрочім, і я на його місці нарікав на нього, маючи завжди на думці столицю. Навпаки, вдячний був йому, що показав мені дорогу в світі. По кількох місяцях такої волоцюги мій директор одного прегарного поранку шез без сліду, лишуючи мене самого без способу до життя, без кусника хліба і без крайцара при душі. Я не знав, що з ним сталося, ждав кілька днів, думаючи, що він десь в околиці із запросинами на заповіджену афішами виставу, як звичайно практикується на провінції. Тим часом в самий день заповідженої вистави дістав я від нього кореспонденційну карту ось якого змісту:

“Шановний Пане!

По довшім намислі я рішився вступити до більшої трупи, бо як бачите самі, удвійку не вдіємо нічого, тим більше, що ви початкующий і навіть по-польськи говорити не вмієте. Жаль мені вас дуже, але не пораджу нічого, бо сам не можу вижити, а не ще вас удержувати. Не хочу вас зводити і скажу по правді, що хоч талант безперечно маєте, то за те брак найважнішої умови, тобто освіти та інтелігенції. Так як є – далеко не зайдете. На мою думку – вертайте на село і вчіть дальше співу, а певно ані голоду ніколи не зазнасте, ані воші не будуть вас

їсти, а ще й гроші можете зложити. Словом, будете ліпшим паном від мене. Отаку добру і сердечну раду дає вам – зичливий Осецький”.

Лист сей, правду кажучи, більше мене потішив, чим засмутив. Осецький признав мені те, що й на мою думку було найважнішою умовою для артиста, а то – талант. Добре, що сей у мене найшовся, а все інше – байка. “Освіта і інтелігенція” – невелика штука. До чого мені врешті якась висока освіта? Рецепт писати не буду, не буду теж ані палат будувати, ані людей судити, ані зірзд рахувати... що мені там! “Інтелігенція” – ну, теж не такий великий страх! От, аби лиш уміти чемно і по-модному вклонитися, тонко зі всіма обходитися, в свій час ніс висікати – тай вже й інтелігентний! Коли є талант – то буду актором. Лиш добре вивчитися ролі!..

Та з другого боку годі заперечити, що я волів би був того листа таки дістати. Розгадавши собі добре, я душе загризся. І було чого. Ані де переспатися, ані що з’їсти, ані чим одягнутися, ані просто з місця рушитися. На всякий спосіб біда. Коли ж голод таки на добре почав дошкулювати, я пішов знов між людей просити якого-небудь заняття, та ніде мені його не дали, боялися навіть переночувати. Одні боялися, що “напущу їм нужди”, другі, що “можу їх обікрасти”, треті, що “переночувавши одну ніч, буду їм докучати дальше...” і т. і.

В містечку С., де мене лишив Осецький, годі було чужому чоловікови два дні ходити по вуличках, аби його третього дня не знали не то вже старі, але й діти. Щастя, що здовж річки за містом ріс формальний лісок вільшини, а то прийшлося би ночувати під голим небом. Вона одинока прийняла мене з отвертими раменами: тут я закватирувався і звідти ночами викрадався на світ, за жиром виходив, мов той лісовий звір. Вдень я не міг сього робити, бо був брудний і обдертий, та боявся, аби мене жандармерія не арештувала та “цюпасом” не відпровадила в родинні сторони. Сього я дуже боявся, бо доперва тоді був би себе дома осмішив навіки. А я так хотів загостити там колись паном, гарно убраним, багатим, поважним, розумним... так горячо бажав переконати всіх моїх ворогів, що вони грубо помилялися щодо моєї особи!..

Розіславши кілька неоплачених листів до різних театриків, чекав я божого спасення. Адреси їх знав я від Осецького. Та ніхто не відписував, нікому певно й не в голові було. А я тим часом мучився, ой страшно мучився.

Кілька тижнів опісля переїздила туди трупа пані Ліщинської. Користаючи з нагоди, пішов я до директорової і впросився. Було се товариство уділове, кожний був заангажований на т.зв. “марки”. Найліпший актор мав найбільше марок. Директорова Л. мала 16 марок, відтак пп. Нафцінські мали 30, далі йшло по 13, 10, 9 і 8. Я, як наймолодший і початкуючий, дістав 2 марки. Гралосся, звичайно, що другий день і мені припадало на марку по 10, 12, 15 і 20 кр. Лиш одинокий раз дістав я 1 зл. р. 60 кр. і се був для мене справжній празник.

Роль не давали мені майже ніяких, хіба часом заанонсувати кого на сцені. Звичайно я статистував, зносив і випозичав на вистави всякі потрібні реквізити, іноді суфлював, часто usługував старшим акторам, властиво ж служив до заповнення числа акторів як на афішах, так і в поліції, не говорячи вже про відбирання білетів. Нераз мене ганьбили, нераз кололи руським “хамським” поведженням, нераз витикали, що я дармоїд, туман, що мені не актором бути, а

просто свині пасти, що мені роблять ласку, держачи при собі – а я ніколи не відгризався, лиш терпів. Засиплеться було котрий актор, або таки не вивчить ролі – то я був винен, бо, суфлюючи, навмисно старався його засипати. Очевидно, ніяк було й боронитися, бо зараз усі повставали проти мене. Але згодом я вивчився досить польської мови, приготував собі кілька відповідних та вдячних рольок і ждав лиш нагоди, аби перейти десь до іншої трупи і виступити там під іншим псевдонімом, уже не як театральне поштурковисько, але як актор. І справді, по році такої волоцюги я заангажувався до трупи іншої директорки, пані Гліновської. Я йшов до неї пішки 16 миль. Пані Гліновська – як говорили між собою актори – мала походити з якоїсь виднішої шляхетської родини з Царства польського. Вона любила веселе, гуляще життя і втікла до театру. Зразу була акторкою, а коли краса почала їй не дописувати, відібрала правно належний їй спадок і зложила собі власну трупу, з котрою їздила найперше по Конгресівці, а відтак прибулася й до Галичини. Тут переходила вона всі фази галицьких провінційних театрів; щохвила банкрутувала і щохвила підносила, очевидно, завдяки лише давнішим вищим “знайомостям”. Мала опінію цілком упавшої жінчини. Приймала “коханків” явно-славно, не уважаючи навіть відповідним держатися якоїсь системи в назначенні годин любовних прийнят. В її дирекції все мешкало разом, бо так наказувала “економія”. В одній кімнаті мешкала нераз ціла трупа, чисто по-циганськи, а на її думку – “prawdziwie artystyczne”. В кімнаті півфіри соломи, значиться, одно велике спільне ліжко для всіх. Де хто впав, там і спав. Директорова мала завжди “коханка” спеціального і сего виділяла і більшою ласкою і опікою. Однак се їй не перешкоджало іноді “dla odmiany” потішитись хвилюк іншим.

– No – каже бувало – który z panów chce na dziś być moim kochankiem? – Вибирала, звичайно, по вподобі. Ніколи не соромилася і своєю поведінкою немов не дозволяла їй іншим за себе і за неї соромитися. Коли поводилося добре, тоді пані Гліновська віддавала сяштуці цілком, забувала коханків – просто ставала зовсім іншою жінкою. Тоді варто було, аби її справді любити. Всіх тих, що хотіли їй прислужитись, підхлібитись, усіх, хто нагадував їй недавно “щасливо” пережиті любовні хвилі – відпихала від себе, а часто проганяла з товариства, хоч був він перед тим і її “спеціальним” коханком. – *Bydlę jesteś! wynoś się baciarzu!* – говорила такому. Взагалі підхлібників не терпіла, але нікому найменшої кривди не робила. Як же прийшли “чорні місяці” – тоді пані Гліновська громадила довкола себе цілу дружину і так звичайно в одній кімнаті ділилась із ними останнім шматком хліба. Траплялось і так, що по дві або й по три доби не малює нічого в роті – тоді директорова продавала із себе останню спідницю, і не втративши по дорозі ані шельюга – все приносила “dla ukochanej družyny”. І тоді жила... жила в повнім значенню слова. Чим більше дошкулювала біда, тим байдужішою ставала вона на всякі товариські форми і тим пристраснішою. Бувало по тижневі качаємося по берлозі голодні, помучені, напівнагі... Дехто, почувавши біду, зазделегідь вимикався, поки була матеріальна змога, а були й такі, що лишилися з нею і тих вона любила і високо цінила. Хто ж її хоч би лиш раз коли в прикрім положенні опустив, того вже ніколи не приймала до своєї трупи. Були такі, що її просто визискували, ждучи, поки не продавши чого із себе, не накормить їх, ховаючи свою гардеробу десь по

сусідах. Раз власне приловила такого пташка in flagranti. Бачила в місті, як заїдав ковбасу, а прийшовши додому, прийняв свою частину, пів горнятка квасного молока, кленучись, що він нічого ще не мав у роті сьогодні. Тоді пані Гліновська прогнала його, виганьбивши добре.

Я був у її товаристві двома наворотами і пережив вкупі кілька страшних “чорних місяців”. Останній із них був найгірший. Біда дійшла до того, що по сімох тижнях лишилось нас лиш двоє. Труп розбилась наслідком неповодження. Одні, що мали трохи грошей, пороз’їздилися, інші пішли просто пішки, порозлазились, мов ті миші по полі, а кілька, визискавши директору до останнього, теж опустили її, лишаючи в одній сорочці та старенькій спідниці. Дещо було продане, а дещо лиш позаставлюване. А коли зник її інвентар – тоді й я стягав із себе останню сурдутину, міняв її між жидками за гіршу, добираючи дещо в готівці. Ба, не стало в кінці й сего. Запанував страшний голод, а тут, як на біду, нізвідки ані помочі якої, ані хоч би втішної вісточки. Два тижні лежали ми на голій соломі, але третього прийшла мені незла думка до голови. Я став збиратися до виходу. Товаришка моя нічого не говорила, лиш дивилася на мене жалісним оком. Коло полудня вернув я додому і приніс трохи картофлі.

– Ти яким чудом, – вона кожному “тикала”, кого лиш хоч би крихітку навиділа, – розкрутив стілько картофлі? – спитала, зриваючись на рівні ноги.

– Вкрав! – кажу.

– Та як?

– Цілком просто. Пішов у поля, нашпортав патичком і несучи на обід. – Гліновській очи заслезилися. Обцілувала мене, як рідного сина.

– Wiedziałam, że masz szlachetne serce... wiedziałam, że ty mnie nie opuścisz. Bóg zapłać ci!...

– Та бо я маю ще й тютюн.

– Nieba! – скрикнула радісно. – Що той чоловік не виробляє! Звідки ж знову роздобув тютюну? Теж украв?...

– І вкрав і ні! Я накопав стільки картофлі, що продав жидівці коло рогачки. За чотири крайцари купив тютюну, за крайцар бібулок, а за крайцар соли.

– O, ty szlachetny Rusinie! – і тут справді розревілася.

– Бачиш, – говорила, – мої земляки визискували мене завше, держалися доти, доки було їх чим кормити, а коли не стало – порозлазилися, лишаючи свою хлібодавчину божему провидінню. А ти, Русин... о, я тобі сего ніколи не забуду!

Певно, що оті крадені картофлі ліпше нам смакували тоді, як іншим разом найсмачніше печиво. Се був справжнісінький пир і я його теж не в силі ніколи забути.

Ми так мешкали близько два місяці вдвійку. Поки була в полі картопля, я носив, очевидно лише ночами; та з часом не стало й сеї одинокої благодаті. Люди повикопували і попрятали. Кілька разів ходив я на двірський лан до ям, що таки зимували на полю. Вдалося інколи й тут украсти. Опісля ж, коли сторожа спостерегла, уряджувано засідки і я одної поганої ночі ледве з душою втік додому. Врешті позимніло, треба було і дров постаратися. Річ ясна, що й сего не купувалося; від чого ж люди покляли плоти?.. Не можна було тут, то носив зі складів залізничної станції – звідки попало!

Принесу бувало якого хабузю, запально в печі, та й граю собі на бзиновій дудочці. А ні, то лягасмо на соломі, і цілуємось, дивимось на вогонь, слухаємо, як тріскає...

– Знаєш, Ромчику, – сказала вона раз, – що мені прийшло на думку? Мені здається, що ми тут скінчимо нашу артистичну кар'єру?..

– Все одно, – кажу, – тут, чи деінде.

– Тобі не було б жаль умирати?

– Ні! – відповів я спокійно, а вона глибоко задумалася.

– Над чим директорова думає? – питаю.

Хвильку завагалась, а відтак звільна, майже крізь зуби цідила:

– Чудно мені, чому мені Бог не дав щастя? Чому мій перший коханок не був такий, як ти, або хоч до тебе подібний?.. Я була б, може, не зійшла так “на пси”... була б не впала так низько... та й інших не тягнула за собою... А так бач... я вже старіюся, любити мене ніхто вже не може... і хіба одурів би любити таке старе порохно!.. От, хвилино... звичайна людська слабкість... або ні, скажимо... потреба. Я знаю, що мною всі погорджують, але я собі з сего зовсім нічого не роблю. Поки була молодша, любила хлопців з-поза театру, а тепер... Ну, що ж робити? актори бідні... бідні діти музи... Ромчику! – нагло спитала, – правда, що ти мене не любиш?..

– Ні! – кажу.

– А чому ж не поїхав із Казюнею? Адже вона мала і гроші на дорогу, і просто гинула за тобою?

– Бо я нікого не люблю.

– Значить, ти лишився лиш тому, аби із своєю старою товаришкою долі і недолі на отім барлозі згинуть?..

Ну, коли так, то ти справді високо благородний чоловік, але... при тій і високо глупий.

Я засміявся, а вона перепрошувала мене за “обиду”.

Я розумів її дуже добре, і тому не гнівався; знав, що вона се сказала з доброго серця.

Ми шораз гірше опадали на силах, і я ще й досі дивуюся собі, звідки в мені набралось тоді стільки стоїцизму, звідки взялася така байдужість до життя? Я знав, що ніяка поміч не прийде, а бодай не швидко; знав, що зі мною діється, зі всього здавав собі докладно справу і цілком спокійно ждав смерті. Гліновська теж не інтересувалася нічим, а бодай дуже мало. Вона воліла думати над тим, яким способом випрати одну-одинокую сорочку без соди та без мила. Справді, я не бачив доси жінщини, котра б з таким героїзмом зносила крайну, і то в повнім значенню слова, крайну нужду, як Гліновська.

– Ромчику, – кепкує собі бувало підспівуючи. – “Jak my pomrzemo, jak my pomrzemo, kažemo sobie...”, а я докінчив: “aktorskie bole i nasze koszule złożyc na grobie”. То знов вона імпровізувала: “Aby świat wiedział, by się dowiedział, że życie głupie...”, я знов докінчував: “Ześmy je czcili i zawsze nosili w sercu i...”

– З тобою, Ромчику, варто і жити, і вмерти. Справді український гумор у тебе.

Але будь-що-будь, із сорочками треба було щось конче зробити, особливо мені було гірко, бо я не міг так, як вона, прикрити її кабагиком. Щастя, що

якимсь чудом задержався у мене кавчуковий ковнірець, а то не можна було б із хати вийти.

Раз сидимо собі коло печи та слухасмо, як мокрі дрова, тліючи, шипіли та гризли, творячи іноді неможливі акорди.

– Ромчику! – промовила Гліновська не відриваючи очей від вогню. – Ти вже так давно не грав на твоїй бзиновій дудочці... Чого ти так занедбався?..

– На моїй дудочці грає вже фірман д-ра Б...

– Продав?

– На мило до сорочок! – кажу.

– Ой бідаку! Мусів виректися навіть сеї самотньої приємності... – Покивала сумно головою, а по хвильці стала вже веселіша. – А ти знаєш, що я мимо голоду грубію...

– Та бо і я, – кажу, – не тонкну...

– Ти мене зле зрозумів... Я пухну... Ромчику, я пухну!...

– Ова! Таке саме діється і зі мною. Зрештою, чим тут журитися? Доля така для нас ласкава, що навіть по нашій смерті не позволить нікому про нас поважно думати. Оглядач посмертних тіл подумає, висякавши здорово ніс: “Ігі на них! Такі здорові, як коні, хоч до плуга запрягай – та й повмирали!...” Дневники, подаючи сей факт до прилюдної відомости, скажуть, що причиною нашої смерті була “nieszczęśliwa miłość”. Люди ж, перечитавши сю новинку, скажуть: “Дурному вічна пам’ять! От, бука, нічого більше! Бука лиш доброго!” – і перейдуть над нами до дневного порядку.

– А що скаже судово-лікарська комісія, котра, напевно, буде нас “пороти”?

– Śmierć była prawidłowa, naturalna, chociaż wskazanem by było raczej wierzyć, iż nastąpiła skutek... Zważywszy jednak, iż... trzeba wnioskować, że... jakkolwiek nie wykluczoną jest ewentualna możliwość i to mimo to najprawdopodobniejszym było by przypuszczenie, że... Atoli, wobec... tezy profesora N.N., który... trzeba przyjąć, że... tembardziej można się tego spodziewać, iż nawet... podczas gdy profesor dr. X. polegając na wiarygodności... radzi znowuz przyjąć jako prawdopodobieństwo... Reasumując tedy... pozwalamy sobie wierzyć, iż...

– Але ж Ромчику, бійся Бога! Я трісну зі сміху! Ти так говориш, як чоловік, що добре пообідавши, попиває смачне вино і в веселім товаристві якнайліпше бавиться, якби ніколи нічого!

І справді, ми цілком серйозно ждали і приготовлялися до смерті, але гумор нас не опускав. Сили фізичні меншали, просто таки в очах никли, а ми, замість жалю, смутку, замість молитви, каяття – кепкували собі із цілого світа, із себе самих. Рахуба дня, місяця в нас цілком не існувала, затратилася. Засипляли і будилися після вподоби, рано, в полудне, вечером, уночі... Засипаючи, кожним разом ми сподівалися більше вже не встати, а навіть не обудитися, тому й не говорили собі звичайно: “добраніч”, лиш: “прошай навіки”, або “do widzenia w piekle”.

Одного разу по звичайнім: “do widzenia w piekle” і “do widzenia w Zakładzie patologiczno-anatomicznym” – ми поукладалися... на вічний спочинок. Втім слухасмо – хтось стукає до дверей.

– Який там чорт! Не дає чоловікови навіть умерти спокійно!

– Не кричи, Ромчику, се певно смерть стукає, аби їй двері відчинити.

– Вміла графити до нашої хати, то нехай уміє і двері відчинити.

Тим часом стукання не припинялося. Врешті дався чути і голос:

– Proszę otworzyć!

– Хто ж там до лиха? – питає Гліновська.

– Я! – відзивається голос.

– Posaćuj psa w nos, ośle jeden!

– Ja, listonosz! Przynosze pieniądze dla pani Glinowskiej!

– Złam pysk, a nie krjij z porządnych ludzi!

Але листонос таки не переставав гримати.

– Змилуйся, Ромчику! Наколи маєш ще з наперсток сил, аби встати і долізити до дверей, то шарни там йому поліном по зубах.

– Може се який божевільний? – кажу я. – Може теж який нещасливий шукає спокійної смерті, або бажає бодай хвильку огрітись?..

– Ну, коло мене вже не загірється! Впрочім... роби, як думаєш, але я б йому рада вибити зуби...

Встаю, відчиняю двері – справді листонос і то грошевий. Дає переказ пошто-вий на 300 зл. р.

– Ні! – каже Гліновська. – Се рішучо мусить бути збожеволілий чоловік! Дивно мені тільки, що десь його аж сюди чорти принесли.

– Директоріві! – кликнув я читаючи адресу. – Є гроші! 300 банок!

– Е, се певно якась помилка... Гм... а я називаюсь... як? Глін... Гм... Цікава річ, хто посилав?

– Якийсь А. Osikowski – кажу.

– А bodaj że go szlag trafił! А то głupia małpa! Що він уже грошей не натратився для мене!.. Одурів, чисто одурів старий ідіот!

Ми майже цілий день жартували, кидаючи поштовим переказом по соломі і десь аж над вечером випхала мене Гліновська по гроші.

Вона задумала була вже рішучо зірвати з театром і виїхати назад до Конгресівки до своєї родини, хотіла просити у неї грошей на купно власної хатинки. Жалувалася на свою суспільність, що так байдужо відноситься до штуки, що не розуміє її, бо не дозріла ще культурно...

Викупивши найважливіші театральні реквізити і дещо з гардероби, задумала все продати і втікати до шизматицької Росії. На її думку, там легше було жити, чим тут. Та її мрії не здійснилися. Гліновська забажала ще перед від'їздом справити собі справжній пир і се згубило її. З'їла лише дві пари ковбасок, трохи товстої шинки з муштардою і на те випила дві склянки пива – от і цілий пир. Та зараз же дістала страшенні корчі в жолудку, так, що взяли її до шпиталю, де й закінчила життя, багате хіба лиш терпіннями.

Я навідувався до неї; ще вдень перед смертю бачив її. Дивилась на мене, пізнавала, хотіла щось говорити, та не було вже сил. Другого дня застав я її вже неживою. Лежала справді груба, мов гора, так її зігнало, лиш лице було мов живе, те саме всіма погорджуване лице... лагідне, спокійне, благородне... без тіни знеохоти, без тіни жалю, ненависти до когонебудь; навіть цинізм, що за життя поганив його трохи, зник перед масстагом смерті... За домовиною поступало всього 8 людей: напереді дід із хрестом, а ззаду функціонер шпиталю,

якийсь польський патріот у рогативці, далі властитель хати, в котрій ми мешкали, з жінкою, і я; два несли домовину – от і цілий жалібний похід.

Так закінчила життя жінка, що будь-що-будь посвятила його ціле для вітчизни, для штуки, для культури та цивілізації загально людської; жінка, що несучи між народ культ краси, правди і добра, впала жертвою свого високого звання та заскорузлості родимців-патріотів; впала в боротьбі не за ідеалами, а в боротьбі за звичайний хліб. І не було кому послужити їй хоч раз, останній раз, відпровадити свою апостолку на місце вічного спочинку, не було кому приспати її на вічний сон, попросити на вічну дорогу... не було кому й заплакати за нею... Поки була молода, здорова – відпроваджували, асистували їй в надії пережити кілька солодких хвилинок, а на кладовище – соромилися, бо ж се – як опісля говорили – була звичайна “повія”... а “кодекс гоноровий”, а “форми товариські” дуже а дуже кривляться на таких, що волочаться з повіями...

Похорони Гліновської вразили мене до живого, кинули в мою душу зерно песимізму, що кільчачись звільна, приголомшувало віру в поведження, в наслідки штуки, а навіть просто в чесноту акторів, яких я ще донедавна уважав “вибранцями”. Між акторами були лиш одиниці, виїмки, а ті всюди мусять бути. Бачучи людей такими, я почав був іноді сумніватися навіть в моїй кар’єрі, думав нераз учепитися чогось іншого і коли не вернувся назад, то лиш тому, що задалеко був уже зайшов, а сего “чогось іншого” ніде не було видно.

Викупивши свій одинокий одяг, та приодівши тіло в свіжу білизну, перед виїздом із Д. пішов я на могилу бувшої директорової, от іще раз, може востаннє попрощатись із її духом. Згадавши її життя, терпіння, все те, що ми вдвійці перебули за останній час, я мимовільно порівнював її до себе. І сльози тиснулися до очей. Я ж знав її, разом із нею працював у одній пані – Музи, жив разом і бідив, і терпів разом... Знав її характер, знав її добре, милосердне, гаряче і глибоким співчуттям до людської недолі проняте серце!.. А преці її не любили, погорджували нею, немов вона справді була огидною, брудною злодійкою, кривдительною, немов справді була упавшою... в значенню сучасної теорії, укладеної сучасними філістрами. За що? Вона ж рішучо на те не заслуговувала. Мала хибу... Та чи є ж на світі люди без хиб?.. В чім була її хиба? В тім, що не держалася “форми”, що жила так, як їй було вигідніше й ліпше. Поза тим – нічого більше. Цілою її виною було те, що мала чуття симпатії і що в її жилах кружила гаряча, пристрасно кипуча кров. Вона не крилася з тим, що дала нам природа наймиліше і найкраще, якби навмисно лише для осолоди гірких мук та розчарувань на землі. Жила, бо мала право до життя, а прець – вона теж була свого роду виродом. І дивна річ, я не знаходив у ній ніякої вини; була в моїх очах мученицею, а радше сказати б – загадкою, такою, як і я сам...

Х

Невесело було мені на серці, коли я прощався з моїм барлогом, з містечком Д. та з могилією Гліновської. Невесело, хоч я йшов до нової групи ангажуватися, з надією, що скінчаться бодай хвилево мої муки. Якась грижа їла мене, сум і тоска налягали на мою душу. Я довго думав тільки про-що лише згаслу товаришку

долі і недолі і мені здавалося тоді, що нема, властиво, людей на світі щасливих, нема і щастя такого, яке я уявляв собі давніше, а все, все кругом видалося мені незглубимою тайною, нерозв'язаною загадкою. Я силкувався розв'язати сю проблему за допомогою релігії, християнізму – та дарма, ніяк не йшло, не клеїлося, так, як не клеїлась вже й молитва в моїх устах на могилі Гліновської. Весь порядок на світі, суспільний устрій, ба, навіть правди релігійні видалися мені несправедливими, кривдою для мільонів тих власне, котрі найменше заслужили на ту кривду. Я запитував себе: чому воно так на світі, що одні ошлювають в добрі та достатках, грішать, скільки хочуть, визискують своїх ближніх, кривдять їх лиш на те, аби мали чим оплачувати нові розкоші, значиться, живуть далеко на за наказом божим – а проте, їм легко на світі живеться, вони добрі, поважані, займають найвищі шаблі на драбині суспільного життя, вони всім трясуть, цілим світом, навіть церквою і їх ніхто не потягає до відповідальності; а інші так гіркенько бідують, ціле життя роблять ніби для себе, голодують, постять... а кривава праця не приносить їм навіть стільки користі, аби мати за що наняти собі людей та попів на похорони? Чому воно так на світі, що одним добре і тут на землі, і по смерті на другім світі для них місце запевнене – а другі терплять тут ціле життя і там не надіються на щастя, бо їх викреслено з листа гідних божого раю?.. Чому воно так?.. Адже Бог створив усіх людей однаковими і однакові призначив їм ролі, дав однакові права і привілеї – чому ж інакше діється?.. Адже Бог хотів мати всіх людей щасливими, всіх добрими, всіх рівними – чому ж між ними така ненависть? Чому витворився той поділ, різниці, пропасті? Чому одні мають в небі царювати, а другі мучитися... чому?.. Аделіна Гліновська була “повією”... мучилася, а фатум хотіло, що вмерла майже нагло, вмерла без покаяння, без сповіди... не мала часу навіть подумати про те – і їй призначене пекло – чому?.. Роман Луневич проклятий вирід... терпить на землі пекло, а й по смерті неба віддай не понюхає – чому?.. Чому воно так?.. Адже Бог всемогучий і всевідучий, і Він іще на мільярди літ перед створенням світа знав, що між іншими народяться Аделіна Гліновська і Роман Луневич, що вони будуть терпіти крайню нужду, будуть грішити і підуть по смерті до пекла... На що ж створив нас, засуджуючи вже згори на вічні муки?.. Бог знав теж наперед, що між іншими народиться такий а такий чоловік, що він буде жити в достатках, буде студіювати теологічні книги, стане попом, єпископом, а відтак і папою або патріархом, його люди будуть іще за життя називати святим, а по смерті – то вже напевно умістять його в календарі найперше як преподобного, відтак благословенного, а в кінці такі самі люди преکانізують його на святого – чому воно так?.. Чому одним занадто добре, а іншим занадто зле? Чому одним ізгори призначене добро, а іншим вічні муки?.. Боже, навчи мене, роз'ясни мені отсю страшну тайну, зідри з очей більмо невіжі, скинь із серця заслону сумніву, зроби так, щоб я увільнився від гнітючого, немилосердного тягару, просвіти мене, нехай не мучуся!..

Отакі думки залягали мій мозок по дорозі з Д. до купелевого місця Р. Тут застав я невеличке товариство, що під “дирекцією” бувшого театрального машиніста Бергера розпочало ряд вистав.

Я прийшов вечером і ціле товариство застав уже в гардеробі. Запах шмінки і мастиксу увільнив мене від тих спогадів, які мучили мене дорогою, відсвіжив,

неначе влив у моє серце якоїсь живущої роси. Товариство прийняло мене доволі радо, вже хоч би тому, що я самотній між ними був музикальний і актором уже несогіршим. З моїм приходом змінила “дирекція” і репертуар так, що одного вечора я був актором, а другого капельмайстром. Я оповів усім про наше життя в останніх хвилях з Глінською, про її смерть... Усі дивувалися, буцім навіть жалували, особливо ті, що власне в найприкрішій хвилі опустили її – бо застав я тут із тих кількоро. Та вкінці перейшли над нею до звичайного дневного порядку, вилаявши вперед добре і скритикувавши, мовляв, “до споду” її акторський талант, переконуючи одно одного, що таки “нема артистів понад нас”.

Поводження тут було доволі слабеньке, ліпше воно й не могло бути. З висемком кількох мірних сил, усе інше не мало нічогосінького спільного з штукою та артизмом. Були се то прогнані зі шкіл студенти, то якісь писарчуки, то покоївки, і Бог знає яка бранжа. Все те тікало до театру, дехто, шукаючи доброї нагоди до гуляшого життя, а дехто захисту перед ворожою долею. Представлена такими силами драма чи комедія переставала бути собою, часто була лише пародією. Додавши ще до сего факт, що більша частина акторів, особливо на провінції, запиваються часто, ходять обдерті, жебрають, натягають публику немилосердно, ба, часто навіть крадуть – годі й вимагати поведження. Публіка, ошукана раз, другий – держиться опісля осторонь і від доброго театру. Моя ж нова трупа була справжньою мішаниною різнородних елементів. Між нами жандармерія пізнавала і ув’язнила навіть звичайнісінького, ноторичного і віддавна пошукваного конокрада, а факт сей не викликав між публікою майже ніякої сенсації. Кожний здвигав раменами, якби хотів сказати: “Чи один там є такий самий?..”

Верх суспільности дбає звичайно лише про столицю, а провінцією зовсім не цікавиться. Тим-то й така нужда між акторами і така маса театриків множитья і упадає. Не дивниця, отже, що я, живучи якраз у часі, коли, як на моє нещастя, театри росли, мов гриби по дощі і зникали, мов гриби в посуху, переходив такі страшні колії; не дивниця, що й трупа Бергера як швидко зорганізувалася, так швидко й розбилася.

І знов біда, знов нужда, знов голод...

По трьох тижнях дістався я до одного з найліпших тоді провінційних театриків, що пробував у місті С. Управителем його був якийсь збанкрутований урядник асекураційного товариства. Грав сам незле, а його жінка, то вже й на столичній сцені могла б імпонувати... очевидно красою. Взагалі, можна було мати надію на ліпше, коли б не... ще одна важна причина, яка в високій мірі шкодить існуванню провінційних театрів. Є се заздрість, незгідливість. Не знаю, чому воно так, але оті прикмети хіба ніде так міцно не вкорінені, як поміж акторами. Наколи одно дістане від публіки “браво”, то друге казиться, чому не воно. Любимець публіки буває рівночасно зненавиджений до неможливости між власними товаришами. Його обмовляють, шкодять різними способами, псують добру репутацію, стараються його на сцені “засипати”, так, аби зблямувався і став неможливим. А коли се не вдається, то грозять директорови страйком, а сей, рятуючись від банкрутства, послухає і “демісіонує” нераз найліпшу силу.

Таке склалось і зі мною. Публіка любила мене за спів, любила й за гру. Зате товариші доти доїдали мені, поки найперше мене не виїли, а відтак і самі не розбридалися. Кілька осіб узяли мене в оборону, хоч також більше задля документування моїм суперникам, до яких знов вони чули ненависть. З того повстала між ними страшенна війна. В часі вистав допускались скандалів, так що публіка почала звільня сторонитися, а з часом така зовсім перестала ходити до театру. Всякі зусилля директора, аби повернути давній стан, виявилися безхосенними. Товариство розлетілось, а я лишився знов, мов на льоду.

В С. проживав собі тоді доволі убогий швець, міщанин Тарахкало, у якого завжди квартирували провінційні актори. Не любив він їх, бо не розумів навіть штуки і її значення, лише співчував їх неволі. Його молодий син Броньо більше вже на тім розумівся; удаючи великого приятеля акторів, він із ними часто волочився по шинках і тратив криваво зароблений гріш. Тарахкали були колись Русинами, та польська культура перелицювала їх так, що навіть говорити по руськи не вмiли, хоч і по-польськи калічили скандально. Давніше пан Тарахкальський мався добре, крім гарної і великої хати, мав ще кілька кавалків поля, була й худоба і коні, та з часом збіднів дуже, так що іноді забракло в хаті кавалка хліба. Оце обіднення завдячує – як казав – своїй жінці, що пристрасно пила горілку, віддаючи за неї жидам усе, що лиш попало в руки. Тарахкало не бив її ніколи, він просто не вмів бити, не вмів навіть сердитись так, як то звичайно сердяться люди. Лише сварився безнастанно, соромив жінку, де лиш міг, але не був здібний до ніякого рішучого кроку. Розумів своє велике нещастя, радився соток людей, просив дати який лік на жінку та на своє горе, обіцяючи Бог зна що, але всяка, хоч би й найрозумніша рада не трафляла йому до переконання; він лиш покинував сумно головою і відповідав:

– То не може! Так лиш вам здається! – просто, як чоловік без жовчи.

Жінка вмерла на сухоти, та лишила чоловікови гідну себе наслідницю, 13-літню Франю, дівчину вправді гарну, над вік розвинену, за те морально цілком зіпсовану. Одиноким заняттям її було: пити горілку, пускати сплетні і забавлятися з ріжнородними підозреними індивідуумами. Так її навчила покійна мати. Коли мені про се оповідав Броньо, я не вірив, сміючись йому в лице, та відтак і сам переконався.

Раз, приміром, на кілька днів перед своєю смертю, прикликала Тарахкальська до себе Франю і власними руками дала їй 30 крейцарів на горілку.

– На, Франусю, – говорила ледво чутним голосом, – сховай собі, лиш так, аби батько не бачив, будеш мати...

– Хто ж вигадав, – сказав я обурений, – давати такій дитині гроші на пияцтво? Се ж моральне і фізичне вбійство! Хочете з неї зробити налогову п'ячку, знищити дитину, власну свою дитину спідлити?..

– Та їй горілка нічого не зашкодить. Воно, бідне, таке якесь нездале і мале держиться... часто на голову скаржиться... а як трошки вип'є – то зараз стане інакша...

Всякі мої уваги і просьби не знайшли послуху ані в серці старої, ані молодій. Франя владувана сховала гроші і побігла бігцем простісінько до шинку.

Старий Тарахкальський знав і про доньку, що запивається, гризся тим, але не вмів собі дати ніякої ради. Франя ходила цілком самопас. Наслідуючи маму,

тягла з хати, що лиш далось, і виносила жидам на горілку, брала подушки, сорочки з тата, брата, навіть із себе, брала шевські копита, шкіру і інші знаряди, а як ні, то добувалась ніччю до батькової калитки і крапа гроші. Старий пізнавав її, коли мала горілку, а коли ні; хоч би лиш покушала – він зараз казав: “О, вже має!..”

Став нарешті все дома замикати перед нею на ключ.

– Чекай! – відгоружувався, – тепер уже не понюхаси! Будемо бачити, звідки візьмеш тепер! – Та й се не помогло нічого. Франя завше була запита. І старий знов ївся, гризся, знов жалувався, шукав якої ради, обіцявав за неї золоті гори, але вислухавши, по-давньому покинував головою, приговорюючи зі зневірою: “То не pomoже! Так лише здається! Я вже пробував усіляко!..”

Бувало, вигляне, що її нема дома, та зараз і кидається по всіх усюдах шукати фляшки з горілкою. Франя не пила в місті, лише приносила додому цілу флящину і туг попивала по трохи. Найбільшою його потіхою і найстрашнішою пімстою було, знайшовши пляшку з горілкою, розбити в очах доньки; з тим страшним актом ждав на неї звичайно й по кілька годин. Коли прийшла домів – він викликав її на подвір’я, витягав з кишені фляшку і – тарах до каміння!

– А на маєш! А маєш флящину! – Опісля ж хвалився ще перед сином або перед мною: “Але-м їй показав – фіст! Правда, яка була налякана? Нехай знає, що я не жартую!”

– Бійтеся Бога! – напучував я раз старого. – Та що з неї буде? Та ж вона вже й тепер налогова п’ячка?

– Що ви знаєте? – відповідав, киваючи сумно головою. – Та ж вона вже й по місті зачинає ходити.

– Як то?

– А так! Хіба я її не здибав одної з отим якимсь голоп’ятником, що в суді пише?.. Дав їй 20 крейцарів. Гадаєте, що дала мені хоч один шелью?.. Про-пила...

– Ну та й ви на се нічого? Не збили ані голоп’ятника, ані Франі?..

– Та як? Та що їй зроблю? Хіба то що pomoже?

– Як то, – кажу, – не pomoже? Та ж я бив би доти, доки б не поправилася!

– Говоріть ви своє, а я знаю своє! Та де їй уже що pomoже!.. Але я тому голодригови із суду... ну, ну! Попам’ятає він мене!..

– Не голоп’ятником грозить, але візьміться до дочки! Я не розумію, аби ви живий і ще здоров батько не дали ради такому смаркачеві?

– Так вам здається! Якби ви мали дитину, то робили б те саме, що й я... Що то говорити! От, нещастя, та й тільки!

Говорю, бувало, Броньови, аби він занявся сею справою, коли тато не може.

– А що мене Франка обходить? – відповідав звичайно добродушно. – Врешті вона ще мала, дурна... от, бавиться...

– Добре, – кажу, – бавиться з писарчуками із суду...

– Направду?

– Питайте тата, він сам здибав на проході...

– Ну хоч би й правда, то що я на те пораджу? – І пішов у місто за направкою, спокійний, безжурний, якби нічого не сталося.

А мене се боліло, так боліло, що я трохи не плакав. Я ж собі навіть не уявляв давніше, що є на світі такі тати і мами, котрі так виховують своїх дітей; я й не припущав, аби знайшовся де такий чоловік-риба, або просто дерево, що таким тоном обжалує власну дитину перед чужим чоловіком. Я нізащо в світі не був би повірив, що 13-літня дівчина може так налогово напиватися, і живучи під оком батька та 20-літнього брата – обкрадати власний дім і чужих людей та віддаватись розпусті.

Я нагадав собі власного тата... Що він зробив би так із своєю дитиною, приміром зі мною!.. Тільки був би я й жив! Адже ж я не обкрадав його, не піячив, ні розпусти ще не знав – а він як жорстоко карав мене! Вправді, сьогодні і я не дуже далеко відбіг від Франі, та все ж таки вважав себе вищим морально, бодай настільки, що не був ще ні в чому налоговим. Мій тато бив мене і соромив перед людьми іноді за ніщо. А тут, коли одного разу Тарахкальського сусідка приловивши Франю на крадіжці курки, прибігла сваритися, то він запирав духтілю, що се неправда, боронив свою дитину перед “напастями”... Дивні річі на світі!..

Я не міг довше дивитися на се – і втік. Як вийшов раз за місто скупатися в Сяні, то більше вже й не повернув до Тарахкальського. Тут, в ліску жовтенької як віск лозини так було гарно, так якось любо, так поетично, що тут я й закватирувався. Слухаючи плюскоту Сяну та шуму лозини, міг я собі тут роздумувати свобідно, спокійно і довго, ніким не стережений, не підслухуваний, не перешкоджуваний. Роздумуючи отак на самоті, я ставав іншим чоловіком, байдужив собі все на світі, закидав попередньо прийняті плани і віддавався мріям. Цілими днями і ночами лежав я інколи горілиць і вдвляючись у безмірну многоту тіл небесних, марив Бог зна про що: як не літав думками по Марсах та Юпітерах, то літав крилами по широких та розлогих степах України; як не будив своїх земляків із віковічного сну силою вимови, силою чуття, силою тонів, то будив їх золотом; як не поривав світла силою, то розумом, як не гуманністю, то цинізмом, безличністю... Але із сего завше таки виходило, що я хотів би був суспільности служити, чим будь, аби лиш дати доказ, що я не такий, як інші, що я вмію ближніх любити, а хоч вони на любов з мого боку не заслуговують, то все ж таки хотів би був їм показати, що я чоловік великий, благородний і за муки, за сльози, за всі кривди плачу їм добродійними вчинками. Нехай і так, що я вирід, але вирід у добрім значенні слова; нехай мене й ненавидять, нехай лякаються, нехай подивляють та сміються з моєї ексцентричности, але zarazом нехай і хвалять і боготворять мос назвище...

Мої мрії не мали ніколи границь, снувались і снувались, наче ті тонесенькі павуківі тканочки, а що раз то красші, що раз то чудовіші, приємніші, солодші...

Проваджений ними, забував я все; лиш деколи вказувався мені ясний, як сонечко, образ Естери, та й він зникав швидко. А коли мої думки прибирали конкретніші форми, то я бажачучи висловитись, виговоритись перед ким-небудь, хоч би й перед корчиками ясножовтої лозини і побачити оті думки яснішими, реальнішими, сказати б – з боку холодної обсервації – почав був із них укладати вірші. Та читаючи їх, опісля я не знаходив у них того, що хотів бачити; не бачив того, що перед тим думав, про що марив; одним словом – мої мрії були зовсім

інші, чим вірші, одні з одними не мали нічого спільного. Се мене гнівало і смутило, я дер оті вірші на кусники і кидав у хвилі Сяну, а сам, пригноблений та втомлений незрозумілою мені боротьбою духу з розумом, кидав собою об траву, примикав очі і – віддавався знов солодким мріям.

Та годі було вічно лежати в траві. Від лежанки боліли боки. Тоді я вибирався до найближчого лісу на прогулку, співав собі різні знайомі пісеньки, а виспівавши їх, імпровізував, не зважаючи на слова, лиш на музику. Співав теж годинами, а сумно якимось завжди, так сумно, що іноді аж розплакався; чого – Бог зна! От так чогось, з туги, жалю, радості... Були хвилі, коли мені здавалось, що я розумів себе. Сплакавши, я задумався, і знов у моїй голові роїлося, знов пасмо за пасмом снувалося таких чудових і зовсім не неймовірних мрій!.. От коли б мені так стати композитором – Боже! Не було б на світі людини, будь вона і без серця – аби її мої пісні не порушили, не розоружили, не витиснули хоч би з висохлих навіть очей сліз жалю, розпуки або покаяння!.. В моїх піснях, зроджених у таким зболілім серці, мусить бути плач, вони мусять бути сумні-сумні... як мос життя, вразливі, як моя душа... Вони будуть сумні! – то й люди засумуються; вони заплачуть – то й люди заплачуть... У ті мої пісеньки я віллю стільки чуття, скільки сам його маю, стільки ніжності, скільки дістав від Естери... віллю все, що бачу душею і чую серцем, віддам їх світові такими, якими були мої мрії... Не міг словами – то звуками пісень вискажу весь біль і жаль, і горе, і смуток... Нехай усі знають, що ніхто-ніхто, лиш я один на світі так мучуся, лиш я один маю сей великий дар так сумно і ніжно разом говорити – не язиком, а музикою; не розумом, а серцем, душею... Нехай усі знають, що я вирід у благороднім значенню і що саме вони, а я, той ненавиджений, переслідуваний, проклятий ними вирід, до сего здібний, що лиш я в силі зносити такі хоч незаслужені муки. Напишу стільки пісеньок, скільки крапель сліз вилив через час мого мученичого життя, скільки буків, погорд, прокльонів зневаг-знаруг відібрав від усіх тих, яким я не то, що нераз у нічим не провинився, а яких я навіть бажав любити, дуже-дуже любити... Скільки днів переголодував я і ночей переходив, дзвонячи зубами від грижі та студени, скільки рум'янів сорому дочував на заплаканім лиці, а ударів серця тоді, коли бажавши спасти себе від голодної смерті, сягав рукою по чуже добро, стільки пісеньок їм напишу! Нехай співають і плачуть разом, жалуючи за свої погані вчинки та соромлячись за себе і за мене. У моїх пісеньках виступлю перед світом як будитель духу правди і світла, як геній, як местник усіх кривд сповнених народами на народах, одиницями на одиницях, як віщун свободи, волі, рівності і любови... Отак співав я і марив. А коли навкучився мені власний голос, я вигравав собі на бзиновій дудочці. Се був найдешевший інструмент, бо в кожній хвилі я міг собі його зробити.

Такий побут на самоті, особливо в місцях безлюдних, а мені любих, впливав на мене корисно з боку морального, бо мріючи про самі ідеальні річі, я мимовільно позбувався всякого песимізму, набутого між людьми. Зате я упадав фізично та матеріально; фізично, бо позбавлений був усяких хоч би найпримітивніших вигід (спав на голій, вогкій землі, за дня зносив спеку, а нічню студінь...), а матеріально – бо нічого не заробляв, тратив дармо час, та в додатку щораз гірше обдирався, доходячи нераз до такого гидкого стану, що годі було

комусь за дня в очі показатися. На се однак я не мав ніякої ради, чув себе безсилим, так, як і Тарахкальський супроти свого нещастя. Знайшовшись раз на самоті, чаруючий моє око і душу, я її нелегко опускав. Лівнівів тоді, ставав отяжілим, переставав журитися будучим, прозою властивою ціхою земського життя, а хоч інколи й запитував себе: що буде? – то ця думка швидко вилітала з голови, її витискали інші, миліші, гарніші... Що мені “завтра”! Іще не одно “завтра” прийде, ще буде час гризтися, бідувати, терпіти... а така чудова нагода впоїти душу та зболіле серце солодощами райських мрій нераз трапитья...

Мене нічого не обходило, навіть власне здоров'я. Мені здавалось, що коли я в 19-ім році життя міг підносити зубами 100 клгр. пшениці – то в 80 піднесу бодай половину сього. Хліб, запевнення собі побуту?.. Пусте! Цілковите ніщо! Зрештою – на все те ще час, великий час... Адже я молодий хлопець, 23 роки життя ще не скінчив... Є час!..

А час упливав, звільна, звільна – але упливав не вертаючи, наче ті хвили срібнолентого Сяну. Я міг так і згинути, похнюплений у цілих роях фантастичних дум і треба було якоїсь незвичайної сили, важної події, аби мене від них відірвала, справивши на путь істини, на дорогу реальнішого життя. І коли я справді досі не загинув де в лозах з голоду та студени, то завдячую те “важним подіям”, яких ніколи не щадило мені невмолиме фатум.

ХІ

Третього тижня побуту над Сяном зайшла в моє життя важна зміна, що певно теж в значній мірі влинула на мою подальшу долю. Граючи собі та поспівуючи, я й не припускав, аби мене хтось підслухував та інтересувався – не так мною, як моїми піснями; бо хоч у мріях сягав я високо, високо – то на ділі не дуже любувався звуком власного голосу та технікою гри на дудочці.

Одного прегарного осіннього передполудня, погравши собі на дудочці, сидів я біля ріки на кривім вистаючім з берега корінні верби чи вільхи, і задуманий ловив зором водяні бульки та жмутки біленької, мов сніг піни. Втім чую чиїсь тихі, повільні кроки.

– Добрий день!..

Немов електрична струя прошибла мене скрізь по тілі. Хто посмів непрошений переступити пороги моєї святині? Хто поважився перешкоджувати мені, будити з моєї любові задуми?.. Я оглянувся. Перед мною стояла висока, гарна, наче з мармуру викута статуя жінки. Одита була не зовсім по-візитовому, майже в неглижу: яскраві півмешти, звичайна темна спідниця, без катанки навіть, волосся звисало в неладі і кінці теплої, зимової хустки, якою старалася окрити груди та чистеньку сорочку із сірого полотна, вишиту по-буковинськи. На її лиці малювався якийсь смуток, утома. Пальцями лівої руки крутила жовтенький прутик лозини і дивилась на мене лагідним зором. Справжній образ «Грішниці Марії Магдалини».

– Перепрашаю... я відай перешкодила вам... – промовила по хвилі, усміхаючись тим сумним, перелетним сміхом терплячої жінки. – Ви так самі?..

– Сам – кажу, не спускаючи з неї очей.

– Тут, я бачу, дуже присмтно... Дозвольте й мені сісти коло вас на хвильку?..
– Прошу, се ж мені ні чім не перешкоджає. Вкінці не маю ніякого права ані
дозволити, ані заборонити... Я тут чужий, так само, як і ви.
– Все ж право замешкання промовляє за вами...
– Яке право? Я ж тут зайшов випадково, сьогодні рано...
– Не гнівайтесь на мене, але ваша оборона на ніщо не здається... Я вас уже
так як знаю, бачила вас кілька разів, чула, як нероз співали, грали...

Мені стало соромно.

– Нехай і так, – кажу, – то не розумію, звідки вам прийшлося...
– Мішатись у не своє діло? Так певно хотіли ви сказати?.. Простіть, ще раз
вас прошу, що я смію вдиратися в таємниці вашого життя... Я бачила вас недавно
в театрі... так, пізнаю добре. Ви грали тоді Фіодора у «Драмі одної ночі» Урбан-
ського. Се роля наскрізь патріотично-польська... а тим часом ви Русин...
– Хиба-ж мені на чолі написано, що я Русин?
– Не на чолі, а в серці... – Тут голос її задрожав і урвався нагло, наче з тим
словом вязалася драма її власного життя.

– Ви Русин, – повторила ледво чутним голосом, спускаючи вниз очи, – так,
я знала ще тоді, коли слухала ваших пісень... О, ніхто не відспіває руську думку
з таким чуттям, як Русин... І я теж Русинка...

Вона сіла собі біля мене, повісила сумно голову, і, прислонивши рукою очі
від сонця, стала оповідати своє життя.

Справді, незавидна й її доленька! Називається Зоня. Її батько був народним
учителем в однім містечку східної Галичини і впав жертвою “względów
służbowych”. За те, що в часі виборчого руху посмів заманіфестувати себе
публічно як Русин, що з властями переписувався по-руськи, що заложив у своєму
містечку читальню «Просвіти», що освітчував мужиків – заплатив найперше
хлібом, а відтак і життям. Його перекидали з місця на місце, гонили з села до
села, через те й руйнували грижі, попав у сухоти і помер, помер по 24 роках
тяжкої служби, бідуння, не дїждавшись навіть стабілізації. Першим і найгіршим
його ворогом був пенсіонований податковий поборець Капульський, старий
кавалер, бургомістр і предсідатель місцевої шкільної Ради. Він побачив уперше
Зоню, коли мала 17 літ життя, та відразу загорів до неї всіма інстинктами своєї
звірячої любови. Та що вона не була простою дівкою, яку можна було закликати
до свого дому, то він зав’язав ближчі зносини з родиною Зоні. Заходив туди часто,
особливо впадав тоді, коли старий занятий був у школі. Старої він не боявся, ані
не брав її в рахубу; вона була недужа і на тілі, і на душі. Побачивши таку грубу
рибу, що залицяється до її донечки, просто не знала, де його подіти та посадити,
тим більше, що, крім Зоні, було дома ще п’ятеро діточок, а тут платня дуже а дуже
скромненька... лиш по одній сорочині кинути, по чобіткови – та й пішли гроші.
Мати Зоні була собі проста жінка, донька скарбового коваля і вийшла заміж за
вчителя лиш тому, що була дуже гарна. До неї теж залицялися різні панки та
приватні офіціялісти, давали їй гарні подарунки... Не пропала вона, то й Зоні
нічого злого не станеться, ніхто й знати не буде. Бурмістр – груба риба, він може
на їх користь поговорити з інспектором, із старостою, а ті можуть дати ліпшу
посаду, стабілізацію... підвищать платню та перестануть уже переслідувати.

Зоню однак виховував батько по-своєму, по-руськи, любив її дуже і стеріг, як ока в голові. Вона відпихала Капульського, ховалася перед ним, але він ставався ще прикрішим. Приносив старій різнірідні лакітки, давав навіть гроші, задурював її, обіцяючи женитися з Зонею... уживав різних-прерізних способів і вкінці – Зоня сама не тямить добре, як се сталося... Мусів її чимось піддурити, підпоїти, бо інакше вона була б йому за ніщо в світі не піддалася.

Страшенно тоді терпіла... Батько прогнав її з дому, хотів її і маму, і себе постріляти. Бургомістра позневажав на вулиці, за те виточено йому процес і засуджено на в'язницю, а крім сего, Рада шкільна окружна по перепровадженню дисциплінарного слідства засуспендувала його і лише завдяки інтервенції кількох послів у міністра дістав "w drodze łaski" 13 гульденів місячної платні, а то "ze względu na chorobę żony i liczną rodzinę.."

Очевидно бурмістр більше не то що не показувався, але став його відтак і сам переслідувати. Вправді суд в першій інстанції засудив був його – але він відтак постарався о фальшивих свідків, котрі під присягою зізнали, що Зоня приймала у себе різнородних людей – і вищий суд прихилився до тих виводів, засуджуючи ще Зониних родичів на кошти. Пан бурмістр не жартував, стягнув кошти, не готівкою вправді, але – коровою, останньою і одинокою їх кормителькою заплатив собі...

Мусів узискати сатисфакцію. Адже він видна урядова особа, а його так тяжко позневажано!..

А Зоню розпука бралася. Її на вулицю соромно було показатися, перестала ходити навіть до церкви, плакала лиш безнастанно і журилася. Гризлася й мати, жалувала, що далася так піддурити, плакала-плакала, а коли довідалася про засуд вищого суду, то головою товкла об стіну і – другого дня померла на серцевий параліч. Старий теж невдовзі пішов за мамою, умер на сухоти...

Діти порозбирали кривняки, а двос більших служать: братчика взяв один слюсар на практику, а молодша 12-літня сестричка є покоївкою у судді, саме того, що судив її справу в некористь Капульського.

– Ось уже три роки, – кінчила Зоня своє оповідання, – як я їх не бачила. Зараз по смерті батька покинула я дім своєї нерідної тітки, у якої перебувала по прогнанню з дому, продавши все зайве з моєї скромної гардероби, і поїхала до Львова шукати служби...

Історія сеї бідної людини зворушила мене до глибини серця. Просто неймовірно, аби на світі були такі шакали, що такими брудними дорогами доходять до своєї мети. Адже такий Капульський учений чоловік, інтелігентний, він же на те вчився?.. Страшна річ!

– Довго ви були у Львові? – запитав я Зоню.

– Не цілий рік. Мене прийняла до себе одна жінка каменичного сторожа. Дві нас таких у себе держала, та тут було дуже невігідно і я валялася у Львові по різнородних домах, а в кінці заїхала й сюди. Мешкаю недалечко звідси, сама, в домі одної жидівки. І якось жию. До родини не пишу, не довідуюсь... вони мене не знають і не хочять знати, зрештою, я й сама не хотіла б завдавати їм сорому. От вийду часом, зароблю що, зварю собі обід, а відтак виходжу десь або у поля, або он туди понад Сян... Я здавна любила прогульки. Та останніми часами щось

зі мною діється, чого я й сама не розумію. Лиш раз один почула я вашу пісеньку про козака, якого вбито, закривши йому очі червоною китайкою – затягнуто в жито. Ся пісня збудила у моєму серці віддавна вже укритий жаль; жаль за утраченим віночком дівочої невинності, за родичами, яких я передчасно зігнала із сього світу, за молодими літами, що так марно, так сумно прогули... врешті жаль іще за чимсь, чого я ще не знала, а що будиться десь у закутку мого серденька – за любов'ю... Мені здається, що я б так уміла любити, так гаряче любила б..., коли б тільки...

– Коли б тільки в а с хто полюбив... – докінчив я за неї.

– Так, правду кажете, та я сього навіть і не надіюсь. Хто ж хотів любити просту, звичайну вуличницю?..

– Але-ж сей “хтось”, – кажу, – не доконче мусить знати про се!

– Мусів би знати, інакше я б його й не любила так, як бажає сього мое серце.

І заплакала нещаслива глибоким, сердечним плачем; не сльози лились із її очей, але кров...

Я не міг плакати, але жаль і мені стало бідної дівчини, щирий, глибокий жаль, та годі було їй се сказати. Вона говорила правду, не тяжко було їй пізнати і саме тим, що так безпощадно себе обжалувала, прив'язувала до себе чоловіка, даючи ясний доказ, що вона чиста, невинна жертва страшних обставин та суспільного порядку.

З того часу ми стали щирими приятелями. Вона прибігала до мене часто, іноді по кілька разів на днину. Сіла бувало, оповіла що, нажалувалася, поплакала – та й бігла домів. Плакала не лиш над собою, але і наді мною. Я оповів їй дещо з мого життя... була така щира, мила, така якась, сказати б, можлива, що мимовільно відчувалося потребу серця й душі – говорити їй правду.

– Знаєте, – сказала, раз прибігши до мене в пообідній порі, – відколи я вас пізнала – чую, що я дуже змінилася і то на ліпше. Якось мені веселіше та серцю легше... Я гадала, що я пропаща вже, пропаща на віки!... А тепер маю те переконання, що буду ще щаслива. Боже! Як би я вам була вдячна, як глибоко, нескінчено вдячна!..

– За що ж мені? – кажу.

– Вам, тільки вам, бо ви мене збудили, отрясли із того поганого забуття, освітили мою нерозумну голову, впоївши в мене переконання, що коли зірву з дотеперішнім способом життя, Бог не буде мене карати за минуше.

– Більшої кари чей же годі сподіватися від сеї, яку ви вже перейшли.

– О, правда, свята правда... Але... скажіть мені, – промовила по хвилі, окрасившись, легеньким рум'янцем, – чому ви мені кажете: “ви”? Я вже навикла, що мені усі тикають, а ви... я б хотіла, аби й ви мені тикали, от, хоч би так як... сестрі? Добре?

– Добре, – кажу, – але в таких разі і я сього жадаю.

– Я вже пізніше... теж так буду говорити, а так відразу... якось не смію, чую, що я не варта сього...

Бідна дівчина. Адже й вона колись своїм гостям тикала, такий уже там у них звичай. А від мене сього не жадала, бо, – каже, – “не варта”. І я полюбив її

щиро, полюбив справді, як сестру, як саодиного тоді вірного друга-товариша, а може, може навіть і більше – бо ж нема чей на світі чоловіка без крихітки егоїзму. Коли її не було, то я був неспокойний, чогось мені бракувало, я заєдно спозирав туди, звідки в она мала прийти. Я полюбив її, отсю бідну людину, не так може задля її краси, як радше задля її смутку, задля її сирітської долі, що де в чім і до моєї була подібна. Жаль, співчуття – а від них і до любови вже недалеко.

Зоня часто приносила мені теплу страву, от так, почастувати, звичайно, як сестра братові. Зразу я приймав і їв без найменшого опору, але коли вона замінила почастунки на звичайний щоденний харч, мені стало якось моторошно... не тому, що від неї, ні! Лиш джерело грошей, за які вона закупувала харч, видалось мені мутним, якось мене і соромило, і немов гризло. Та вона побідила мене моїми таки власними засадами та науками, яких я їй вперед уділював. Ну і їв уже я від тої хвилі, але совість уже не спала. Треба було щось із собою робити, погадати про будуче, тим більше, що се вже був початок падолиста і холодноло на добре.

Раз пустився під саму ніч уливний дощ. Я сховався в дупло великої порохнавої верби, що й завше робив у таких випадках. Втім надбігла Зоня і, знайшовши мене, стала просити, аби я йшов до неї та там переспався.

– Як же можна так легковажити власне здоров'я? – говорила майже плачучи. – Се ж просто гріх!

– Мені якось гупо виглядає...

– Чому? Що се кого може обходити? Мені се не пошкодить ані крихітки, я ж часто приймаю різних гостей. Тобі – теж ніщо не станеться, бо ти знов нікому не знаний. Моя слава давно вже закопана... Ходи! Ходи мій бідний братчику!.. – І як стала просити, як стала благати – то я пішов, не міг опертися солодким, щирим просьбам, просто не мав сили. А зайшов раз – то другий вже таки силоміць тягла, а там я й замешкав.

– Най там люди говорять собі, що їм захочеться, а ми мусимо якось вилізти з біди.

Раз прибігла з міста незвичайно весела і ушасливлена.

– Ромцю! Ромцю любий! Я вже маю службу. За три дні йду до роботи. Боже мій милий! Яка я щаслива! – і далі мене цілувати. – А ти, братчику, не гризися, я тебе не опушу, хіба сама сконаю. Хата заплачена на два місяці наперед, тут і річи мої поки що лишаться. А з харчом – якось то буде, добре, що я вже з болота видобулася. За три дні Зоня вже була в службі. Я лишився в її покоїку, але він посумнів уже без неї. Вона тут навідувалась до мене щоднини, а ніколи не прийшла з порожніми руками.

Кільканадцять днів по тім Зоня прибігла вечером із величезним пакунком.

– Ромцуню, я тобі щось принесла. А диви-но! Таке гарне пальто, два гарнітури ще майже цілком добрі, один то таки мало що ношений. Мій пан хотів усе те продати ганделесови за 5 зл. р. Та ж гріх був би! Мав купити жидюга, то я купила для тебе. Тепер і так холодно, а ти, біднятко, мав би мені мерзнути? Ні, воліла б я!

Серце краялося на сам лиш спомин, що така добра, гарна, мила, така щира і благородна дівчина мусіла перейти такі страшні колії життя!

Не було виходу, я прийняв і сей подарунок, не маючи і сим разом сили опертися її просьбі.

– Моя пані знає все, знає, хто я. Я оповіла їй усю біду і плакала... Вона мене дуже полюбила. Питала сьогодні, для кого я купую ту одержу. Я ї се оповіла по правді, геть усе... лиш не виявила твоєї назви. Я при тім страшенно розплакалася, а вона тулила мене до себе, втихомирюючи, як свою дитину. Я ще гірше стала плакати. “Пані дорога! – сказала я. – Що пані роблять? Де ж я варта сього!” А вона мене погладила по чолі і відповіла з заплаканими очима: “Усі ми, дитинко, грішні на світі. І Бог, і люди більше радуються таким, що із злого навернувся на добре, чим таким, що злим не був ніколи!” – Дуже добрі люди. Вони теж Русини. Він – адвокат. Пані дуже хотіла б тебе побачити, казала мені: “Проси його від мене і від мого мужа, аби прийшов до нас. Ми маємо щось із ним говорити, аби к о н ч е прийшов”. – І я прирекла, що тебе стягну...

– Ні, сього не можу зробити, – відповів я.

– Чому?

– Просто, не маю лица.

– Хіба ж ти зробив тут що злого? Противно, ти поступив так, як поступас лиш дуже а дуже чесний чоловік.

Але я не пішов. Соромно мені було. Він же побачить мене в тій одержу, в якій сам ходив недавно, вони ж знають, що її купила бідна Зоня – для кого? Для мужчини, для молодого здорового мужчини, що радше комусь, хоч би й Зоні, повинен би купити.

Чув я в душі, що поступаю не дуже коректно, і тому не мав лица показатися тим людям на очи.

Переодівшись у свіжий одяг і глипнувши в першу-ліпшу виставову шибуну місті, я просто не пізнав себе. Такої дорогої та порядної одержу я ще зроду не мав на своєму хребті. Схуд я був дуже, запустив бороду – геть змінився.

Тоді й мені якось легше трохи стало: адже я міг десь вийти, з кимось поговорити... Якраз зайшовши так одного вечора до знайомого голяра, подибава я припадково у нього одного із порядніших моїх товаришів по званню. Він приїхав був сюди, щоб викупити річи, заставлені ще перед тим за побуту свого в трупі “бувшого асекураційного урядника”. Товариш мій дуже мною втішився, бо мав поручення від свого директора, аби старався вивідати мою адресу.

– Ти ж нам доконче потрібний! – говорив він швидко, захвалюючи мені свою трупу. – Та директор тебе просто озолотить. Знаєш Грабовського? Се ж найбільший і найпорядніший театр! Є нас 20 осіб – поводження дуже добре, чудесне! Гай! Не надумуйся, лиш сідай таки зо мною. Товариство уділове – дістанеш 8 марок, на первняка! Вісім марок! Чуєш? Котовський має лиш 9!..

Я таки справді не надумувався, бо не було й чого. В Се. не було що робити та чекати божого змилювання. Зоня Зонею – а тут справді треба було думати про завтра. “Хто знає, – думалось мені, – чи я таки не оженюся колись із нею!.. Гарна дівчина, добра... а яка б з неї була акторка!.. Чудово виглядала б на сцені!..”. Треба було щось серйозно думати.

– Ти від’їжджаш уже? Лишаєш мене? – говорила з плачем Зоня, коли я з нею прощався.

- Мушу, їду до Т-а, заангажований до театру. Тут мені не сидіти...
 - Але будеш до мене писати?
 - Буду!
- Ми розійшлися як брат із сестрою.

XII

Трупа Грабовського ще не була зліплена, коли я приїхав до Т. Товариство ще лиш збиралося. Директор вправді і мене заангажував на 8 марок, але якось не спішився з інавгураційним представленням. Актори ждали задатків, бо майже кождий терпів на хронічний брак грошей, треба теж було взагалі вложити троха капіталу в театр, аби зробити його можливим. Тут були куліси, заставлені ще Гліновською, бібліотека, гардероба і т. і., а на все те треба було щонайменше 800 зл. р. Грабовський отягався і видно було, що він серйозно не думав про театр, боявся, аби й його не постигла така судьба, як його попередників. Певне було, що хтось його здержував, відмовляв, бо він щораз остигав до штуки та до такого кочового життя.

Три тижні, цілі три тижні водив він нас за ніс. Врешті годі було довше ждати. Зібралася ціла трупа на нараду і по довгих сварках, наріканнях та колотгечах рішили зірвати з Грабовським і на власну руку розпочати ряд представлень, а то тим більше, що їх капітали були цілком вичерпані і не було способу рушитися з місця. Біда лиш, що вперед мусілося викупити троха гардероби та бібліотеки, а також дістати від правительства концесію. Та, на жаль, ніхто не хотів ризикувати на се гроша, а правительство знов не спішилось із видачею дозволу на представлення. Із сього вийшло таке, що товариство Грабовського таки ще в зароді заснітилося. Більша часть акторів та акторок порозлазилась, дехто міг, по більшій части до кривняків, а нас чотирьох лишилось на леду. Іще мої товариші скорше могли рятуватися, живучи між своїми земляками, та ще й в додатку більше або менше знайомими. Лиш я один лишився знов, мов сирота на чужині, на самих мазурах, де не мав ні одної знайомої душі, котра б мене порятувала.

І справді, два мої товариші по кільканадцятьох днях п'ятики повнихалися до суду на дістарів. Лишився зі мною лиш один Кручковський, на вид дуже тиха людина; він мешкав на мій кошт і харчувався, поки були крайцарі. Я держав його при собі 62 дні. Але дня шістдесят третього Кручковський, котрий вічно чванився своїм шляхетством, той сам Kazimierz Jan Karol de Leliwa Kruczkowski, котрого я держав і кормив два місяці, зробив мені доволі милу несподіванку: обікравши мене до ниточки, втік світами. Забрав і пальто, і всю іншу одежу, і білизну, і останніх ще 6 зл. р... Дав однак доказ, що він справжній “джентельмен”, блакитнокровний шляхтич, бо лишив мені із себе сподні і маринарку, забувши лише на те, що я від нього був щонайменше о 15 см вищий, а о 30 грубший; камізьелки не лишив мені, бо й сам її не носив від довшого часу. Так, отже, за мій хліб та за добре серце заплатив мені товариш, і я – Бог знає вже котрий раз – лишився без заняття, без гроша, без хліба і без шелюга при душі.

Положення моє стало тим прикріше, що зима була остра, а всякі заходи властей, аби приловити злодія з зимовою одежею, були безуспішні. На домір

злого викинено мене з помешкання на вулицю. Мороз переходить мені поза шкіру, коли собі ще сьогодні пригадаю оту пам'ятну зиму. Найтвердший характер міг податися. Чому я де не згинув з голоду, або просто не замерз від студені, сього рішучо не розумію.

Цілі два місяці перебував я під голим небом. Не було де склонити голови, не було де завітися, не було за що й теплого молока купити... А морози тиснули – трохи душі з тіла не витиснули. Зразу заходив я на залізничну станцію і удаючи пасажира, бодай кілька годин у почекальні передрімався. Але швидко прогнали мене звідтам портнери, грозячи мені ув'язненням, як звичайному “rzejmieszkowi”, котрий чигає на людські кишені. І пішов я шукати нічлігу знов ... на вулиці. Та й тут було зимно і небезпечно. Що хвилька – наражений я був на ув'язнення нічною вартою. Через те опісля й до поліції я не зголошувався в справі Кручковського, резигнуючи вже зі зложення свідoctва. Для більшої безпеки виходив я щовечора за місто, ген-ген... майже в поля, до річки, зарослої вільшиною, і тут проходжувався цілу ніч. Були, однак, такі страшні ночі, що я, таки ходячи, замерзав. Тоді я віддавався примусовому спортові – совганці на леду. Однак по двох ночах такої гімнастики з чобіт повилазили пальці на верх, підошви цілком понижилися. Позв'язувавши шнурками вершки, совгався я відтак босими ногами. Щастям для мене, я випадково довідався, що в парафіяльнім костелі щодня о год. 5 рано сходяться люди на молитви. І се, може, одинокий випадок в моєму житті, що церква була мені справді домом Божим, бо тут бодай три годинки міг я собі щораня відпочити та трошки передріматися. Люди не зараз спостерегли, що я приходжу до костела не молитися, але просто спати. Проста обережність показувала мені змінювати місця кожним разом: раз у тій лавці, раз у другій, то в захристії, то на хорах, то таки просто на сходах – де було вигідніше. Я чув себе страшенно ослабленим, бо не їв майже нічого. Доста сказати, що за оті два місяці найстрашнішої в моім житті нужди я видав 1 зл. р. 73 кр. Разом на їжу і тютюн. По два, три і чотири дні не мав я кришочки хліба в роті, вдовольняючись водою, а часто лише снігом. Одинокий і останній раз перетерпів я 6 днів у голоді. Останнього, т.е. шостого дня, купив мені якийсь незнайомий, подібний до мене голодралець, чарочку горілки і за 1 кр. булочку. Я тим страшенно упився і зараз таки за дверми шинку впав на хідник цілком безпритомний. Не тямлю вже, що тоді зі мною діялося – я опинився в теплій хаті учителя шкіл виділових п. Г., котрий упевнивши поліцію, що я йому знайомий – забрав мене до свого дому. Були се вправді цілком незаможні люди, та за те, певно, найбагатші в Т. прикметами душі. Я відлежав у них три неділі лігмом, а всі вони цілим домом (мали семеро дітей!) ходили коло мене, як коло власної дитини, ділячись зі мною останнім шматком хліба. Пан Г. пізнав мене з театру ще з-перед двох років. Пані Г. перебрала мене в чистеньку одежу і оказувала стільки ніжности, стільки теплоти серця, що я нераз думав собі: “Чому я не зазнав такого родинного тепла у власній родині?” Не бридилися мене, ані не звертали уваги на факт, що завдяки мені й по їх власних сукнях почали лазити здорові воші, спадщина ще по Кручковським. Раз, приміром, при обіді 12-літня донечка спостерегла на сукні мами вош і голосно дала вираз обридженню. То пані Г., немов відчуваючи мій великий сором, а zarazом і біль із сеї причини –

швидко усіх вговорила, що то служниця онаді принесла се сотворіння з дому. Я не раз чув, як п. Г. потихонько в другій кімнаті просила дітей, цілуючи менших, аби супроти мене оказували якнайбільше серця і чемности.

– Він бідний, – долітало часто до моїх ух, – нещасливий! Він сьому не винен. Се ж чоловік, наш ближній, брат – а Господь наказує помогти такому бідному.

І справді, діточки п. Г. і менші, і дорослі так були виховувані, що й самі відчували моє страшне горе... На кожнім кроці оказували мені стільки симпатії та співчуття, що я часто мусів утирати сльози. Наймолодший з дітей, 9-літній Казьо, вмів уже зректися добровільно на мою користь сніданку і піти до школи натще. За те дістав від тата гарний презент. Про се я випадково довідався.

Кілька разів я хотів опустити їх дім, не хотів бути для них тягарем, та вони просто силоміць задержували мене, ховаючи дещо з моєї “гардероби”.

Так надійшли Різдвяні свята по латинському обряду. В кімнатах п. Г. панував цілий день незвичайний рух. Убирали ялинку, то смажили різні присмаки, то порядили кімнати, убираючи їх по-святчному – а з усім засягали й моєї ради, так як я належав до їх родини.

Вже в часі освічування ялинки, роздавання дітям святкових подаруночків родичами та традиційного “оплатка” тиснулись мені до очей сльози. Так тут було любо, так якось свійсько, тепло... Всі, за виїмкою пані дому, цілувались зі мною в лице. Врешті наповнились чарки вином. П. Г. встав, а за ним і всі ми повставали, відтак він промовив більше або менше тими словами:

– Діти мої дорогенькі! Родино укохана! Сьогодні обходимо пам’ятку різдва Того, котрий навчив нас правди, любови Бога і любови ближнього, Того, що за отсю правду поніс мученичу смерть на хресті. Се найбільше, найторжественніше і найкраще свято християнського світа. Для нашого дому сьогорічне свято Божого різдва і з другого ще боку торжественне саме тим, що Господь Бог у своїй нескінченій доброті зіслав нам незвичайного, а дорогого серцям нашим гостя. Він же наказує любити ближнього, як себе самого; він наказує гостя в дім прийняти, хорого відвідати, нагого приодіти... І я нескінченно вдячний Богу, що не кому іншому, лиш саме нам зіслав оте щастя. Відтак, звернувшись до мене: “І тому першу отсю чарочку вина, котре п’ю лише в часі найбільших свят, вихилюю за твое здоров’я, дорогой і любий брате во Христі. Одно лиш маю я при тім бажання, бажання щире, гаряче: нехай отсей новорожденний Христос осолодить тобі твое мучениче життя, нехай вілзе в твое серце стільки чуття, щастя, милости і радости, стільки втіхи і тої вдовольняючої солодкости, скільки я сьгодні чую у моему серці з нагоди твоєї у нас гостини. Прийми, брате дорогой, мій дім так, як свій рідний!..

Решти я вже не дослухав, не міг довше здержуватись, вибух уголос довго придавлюваним плачем, утікаючи до другої кімнати. Тут упавши на софку і вкривши лице в долоні, я плакав-плакав... трохи серце з жалю не тріснуло, а зі мною плакали й вони всі, голублячи мене та обцілюючи не як чужого чуженицю, а як свого, рідного...

На другий день відібрав я з пошти три місяці тому висланий з дому лист. Мати доносила мені, що у них лагодяться до весілля; молодша від мене сестра виходила заміж. Вістка прийшла в саму пору.

Перший раз за три роки мого кочового акторського життя відписав я мамі. Очевидно не згадував нічого про своє сумне положення, навпаки, писав, що мені дуже добре, що задля навалу праці не можу ніяк тепер думати про подорож додому... колись... пізніше...

Одно мене дивувало, а саме, що моя сестра, котру я лишив дома майже дитиною, бо мала тоді ледво одинацять літ, – виходить заміж. Мені здавалося, що вони кепкують собі з мене. Та ні, се була правда.

Кілька тижнів опісля дістав я з дому другий лист, а в нім мати залучила мені десятку. Догадалася, що мені не так то дуже добре поводитись, коли я не мав чим оплатити листа. Мати взивала мене, аби я вже покинув раз той проклятий театр і вертав домів.

– Тут, – писала, – тепер пошукують таких як ти, будеш жити дуже добре. Маємо вже й дівчину для тебе; і гарна, і багата, і шляхцяночка навіть. Казала, що пішла б за тебе; навіть її батько говорив нашому татові, аби тебе спровадив назад додому. “Дам йому, – каже, – Марійку, десять моргів поля і виправу, а крім того, справлю весілля”. Отже, вертай чим скорше. Тато рад би бачити тебе чоловіком, лиш не хоче того показати по собі”.

Я мав би їхати додому! По що? Аби мене т а к и м бачили, аби кепкували собі з мене, сміялися, що ось то, мовляв, доробився!.. Мав би вертати знов на посаду дяка, попівського послугача; я, чоловік із іншими вже поняттями, з іншими аспіраціями?.. А штука? А мої ідеали? А за що ж я терпів такі муки? Для кого?.. Коли б був хотів співати на хорах ірмолої, то був би зовсім не потребував покидати сього звання та пускатись у широкий світ шукати іншої, ліпшої долі! Ні, нізащо в світі не вернуся! Не хочу, не можу... мені тепер навіть не вільно покидати сього, до чого стремить моє серце й душа. Я хотів стати артистом – і буду ним, але не на провінції, лиш у столиці. Буду і мушу бути! Чей же люди не татари, допоможуть і мені, як допомогли вже не одному. Лиш до діла! Шкода дорогого часу. Мамина посилка дуже мені придалася. За тих 10 зл. р. я убрався від стіп до голови і рішив їхати до Львова. “Там, – навіть по думці п. Г. – мене повинні б радо прийняти. Там, – каже, – співаків потребують. Я маю знайомих кондукторів, то легко буде можна і перешварцуватись залізницею.”

Прощавшись щиро і подякувавши п. Г. за їх благородну, безінтересовну поміч, вибрався я в дорогу до Львова.

XIII

Надворі панувала ще зима в повнім блиску. Я одітий був лиш у звичайну маринаркову одіж, купивши її очевидно вже зношеною. На яке-таке пальто не стало вже грошей. Мав при собі бохонятко хліба, кавалок сира, тютюн і ще 20 кр. З тим пустився залізницею до Львова. Увійшовши в купе III кляси, застав я там кілька людей, що їхали до Львова. Не надумуючись довго, я придумав а la minute нудну історію, мов то я російський “uciekinier”, оповів коротко, що їду до Львова шукати зарібку, та не маю грошей на дорогу. Мушу шварцуватися, лиш прошу, аби мене не зрадили. Радо пристали. Я мусів збрехати, не було часу говорити правди; врешті, хто знає, чи вони й повірили б?..

Я сульнув під лавку, а вони, посідавши на неї, прикрили мене ногами так, що кондуктор, а навіть переходяча контроля не могли мене побачити. Так доїхав я до Львова, хоч у дорозі небагато вже бракувало до смерги. Залізничні вози відчинялися ще знадвору, за кожним рипом бухали мені прямо в рот клуби зимної пари, а в плечі пекло знов від резервуару, якими огрівають вози. Боки боліли, ноги затерпли так, що я ледво піднявся з підлоги. Хотів подякувати моїм товаришам за поміч, та не міг уже говорити і від змучення, і від хрипки, лиш уклонився та махнув рукою. Зіскочивши з воза, пішов манівцями в місто.

На ніч зайшов я до християнського шинку. Там знаходилася одна велика зала з тапчанами та сінниками, призначена на нічліги для таких, мабуть, бідаків, як і я. За 10 кр. спалося цілу добу. Тут застав я різних людей: і ремісників, і робітників, і кількох з кляси званої “інтелігентним пролстаріятом”. Усе бідне, обдерте, голодне... Один одного випитував, що де чувати, та де б йому вдарити, аби знайти шматок хліба, і один одному відповідав стереотиповим: “Усюди один чорт! Усюди біда однакова!” Випивши рано горнятко молока, пішов я у місто засягнути язика. Та, на жаль, вернув з тим, з чим і пішов, тобто з нічим. Мені рішуче заявили, що в театрі таке переповнення, що будуть мусіли трохи “перечищувати” товариство. До самої ж дирекції я таки й не ходив, соромився йти показуватись в такій одежі, зачувши, що портнер таких голодранців навіть не анонсує директорові.

В моїм шиночку пізнався я з якимсь справдішнім російським “uciekiniem”-ом. Він був військовим дезертиром; говорив вправді не зле по-українськи, але духа не московського. На життя заробляв, виладовуючи дерево з залізничних возів, а побіч сього – грою в доміно. Я залучився з ним до спілки і ми денно заробляли коло дерева по 30, 40, а навіть 50 кр. Бачучи однак, що я тут не дороблюся на стільки, аби купити собі нову одежу, я таки знов на гвалт роздумувати про театр. Чув я перший раз в житті оперу – грали «Гугенотів» – мені здавалося, що я там дуже можу придатися з моїм голосом бодай у хорі. Більше як місяць роздумував над тим і вкінці таки впхався.

Урядившись сяк-так, почав я працювати над собою серйозніше, як досі. Вправді, не великою симпатією тішився я, особливо між товаришами, котрі ніяк не могли дарувати мені мого музикального таланту, і що я прийшов між них обдертий, гірше може, як не один помічник машиніста або простий статист – та я собі нічого з них не робив, маючи за собою директора оперети і оперетки. Вчився і співав.

Передовсім узявся я до книжок; читав, що попало: і романи, і драми, і наукові твори, маючи те переконання, що без відповідної освіти чоловік не варт нічого, навіть артистом-співаком не буду таким, яким я бажав бути і яким повиннося бути. Тут або там вдирався я в порядні товариства, між академіків, беручи уділ в диспутах та різнорідних вечерицях. У моїй голові почало звільна розвиднюватися; всі ті думки, що давніше заповнювали мій мозок, роз’яснювалися, ставали повніші, виразніші – словом, я зачинав дещо розуміти. Мені дивно було, що я, бувало, давніше застановлявся над не одним питанням і воно вже й тоді видавалось мені таким; дивно і чудно, що найбільш сучасні вчені писали в деяких книжках саме те, над чим я колись думав, лиш вони оброблювали все

сміло, аргументували кожну проголошену ними засаду незбитими доказами, ставало все ясним, зрозумілим і для кожного приступним; найважливіші догми, яких давніше я лиш тому не силкувався розв'язувати, що боявся гріха, і не знав таки, з котрого боку до них забиратися, вони, мов ті різники, краяли силою свого розуму на дрібні кусні, кавалцювали, укладали кожну частину на своє місце, зберігаючи все розумне й потрібне, а викидаючи те, що не годилося ані з законами природи, ані з їх розумом. Усякі загадки, що мені видавались давніше такими тасмницями, вони розв'язували одним замахом, одним почерком пера, і я лиш чудувався, чому всі люди не розуміли їх так, як я? Або чому їх іще й тепер лякала правда? Чому вони воліли глупі забобони, чим ясну, голу правду?..

Я дуже полюбив науку, а натомість, усякі романи, навіть такі «Мушкетери», які перед кількома роками зробили на мене таке сильне враження, видались мені тепер смішними, майже глупими. Я лютився на Жуль Верна, що затягнувши мене на Місяць або на Марса, заставляв читати дві або й більше карток, заповнених простою лайкою або розмовами з псом. Як наука, то нехай буде наука! Пощо правду вбирати у фантастичні шати?

Я змінився цілком, до непізнання. Всі церковні книги, всякі біблії, катехізми і т. і. мали у мене вартість звичайних “Египск-их sennik-ів”, а всіх віруючих, усіх побожних людей уважав я або дураками, або акторами. Бо знав я між ними й таких, що теж висміювали не одну догму, очевидно в приватнім кружку, а опісля, убравшись в офіціальні шати, цілували і корились перед тим, на що перед хвилиною плювали. Таких людей не любив я гірше, ніж справді побожних, бо останні грали комедію по більшій часті лиш тому, що вірили, і що в їх головах царила ніч звичайного незнання. Отих же комедіантів уважав я іноді злочинцями; адже вони, на мою думку, допускались злочину на темних масах, робили із себе простих блазнів лиш тому, що їм було з тим добре, гасили всякі проблiski думки, що раз-у-раз проблискують між масами, гасили лиш тому, аби ті маси їх не здемаскували, та при світлі правди не зажадали від них рахунку. Я не любив акторів, що грають на світовій сцені, на сцені життя, але помалу, помалу – і штука театральна почала в моїх очах блідніти, звільна втратила й вона своє первісне значення і чар. Адже всякі комедії призначені лиш для таких, яким не вистарчить сама книжка! А таким треба примітивних аргументів, вони аж тоді зрозуміють і відчують сором, нещастя і біль, приміром, уведеної дівчини, коли їм добра акторка добре відіграє сю ролю. Ніяка дитина не навчиться у школі математики без галочок на дротах і без таблиці. Театр перестав із часом бути для мене святиною ідеалів, у нім бачив я тепер уже не що інше, лиш звичайну промислову школу, яка одним, розумнішим, запевнює кар'єру, а інших, дурніших, учить розуму, навіть уморальнює їх, а ще іншим – потрібна знов на успокоєння розбурханих нервів, так само, як і морфіна. Одна лиш музика лишилась тим, чим була.

Зрозумівши світ, таким способом хотів і я при помочі театру зробити кар'єру. Умови потрібні були, може навіть у більшій давці, як у не одного з тих, що на сцені вже були поробили маетки. Бачучи, однак, що сам нічого не вдію, став я просити сильніших від мене про поміч. Нічого дивного! Вправді, говориться безнастанно, що жиємо в віці пари та електрики, але я б скорше сказав, що

жиємо в віці корупції та протекції. Сьогодні лиш протекція висуває людей на верха, а рідко коли незвичайний випадок. Просив я всіх, хто лиш міг що-небудь допомогти, писав подання, залучав усякі потрібні *allegati* – та всюди відправляли мене ні з чим, навіть протекції не здибав я безінтересовної... може тому, що я не вмів просити (а се теж грає у нас велику роль!), а може й тому, що я видався всім *несимпатичним*... певно тому. А коли остання можлива проба в тім напрямі рішучо не повелася, я почув себе знов самотнім, опущеним, помітуваним, ненавидженим вироком, почув у серці знов і жаль, і біль, і сором, почув знов ненависть до людей... Я присягав собі в душі, що доти не сконаю, поки яким-будь способом не пімщуся на них за всі свої кривди. Адже я мав таке саме право, як і вони, бути чоловіком, мав право теж бути завше ситим і напитим, мав право бути веселим, бавитися, уживати світла так, як і вони... мав право бути щасливим!.. Чому ж виходить не так? Чому я не мав би пімститися на отих шакалах, що живуть тільки людським добром, людським потом, кривавицею; на отих безсердечних, закаменілих блазнях, що за всякі шопки, за байочки, за різні жонглерські штучки видурюють від бідніших золото, і на отих модерних цезариках, що з такою байдужістю приглядаються до мук мільйонів своїх братів!.. Чому, чому б їм раз не показати, що вони грубо помиляються, думаючи, що ніхто їх не розуміє і що ніхто не має права жадати від них рахунків за їх погані вчинки?.. Чому б нарешті не потішитись їх власними муками, їх терпіннями, не побавитись їх шамотанням, болем, не поглузувати собі з їх стогнань, плачу та сліз розпуки?.. Чому?..

Я здержував у собі оту, сказати б, спрагу – упитись слізьми та кров'ю моїх кривдників, та в серці варилося, кипіло, клекотіло, мов у величезнім котлі; одно докинене до вогню полінце – і міг наступити страшний вибух.

Та в тих часах судьба, або скажимо, як і передше, якесь невмолимим фатум кинуло мені під ноги жінчину. Вона любила мене дуже, і сама її глибока, безмежна любов здержувала в мені всякі анархістичні пориви, усипляла їх любовними пестошами та гарячими поцілуями. І не будь її, давно вже був би я повис на шибениці. Ми пізнались на провінції. Я співав на концерті, урядженім кружком русинів у роковини смерті Тараса Шевченка, очевидно, під прибраним назвиськом. Тоді, між іншими, дістав я від неї китицю прегарних квітів, якої окрасою була свіжа, жовтава рожа. Швидко я довідався, від кого походив сей даруночок, а довідавшись і пізнавши Оленку, я заплатив їй гарячим поцілуєм. Се була жінчина, яку любив кождий, хто лише глянув на неї; її не можна було не любити. Природа – як хтось сказав – справді висилалась, аби сотворити щось скінчено гарного, доброго і принадного. Я ж взагалі вразливий на красу. Я любив її, але за що вона мене полюбила – сього я не міг зрозуміти, бо про себе міг би я скорше сказати, що природа висилалась, аби сотворити щось гидкого, недоброго та відрозливого.

Родичі Оленки, довідавшись про наше кохання, страшенно на мене обурились, що я посмів сягнути своєю нужденною рукою по такий чарівний овоч. Старались нарозумити доньку, вибити їй мене з голови – дарма, Оленка все одно говорила: “Ані графа, ані князя, ані короля, ані нікого на світі, лише його одного люблю і ніколи любити не перестану”. Мені ж показано двері з тим

додатком, аби більше ніколи не навивався їм на очі, бо велять мене слугам оббити, голого, бездомного вітрогона! Тоді ми рішилися на одинокий і звичайно в таких випадках практикований крок, думаючи, що старі опісля нас будуть просити. Не допомгло однак і се нічого. Старий Долинович вишукав Оленці податкового урядника, пана Баницького, який, глянувши на неї, відразу залюбився по вуха.

– Пане! – говорила йому Оленка за кілька днів перед шлюбом. – Я вас не люблю і ніколи не буду любити.

– Але я в а с люблю! – відповів той.

– Гляньте лиш на мене, я не сама!..

– Пусте! Дам дитині мос назвисько.

– Се неможливо, я до сего не допущу, скажу цілому світові, що се неправда.

– І се пусте! Люблю вас – і се мені цілком вистачить.

– Але ж я вас ненавиджу і не вийду за вас, хіба мене поховаєте.

– Побачимо! – відповів Баницький і лагодився до весілля.

Оленка грозила родичам, що позбавить себе життя, коли її випхають за нелюба.

– Я його не хочу! Я його ненавиджу, не буду з ним мешкати ані дня, ані години! Раз полюбила одного і буду його любити до смерти, явно-славно.

Не допомгло ніщо. Старі бійкою випхали її до шлюбу, а її тітка, запікаючи волосся, попекла їй вуха зелізком.

При аналою стояла Оленка бліда, мов стіна. Ніхто навіть із близько стоячих не чув, що вона відповідала священникові. Я стояв при дверях церкви і дивився на неї так, як звик дивитись за улітаючим щастям, таким зором, яким дивиться тонучий у морі на човен, який бурливі хвилі відносять щораз дальше. Я не кидався, не боровся з хвилями судьби, ждав лиш хвилі, коли буде вертати вона. Я хотів востаннє глянути в її великі, чудові очі, хотів побачити її ще раз, останній раз, хотів бачити її – панею Баницькою.

Від вітара провадив її вже пан муж, веселий, щасливий... а вона, держачи в правій руці китицю, теж ішла дуже звільна; видно було, що немов навмисно отягається, шукає когось очима. Побачивши мене, легенько вклонилась і усміхнулася, але – слізьми. Квіти кинула мені, а зробила се остентативно, так, що по хвилі очі всіх присутніх звернені були на мене. Пара чорних коней унесла молодих на весільний пир, а я почув, що ті чорні коні увезли мою останню надію, останній рятунковий човен, щастя, останню мою любов...

Між квітами знайшов я малесеньку в трубочку звинену карточку з отсими словами: “Не сумуй, не гризися! Я тебе не зрадила і ніколи не зраджу. Прийде час, і я порву оті силоміць накинені на мене пута і буду твоєю назавше. Лиш шануй своє життя, шануй його для мене, для твоєї до смерти вірної Оленки”.

Ся карточка трохи потішила мене, бодай стільки, що заспокоїла подекуди мою амбіцію. Але з другого боку я, правду сказавши, не дуже хотів вірити, аби Оленці вдалося коли-небудь “піврати супружеські пута”. Врешті, що мені з такої любови? Вона має мужа, обов’язки... церков їх злучила на віки-вічні і хіба лише його смерть зможе її увільнити. Якби вона пізнала світ і життя так, як я, якби зрозуміла його з того боку, що й я – тоді і я мав би надію. А так...

Але Оленка справді додержувала слова. Ненавиділа Баніцького, мов собаку, погорджувала ним, плювала йому в очі, коли дерся до неї, щоб поцілувати. Він же спершу нічого не мовив їй, не супротивлявся, відносив навіть на пошту листи, адресовані до мене (очевидно, моє назвисько було змінене), читав кореспонденційні картки, на яких завше стояло: “Мій найдорожчий Ромчику...”, а, відтак, на кінці: “Твоя завше, до смерти...” – ждав мабуть спосібнішої хвили, думаючи, що преці все те колись скінчиться і вона забуде мене. Три місяці по шлюбі справив гучні хрестини, даючи гостям до розуміння, що дитинка його. Та вкінці, бачучи, що Оленка таки справді голосно компроментує його, говорить усюди лиш про мене, як про тата дитинки, захвалює мене, чваниться мною і мою любов’ю, а про нього виразно говорить, що ані не подивиться ніколи на нього і на його гріб не піде, – змінив своє поступування, почав виступати із своїми правами і домагатись їх у тоні наказу. Оленка сміялася йому в очі.

– Чи я, – говорила вона, – мушу тобі вічно одне і те саме повторяти, що люблю лиш Романа, а більше нікого на світі? Чи я тобі ще перед шлюбом сього не говорила?.. Так скажу тобі ще раз: не піддамся тобі за ніщо в світі, хіба трупа дістанеш! Ось тобі віз і перевіз.

Баніцький грозив-грозив... а вкінці, зненавидівши передовсім мене і малу дитинку, а відтак і жінку, – взявся до бука. Бив її, як простий мужик, бив навіть невинну дитину, кидав нею, мов песям. Оленка була непохитною, піднімала малу Ганю, голубила її, цілувала гаряче, промовляючи: “Моя квіточко! Мій Ромчику маленький!...” Се гнівало його ще більше, він бісився, присягав, що вб’є мене, як пса, де лиш подибле. Біда лиш, що не знав мого назвиська, лиш ім’я, бо Оленка укривала його і вимогла на мені, аби ніколи не зраджуватися.

Дуже вона терпіла, з її лица майже ніколи не щезали синяки, втікала пару разів із дому, та муж завше спроваджував її, силоміць тягнув до себе. Відтак внесла до суду обжалування, подала на розвід, але Баліцький не хотів про те й слухати. Її відправили з нічим. Тоді вона “пустилася на пси”, а мені писала ось що:

“Ромчику любий!

Хоч як мучуся, хоч як терплю, бо Баніцький страшенно побивас мене, а все ж таки усе те є нічим супроти сеї глибокої душевної певности, що хіба одна смерть вирве мені із серця і душі Твій коханий, солодкий образ. Чим гірше терплю, чим страшніші муки зношу, тим дорожчим і милішим стасш мені Ти, мій ангеле коханий. Як Тобі відомо, я програла в суді справу; суддя вичитав мені ще “Pater noster” на тему подружніх обов’язків і відповідальности... Ти чуєш? Відповідальности перед Богом на тамтім світі! Я відповіла їм у суді публічно, що супроти Б. не почуваюся до ніяких обов’язків; маю лиш один обов’язок на світі: любити вітця моєї дитинки, любити Того, кому справді присягала і кому вперед присягала, то значиться – Тебе, Ромчику. Розуміється, се нікому не трафило до переконання, навіть мому правному заступникови, який сказав, що всякі рекурси нічого не допоможуть. – Ну, коли не допоможуть, то я собі сама поможу! – погадала я собі. І знаєш, що я тепер роблю? Ах, серце мені крається, що мушу засмутити Тебе, мого найдорожчого соколика. Я пустилася цілком “на пси”. Зраджую буцім Баніцького на кождім кроці; приймаю різних

гарних парубків, простих мужицьких парубків і, коли Б. входить у хату, я починаю тоді ніби-то цілувати їх, а відтак удаю переляк... Або визначаю "rendez-vous" різним мужчинам... виходжу вечорами з дому і то сама одна... Оноді "втікла" я була з одним урядником із позичкової каси – словом, роблю йому скандали, компроментую його і тим способом хочу його змусити, аби тепер в і н подав про розвід. Я певна, що се мені вдасться.

А Ти, мос життя любе, доленько моя кохана – не смутися, я ж присягала Тобі вірність давніше, а сьогодні поновляю її. Нехай Тебе се не болить, ані гризе, я чиста! Люди – нехай собі говорять, що мені там їх опінія! Я плюю на неї! Поза Тобою нема для мене ані світа, ані опінії.

Цілую Тебе гаряче.

Твоя Оленка”.

Вже за отсю одну рису характеру, за її постійність – варто було її любити. Я вернув до моїх давніших обов'язків, але не виповнював їх уже так, як перед тим, занедбувався, проти настоятелів ставав часто грубим, провокаційним. Та проте, я вважав таки Оленку страченою для мене на все, мав те переконання, що тиран таки не пустить її від себе. Коли б був мав хоч дробину амбіції, то був би зовсім із нею не женився, бодай я на його місці не вчинив би сього.

І від того часу став я щораз частіше роздумувати над самовбивством. Що ж мені було тепер по життю? Ніщо! Воно помалу зачало мені бриднути, ставало тягарем. Любити таку жінчину, таку чудову, гарну, чарівну і характерну жінчину, без найменшої надії на будуче, і, в додатку, терпіти ще лиш для того, що вона мучиться?.. Ні, се вже для мене забагато. Раз треба покінчити із собою! Раз мати родила – раз гинути треба!..

Так, згинуті справді було треба, се я вже повинен був давно зробити, тільки... Як же се! Гинути так марно, самотно, погано?.. По чім же будуть пам'ятати мене? По чім будуть згадувати вирода?.. Вмру – і кінець, напишуть коротку, суху згадку в новинках про звичайне самовбивство... і нічого більше, швидко перейдуть наді мною до денного порядку, таки ще того самого дня, тої самої хвилини, коли скінчать про мене читати. Всякі самовбивства приймають сьогодні люди як звичайну буденщину, як щось зовсім природне, без найменшого враження!.. Ні, треба се інакше урядити!..

І я затягнувся помалу в ряди оборонців гноблених та поневолених братів, став ширити соціалістичні ідеї, став будити сплячих, бурити одних против других, кривджених против кривдників, жебраків против багатців. Протягом одного року я завербував собі був понад двісті людей, готових на кожний мій поклик, на кожний рух руки – навіть в огонь скочити. Оте товариство так хитро було зорганізоване, що один про одного мало що знав. На всякі тайні збори ми сходилися в масках і радили по ночах десь або по лісах, або в полях, за містом, але, звичайно, в місцях пустих, безлюдних. Я хотів зробити із сього щось в роді чеської "Omladin-и", лише тенденція мала бути далеко остріша.

Так минув рік. Я вилетів із театру, оббивши боки директорів за те, що зневажив мене, коли я став в обороні визискуваних ним товаришів. І хоч вилетів просто на вулицю, остав без ніяких способів до життя – то вже не так журился собою, як давніше, не чекав божого змилювання, не шукав затишних закутків

по лозинах і не віддавався пустим мріям... Чого мені було журитися? Чого гризтися? Чим?... Хлібом, чи нічлігом, чи грішми? Хіба ж то мало скарбів є на світі? Хіба безсовісні шакали мало понагромаджували золота, мало наобдирили людей? Мало напилися людської крові?... Гріх... Я не боюсь ніякого гріха, я ж атеїст! Атеїст до шпіку кости, тілом і душею! Вкрав, чи забив, чи лиш так обдер кого – все одно! Зрештою – коли цезарики могли і можуть ще й тепер обкратати мільйони бідної братії з таким спокоєм душі й серця – то чей же можу і я їх самих обкратати ще з більшим спокоєм душі й серця! Чей же я чистіший буду, відбираючи потроху від них людську кєрвавицю і роздаючи її покривдженням! Я буду лиш відбирати те, що вони покрали!..

Був се свого роду анархізм. Іноді, подумавши над собою, пригадавши собі оте пекло, яке перейшов я за час мого короткого життя, або дізнавши якого нового упокорення – я ставав страшним, жорстоким, диким і лютим, як бестія, готов був кров проливати не лиш одної касті, не одної шайки – але всіх багатших, хоч би лиш трохи багатших від мене. Всі вони були однакі, без серця, егоїсти, деруни – всі брудні, кати...

Я заходив до різнорідних домів, до різнорідних нір, приглядався всьому й усім; сонних, голодних дурнів намовляв просто до грабунку. “Іди, – говорив я не одному, – та кради, грабуй, бий – нехай їх усіх чорти беруть! Не бійся ніякого гріха, бо його нема, так як нема й Бога. Вони придумали собі такого Бога, аби його боялися всі ідіоти, такі, як ти. Чому вони не бояться Бога? Чому не бояться гріха, а крадуть, мов ті круки, грабують у білий день, і за всяку оборону – пакують тебе ще й до в’язниці? Чому?... Бо ви дурні, бо ви лінюхи, спите, ждучи манни з неба та шукаючи грушок на вербі, що будуть падати вам на їх розказ. Спіть же і здихайте з голоду, як руді миші! Видно, що ви й не варті нічого, коли не вмієте достоювати своїх прав! Коли хочеш, то приходи тоді а тоді... там а там... на згромадження «Товариства месників».

Наговоривши одному, я йшов далі і те саме робив. Зачула про се й поліція, шукала за мною, за ініціатором і проводирем, шукала дуже шильно, бо я вже багато по собі слідів полишав по місті. Усі вже чули і мали подекуди й докази, що в тім побожнім та споконвіку сплячим Львові запахло щось анархістами. Різнорідні шпіцлі мишкували, вітрили, мов ті гончі собаки за звіриною, а я завше щасливо вимикався їм, іноді чкурнув таки з-перед носа. Раз приловив мене один на розліплюванні революційних афіш, проводив уже за ковнір до поліції, але я й сим разом викрутився. Удаючи дурного, завів я його у якісь рови над Полтвою, буцім хотів йому показати склад динаміту, револьверів, ніжів, штилетів, навіть тасмну друкарську машину – та там же трутив його коміть головою в багно, вибивши вперед на березі.

Оленка писала раз-у-раз, я відписував їй, однак не зраджувався з нічим перед нею, сам не знаючи чому. Може тому, що таки за всяку ціну шукав смерті. Мешкаючи при вулиці Краківській в одній із жидівських камениць, мав я нагоду пізнати життя ще з одного боку, з такого, про який я й не думав і в що перед тим ніколи не повірив би.

В цікавім товаристві обертався я. З одного боку мосі кімнати мешкав якийсь “крулевяз”, старий, низький, грубий, з малими очима, дихавичний і вічно

напитий, фабрикант фальшивих російських папіросів, індивідуум о скільки брудне й підле, о стільки глупе. Навпившись, утікав домів і тут показував свою силу над власною жінкою, близько 60-літньою бабою, хитрою, обскурною, скінченою злодійкою, що також у горілочці шукала потіхи. Чудна пара людей! Идеалом пана Władysława, Jana, Kazimierza тројга imion Przełęcz Nikczemskiego був Наполеон I, що висів у нього над ліжком. Себе називав генієм і крулем, а свою любу жіночку Дездемоною. З другого ж боку в темній, вогкій шкалубині догорала на купі гнилої вже соломи гарна колись жінка, можливого колись польського обшарника, пані Кучинська, що покинула свого мужа і жила якийсь час “на віру” з актором Пшесевічем. По мужеві мала 30-літнього Больця, скінченого лотра і п’янюгу, що заробляв на горілку “покутним писарством”, а по Пшесевичу – 20-літнього карлика, а то карлика на дуці й тілі. Наді мною, себто на четвертім поверсі, була теж до комина доліплена шкалубина; тут мучився сліпий музика, рідний син пані Нікчемської по першому мужеві. Він грав вечорами по шинках на фортепіані і заробляв зглядно багато грошей. Коли однак мав виходити з шинку, його мати ждала вже на нього, підпоювала добре горілкою і забравши від нього гроші, відпроводжувала додому. Синові гроші уживала, очевидно, виключно для себе. І ще одна пара людей жила піді мною. Він звався Грабовий, спольщений русин, бувший гефрайтер при війську, потім жандарм, а вкінці дозорця в’язнів – чиста ходяча мумія. Зате його жінка, бридка, ряба мазурка, бувша служниця, вічно молилася, вічно цілувала “шкаплері”, яких масу носила на шиї, і вічно переслідувала мене своїми любовними листами.

Оте любе товариство пізнав я завдяки Больцеві. Він був чоловіком цілком морально пропащим, натомість здоровим і міцним фізично. Саме таких мені треба було, зорганізоване мною «Товариство месників» не знало ніяких скрупулів. Больцьо запровадив мене до свого дому.

– Є, – казав, – у нас одна кімната до винаймлення, якраз для вас, дуже дешево, бо лиш 4 зл. р. місячно! Ей, тож-то будемо жити!

Спровадившись, став я приглядатися найперше родині Больця.

П. Кучинська ніколи не виходила з дому і не опускала барлога; все, що було треба, робив карлик Адаць. Він і гроші звідкись завше приносив, і маму кормив, і всім займався. Навіть Больцьо жив часто його коштом, бо свої зарібки пропивав, звичайно, до шельюга і за п’ять місяців мого побуту там я ніколи ані не бачив, ані не чув, аби Болько дав дома от хоч би на папіроси для мами, яка воліла б була цілий день нічого не їсти, ніж не курити. Дуже мене се дивувало, як, чим, із чого і по якому живуть оті люди? Біда тут така, хоч плач! Проста, доволі велика пака служила замість комори і шафи, і стола; всієї посуду тільки самовар і три склянки – от і умеблювання. П. Кучинська була колись багата, та відколи покинула мужа, опустила її доля. Родина мужа, доволі заможна, не хоче їй ніколи нічого післати.

– А знаєте, – говорила вона мені, – чому? Ото тому, що я жию неморально. Ну і скажіть же ви, пане, ви чоловік учений, інтелігентний: чи не дурні вони? Дурні! Вони нічогісінько не розуміють, вони простаки, держаться мужицької віри і думають, що будуть жити в небі. Адже життя на тім і полягає, аби його робити собі щораз присмнішим та іншим. Тут на землі життя! Більше його ніде

нема. Звісно ж, що і псові навкучиться ходити вічно одною і тою самою стежкою. А я жила – ей, пане, то-то жила! Може, ніхто на світі так не жив, як я! Вірте!

– З чого ж ви тепер жисте? – питав я.

– Ет, що то тепер... Уже мос життя скінчилося, тепер не живу, лиш мучуся.

От пішло Адася до міста, принесе який крайцар, та й так капарая.

– Він услугує?

– От так, як може.

Я недовго попасау у Львові. Остогидло мені все, навіть моє «Товариство», від котрого я помалу відсторонився, не знайшовши й тут ніякого морального вдоволення. До сього причинилась, без сумніву, Оленка, що знала вже про все, і писала один лист за одним, закликаючи на все на світі, аби я покинув «Товариство месників», хоронив себе, скільки міг, шанував життя... для неї.

“Соколику мій любий! – писала в однім листі, – знаю, що ти дуже а дуже терпиш; знаю, що не один на твоім місці був би вже давно їв сиру землю по такій школі життя; знаю, як гірко тобі приходится боротись із неправдою, облудою, заскорузлістю та упередженнями сфанатизованих людей; знаю, що в мені бачив ти останню пристань у тім морі терпінь, в яким ти, бідний мій Ромчику, стільки літ купаєшся; знаю і те, що по моїм проклятім шлюбі з нелюбом тобі хіба смерть може дати спокій! Але милий мій, наколи ти стільки мук, стільки різнорідних і так тяжких мук уже перебув, не втративши ще зовсім фізичних сил, – то ж видний знак, що можеш ще більше терпіти, а преці, все колись скінчиться. Чоловік перенесе лиш стільки, скільки дозволяють сили; іноді той, кого смертельно забиває одна лиш зрада коханки або втрата майна – терпів видно більше від тебе, коли впав. Я знаю дуже добре, а майже напевно знаю, що ти шукаєш смерти, одначе я певна й сього, що ти покинеш сю думку. Я ж знаю тебе, знаю твою душу, бажання, ідеали... і, любий мій, повір, що я терплю на рівні з тобою. Адже твій смуток є заразом і моїм смутком, так як і радість твоя – була б і моєю. Подумай лиш добре: я полюбила тебе не задля чого іншого, тільки задля тебе самого, задля твоїх прикмет тіла й душі. Я плюю на всякі кар’єри, на мамону, на почесті... плюю і – як сам бачиш – на мою честь жіночу, топчу її добровільно власними ногами, аби лиш увільнитися від гидкого та непевного мужа, аби лиш порвати оті золоті кайдани, які вложено на мене силоміць, проти моєї волі і наперекір моєму найгарячішому бажанню. Борюся, кидаю собою, сіпаюся, мов та безсильна пташка у клітці, і хоч як тяжко мені, хоч як гірко... а таки вірю глибоко, вірю міцно, що вирвуся на волю, на світ і буду жити з тобою і для тебе та для твоєї дитинки. Проте широко тобі раджу і прошу: прийми оферту кс. Лежановського і, редагуючи «Нашто», будеш міг справді зватись оборонцем поневоленого люду. Хоч він поляк і українофоб, то твоїм обов’язком буде спам’ятати його і переконати, що він на злій дорозі. А втім, ти, як редактор, будеш редагувати газетку в такім дусі, в яким схочеш. Найщиріше моє бажання – бачити тебе демократом, радикалом, соціалістом, чи навіть анархістом – але наскрізь українським. Сам бачиш, яка бідна Вітчизна і як зі всіх боків чигають на неї; сам ти писав мені недавно, що русини не впали ще морально так низько, як їх гнобителі. Отже, виходить, що й для нашої Вітчизни варто жити...”

Дивна жінчина! В такому прикрім положенні вона ще патріотка! Побіч любови до мене, побіч усіх інших терпінь, вона, слабосильна жінчина, думас про рідну Вітчину, про Україну, і тою любов'ю для її і моєї Вітчини, а хоч би лиш пам'ятю про неї – вона заставляє мене соромитися!.. Каже, що “для Вітчини варто жити”... Певно, певно, що варто, адже “ближча сорочка до тіла”, більшим обов'язком є рятувати найперше найближчих рідних, ніж дальших, чужих, а в тім разі і тих, що саме лиш нашою кров'ю випасаються, та висисаючи з нас останні соки, набивають вогнетривкі каси золотом і забивають, на домір сього, всякого духа скарги, бунту... Чудна жінчина-українка, такої я ще не подибавав досі.

Я послухав її і виїхав до Кракова, щоб обняти редакцію «*Nasza*» і, служачи справі люду, мати, передовсім, на оці власну справу народну, якій ксьондз Лежановський дуже шкодив.

XIV

Кс. Лежановський вибирався саме в довшу подорож до Риму і на Угри з візитою до свого біскупа, то й мусів доконче лишити на своє місце чоловіка, що гідно заступав би його. Знав мене з моїх публічних виступів, агітацій пануючої кляси, і був певний, що я справи не попусю.

Був се, коротко сказавши, польський єзуїт у повнім значенні слова. Вихований, як звичайно, на лад польського консерватизму, він – як кожний руський ренегат – відзначався особливою ненавистю до Русинів. Незвичайно хитрий, зручний, притомний і здібний чоловік, у боротьбі з ворогом не оглядався на ніякі згляди, не перебирав у способах; його девізом було: ціль усвячує способи. Осівши при допомозі єзуїтської хитрости на товстій парафії в одному із містечок східної Галичини, вимантив у одного польського журналіста людову газетку п. з. «*Nasza*» і почав її ширити між парафіянами й в околицях, виповівши одверту війну і загладу всьому, що руське. Стояв доволі міцно, маючи за собою і польську шляхту і польський «*grząd kraju*», від якого побирав навіть на свою ціль щорічну субвенцію. І був би може кс. Лежановський і до сьогодні будував Польщу на українських землях східної Галичини, заїдаючи смачний обід при правительственнім жолобі, коли б не одна з недуг XIX віку, схарактеризована словами: “*Cherchez la femme!*” Вона залопала його, потягла зразу на лаву обжалуваних, а звідти і до в'язниці і змодернізувала його нарешті основно.

Так воно сьогодні й є на світі, що чоловік, знайшовши хліб – шукає жінчини, без якої життя не є властиво життям. Кс. Лежановський чувся настільки щасливішим від інших, що сим разом не шукав її; вона сама прийшла... найперше до костела на “*kazanie*”, далі до сповідальниці, а нарешті й до його дому.

Виповівши війну Русинам, почав він перечищувати насамперед свою парафію, та, натрапивши на міцного противника в особі руського пароха, програв битву, відсидівши перший раз кілька діб у арешті. Стративши зимну кров, програв і другу битву з противником із власного таки табору, місцевим можним дідичем, що станув в обороні споневіреної честі жінчини. Перехитрений ксьондз

утратив правительственну субвенцію. Кс. Лежановський не жалував своєю ворогові штовханців, збунтував проти нього мужиків, осмішуючи перед ним “синьокровного шлягона”. Отся льокальна боротьба зробила нарешті кс. Лежановського непримиренним ворогом шляхти і правительства; виступаючи супроти них, він, як вишколений стратегік, мусів опертися на люди. Таким способом, він, цілком не хотючи, став ніби оборонцем кривдженого польського люду, воюючи, однак, зажерто з руським людом.

Коли я обняв редакцію «*Nasza*», кс. Лежановський саме тоді обходив ювілей 25-разового відсиджування тюрми. Очевидно, власті світські і духовні нищили його немилосердно, бо – будь-як-будь – він їм не раз заливав за шкіру гарячого сала. Обсервуючи зблизка, пізнав я наскрізь його облудний характер. Він знав мої переконання і не злякався навіть мого атеїзму.

– Волю завше чесного атеїста, ніж облудного католика, – відповів мені без наміслу. Ясна річ, що і він, як кожний вище вчений єзуїт, був теж чистокровним атеїстом і як такий розумів добре великанську вагу і силу своєї духовної шати, яку дуже часто поневіряв по тюрмах, аби, відтак, чванитися поміж темними мужиками своїм мученичим життям, що його він приніс у жертву на вівтарі мужицької правди і волі.

Він зобов’язав мене йти дорогою т. зв. християнсько-соціальної реформи, я лиш виміг собі боронити рівночасно і політичних прав руського люду, що далеко більше від польського був кривджений усіма. Ми довго диспутували і боролися, і вкінці мої аргументи, що нарешті не були нічим іншим, лиш чистою правдою – цілковито побідили. На стягу «*Nasza*» вивісив я “гасло” рівної мірки для всіх: “Віра вірою – а бринза за гроші”. І з тої пори число передплатників росло з кожним днем, а «*Nasza*» побирало навіть багато русинів.

В міру однак зросту наших політичних прихильників зросла завзятість правительства. Часопис раз-у-раз конфісковано, а тим самим нищено матеріально. Бачучи се, по повороті зі своїх паломництв кс. Лежановський з приятеля Русинів перекинувся раптом у приятеля москалів, шукаючи у них захисту. Найбільшою його амбіцією і ідеалом було тепер стати біскупом у Варшаві, так як давніше хотів конче бути ним у Галичині. В тій цілі їздив кілька разів до Росії поклонитися “сильним мира”; Росія відтоді була головним джерелом доходу новоспеченого “панславіста”. Він же сам приймав численні жертви “na Mszy święte” і відправляв їх щодня по 2, 3, 4 і більше, одну за одною, не відпочиваючи і не роздягаючись. Та тут я мусів зірвати всякі зносини з тим чоловіком; я ж не міг запродувати люду ще до гіршої неволі московської. По році моєї праці я розлучився з ним в найгостріший спосіб, бо він, на домір усього, просто обграбував мене не лиш із належної мені від нього платні, але і з готівки, яку мені люди позичили на інтерес; ми розійшлися, відсидівши ще разом оба кількамісячну тюрму.

Кс. Лежановський грабував далі в найбезличніший спосіб різних людей та уводив безкарно чужі жінки, а я, залівши, завдяки йому, раз у довги, й досі не могу з них вигребатися.

Близько по 6 роках моєї артистично-політичної мандрівки перший раз я рішився поїхати в рідні сторони. Тужно мені було за ними, захотів їх побачити,

переконатися, чи такі самі, як були давніше, а коли що й змінилося, то як і чи багато? Захотілось мені побачитися з родиною та знайомими... от, проста цікавість.

Усі-всі прийняли мене доволі холодно: рідня, звичайно, як вирода, а чужі з якимсь подивом, ляком, як чоловіка, якого правительтво та упривілейована кляса наклеїли п'ятном соціаліста, “burzyciela porządku społecznego, przewrotowca, antyreligijnego agitatora” і т. і. І справді, все на мене дивилось, мов на яке чудовище, уникало мого товариства, а хоч дехто й світив у очі, то на вулиці або перед іншими трусами і сам ставався трусом, опускаючи мене. Тато таки не перестав мене ненавидіти; вправді говорив зі мною, але не маючи вже смілости по-давньому гримати, покинував сумно головою, заодно дорікаючи:

– Де там! Не буде Господь благословити! Він уже в Бога не вірить!.. Не мав, не має і не буде нічого мати! Господь Бог не дає безбожникам.

Мати тишилася трохи, але також дорікала, що я відцурався родини, остиг для неї. Жалувала дуже, що я не приїхав тоді, коли вона писала мені і втратив таку добру партію. А дівчина ждала на мене з півроку і вийшла заміж за якогось судового посіпаку, та тепер не може сього пережалувати.

Але найщиріше і найласкавіше привітали мене рідні дуги, по яких я стільки колись набігався то за коровою, то граючись із товаришами-пастухами, потічок та жайворонки. Все здавалось те саме, лиш село і хати яось змаліли дуже в моїх очах, а й знайомі люди постарілися, позмінювались, дехто до непізнання. Колишні мої товариші та товаришки – поженилися або повіддавалися, не хотіли зі мною говорити по-давньому, шапкували низенько передо мною і страшенно панькали. Мати таки не рушалася зовсім із своєї хатини, мешкала постійно з рештою дітей, а тато деякий рік відбігав на “дяківку”, а тепер “сидів на бурку”.

Відпочивши трохи на свіжій повітрі, став я шукати якого заняття, бо родичі криво дивилися вже на мене. Шукав же я – вічно шукав і годі було знайти. Очевидна річ, що всюди приймали мене чемно, по-сусідськи, з трусості перед “szatanem”, що “w postaci człowieka” ходить поміж людей та вербує душеньки до пекла, признавали мені здібність, добрі “chęć-i” засукували передо мною руки і кланялись доволі низенько, думаючи, що я в кишенях щонайменше ношу анархістичні бомби та тільки і всього. Попи, особливо латинські, страшенно викликали мене із амвон, остерегаючи вірних перед “Antychryst-om”, що вже завітав у ті досі спокійні околиці. І хоч я цілком до нічого не мішався, шукав лиш хліба, то вони робили різні доноси до властей, мов то я бунтую люд проти правительтва та церкви, чорнили мене всюди й усім і шкодили всюди й усіляко.

Оленка перестала писати до мене. Останній її лист доносив, що танцювала публічно в цирку, але і се не спонукало її мужа до виточення скарги о віроломство. Цілий лист був зрошений сльозами, з нього так і віяло розпучливою резигнацією. По тім близько року не писала вже нічого.

Моє положення ставало щораз незносніше. Доходів ніяких, заробити не вмів, нарешті, не було й де. Дома теж, щоправда, не було звідки, от, штукувалося, як мож, клин клина вибивав. Кредиту не мав ніде...

Женися! – говорив мені кожний, хто лиш дихнув. – Пощо тобі так бідувати? Мало ще тобі сього, що перебув? Глянь на себе: ще молодий, а вже знати на тобі

сліди життя. Ходиш, мов який відлюдок, люди з тебе сміються і ні за що не мають... От що було – пусти в непам'ять, ожинися з першою-ліпшою дівчиною, візьмеш який крайцар, ужив його розумно, то й поправишся матеріально, а відтак, хто знає, може й моральні рани вилічиш. Адже метою чоловіка є: зліпити собі власне гніздечко, сотворити дім і жити в першій мірі для нього, для потомства...

Я не мав найменшої охоти до женячки; ся думка цілком не промовляла мені до серця, не трафляла до мого переконання. Женися!.. На який лад? До чого приведу жінку? До кого? Що дам їсти, та й взагалі, що почну з нею? Адже хліб – це перша умова подружнього життя! І нехай фантасти говорять, що їм хочеться, нехай завертають людям голови про “любов, що вистарчить на все”, – то правда останеться завше правдою, щонайідеальніша і найгарячіша любов швидко вистигне, коли забракне хліба, трісне чар любови, мов та банька з мила, а його місце займе сум, зневіра, взаємні докори, а, нарешті, й ненависть. Не кожна жінщина потрапила б бути Оленкою, а, нарешті, хто знає, чи й вона згодилася б гинути зі мною голодною смертю в щирих, сердечних обіймах любови?.. Женися!.. Ну нехай і так, нехай я й знайшов би таку наївну, що віддала б мені своє серце та майно, мені, чоловікові розбитому, без завтра і без ніякої виразної цілі на будуче – та чи тільки я буду здібний сяк-так грати роль мужа, чи вдоволю мою жінку, чи не буду, відтак, і сам жалувати мого легкодушного кроку?.. Адже ж, крім назвиська, треба доконче дати жінці... наколи вже не трохи любові, то бодай прив'язання, пошани, дрібку довір'я!.. А чи зміг би я на се здобутися?.. Мені здавалося – ні! Щонайліпше, міг би я взяти собі просту сільську дівчину, бо лиш така могла б мені принести трохи капіталу... та така, хоч би я її й справді любив, не зрозуміє мене; те, що іншій, інтелігентній, імпонувало б, у її очах буде чимось нелюдським, гидким. А втім, у жінщини – на мою думку – треба любити щось більше, крім тіла, вона мусить мати “щось”, що чоловікові імпонує, промовляє до нього і гармоніює з настроєм його “я”, інакше любов не є любов'ю, а просто сказати б – звірською жадобою. Чи ж ся остання варта сього, аби через неї скувати себе у віковічні кайдани? Ні!..

З часом люди і місцева інтелігенція освоїлися трохи зі мною, а іноді, переконавшись, що я не ношу при собі ніяких убійчих “струментів”, навіть дразнили мене кінцями пальців, саме так, як юрба великоміських голяків дразнить запертого в залізній клітці льва або тигра, кепкуючи собі з його безсилля. У всяких диспутах політичного чи релігійного змісту підкусували мене з боків, мов ті пєсики, задаючи різні, просто дитячі питання, які в їх вузькоглядних мозківцях були разом і відповідями. Приміром, аргументом одного з “найученіших” між ними на доказ, що кадильниця в церкві є доконче потрібна, було таке питання: “Коли ви такий філософ, то скажіть і докладно мені вясніть, звідки у вас взялися вуса під носом?”

Лише один-одинокий дім знайшов я в моїй рідній стороні, де можна було справді серйозніше говорити, та, на жаль, і сеї одинокої присмности мусів я виректися. Газдиня дому бачила в мені просто “генія”, чоловіка великого, незвичайно розумного, вимовного – ба, незрівнянного і ніким непоборного! Газда ж, пенсіонований лісничий, чоловік легкий і порожній, а при тім – цілком

пережитий, удавав розумного, признавав мені завше слухність, навіть тоді, коли я навмисне збрехав щось, він удавав, що “прочитав десь щось, він собі пригадує...”. Чванився тим, що я вирізняю його дім і аби мати спокій з жінкою, якій справді нічого більше до щастя не бракувало, лише здорового мужа – гостив мене дуже радо, часто лишаючи нас обох при грі в “пикета” до пізньої ночі.

Пані Бобікова, користаючи з сього, старалася вговорити мене, що нам обом не стоїть ніщо на перешкоді до ближчих зносин, “бо й так, – каже, – люди вже голосно говорять, що я за вами гину”. Дійшло нарешті до такого, що вона сама перед своїми знайомими голосно признавалася, роблячи себе при тім поважно-поетичною:

– Так є, люблю його, як мою душу, бо він не такий, як наші мужчини... він поет, музика... він розумний...

А мені ані снилося про ніщо. Уважала мене “генієм” певно тому, що уживання всяких “шкаплірів, корунок” і т. і. назвав я “змодифікованим родом забобонности”; поетом – що написав їй у альбомі доволі незручний віршик; а музиком – що не співав когутячим голосом, як її муж, і що розумів ноти. Ну, такої жінчини – будь вона і панночкою – я б не міг полюбити.

Коли я не прийшов день або два, зараз посилала фірмана з довгим листом, завше закінченим “поезією”. Швидко мені се остогидло і я позбувся її досить незвичним способом.

В повітовім місті Т., де стоїть звичайно трохи війська, жила собі, проживала, знана не лише у місті, але і в околиці 30-кількалітня дівка жовнірська... прачка, звичайна маломіська помивачка, обдерта, вічно запита, скрофулічна... Її кликали іронічно: “Панно Гапка!” Смішнішого страхопуда я ще й не бачив досі на світі. Тут справді природа мусіла зужити незвичайно багато сили, аби створити щось так гидкого. Коли я її раз у місті приглядався, стрілила мені до голови чудацька думка: чому б я не мав дозволити собі на такий “юбель” і не урядив заручин із Гапкою, очевидно, заручин офіційних?... Щоб то була за радість для всього мотлоху, а, тим самим, і для мене? Я завше серйозний, поважний, – чому б мені раз не побавитися? А при тім осмішуся так, що й до віку мені відхочеться женячки: тоді, певно, ніяка порядна дівчина не піде за мене, а родина і приятелі дадуть мені спокій, перестануть мучити. Я більше нічого й не бажаю.

Як загадав, так і зробив. Прикликавши Гапку, став я їй говорити, як би то було добре, коли б ми обоє побралися. Почастувавши її кількома чарками оковитки, я намовив її до всього. Кілька днів опісля ми обидвоє з’явилися у місцевого пароха, щоб дати на заповіді. Парох сей був вправді егоїст, але, при тім, дуже порядний чоловік і заслужений патріот. Почувши, з яким ділом зайшов я до нього, дуже втішився, стискав мені руки, бажаючи всякого добра.

– Але де ж ваша суджена? – спитав. – Прощу представити мені її!..

На даний мною знак у кімнату війшла запита та по самі вуха заталапана Гапка.

– Отсе, – кажу, – моя наречена.

Парох остовпів.

– Що?? – скрикнув, подаючись узад, – ся погань?..

– Прошу лиш числитися зі словами! Агафія Гарбузівна – моя наречена. Ось тут вам належна такса, прошу вписати до книги і на найближчу неділю виголосити першу заповідь.

– Ну, – промовив парох, заходячися зі сміху. – Коли ви хотіли зробити собі “шпас”, то се вам вповні удалося.

Я, прибравши якнайсерйознішу міну, вмовив таки в нього, що зовсім не жартую, а з Гапкою таки оженюся.

– Пане! Добродію ласкавий! – просив парох, ласкаючи мене попід бороду. – Схаменіться, що ви робите? Ви хіба не при здорових змислах?.. Але ж так є! Я посилаю зараз по лікаря!..

Та ніщо не помогло, я говорив розсудно і таки переконав його. Дивився на мене і трохи не розплакався.

– Знаю один лише подібний випадок на земській кулі, а то легенду про «Оліана Милосердного», що... але ні, ані сей чоловік не поцілував би такої потвори...

Але справдішня сенсація наступила аж у неділю, коли парох зламаним голосом читав мою заповідь. Люди просто подуріли в першій хвилі, а відтак ціла церква так і затряслася від сміху. Того ж таки дня вістка ся рознеслася по всіх усюдах. Усе, що жило, просто заносилось від сміху, а відтак скваліфікувало мене як чоловіка божевільного... Лише дехто з інтелігентів прийняв се як дуже вдатний жарт. Очевидна річ, другої заповіді я вже не дозволив голосити, одна вистарчила, аби пані Бобікова та інші того рода залюблені відчепилися від мене раз назавше.

Я діпняв свого: і родина, і чужі перестали докучати мені женячкою, відчепилися наразі, та не відчепилася від мене жура моя гіркенька. Знов я бився з думками: що робити, куди обернути собою?

Настали вибори до Ради державної. Закипіла люта боротьба поміж двома кандидатами: скрайним консерватистом і легеньким демократом. Обидва були чистокровними поляками, але розум політичний наказував русинам із двох злих вибирати менше зло, а в тім випадку старатись переперти кандидатуру демократа, що й удалося, а що й мені коштувало немало здоров'я.

По виборах поїхав я знов до Львова, до моїх земляків, просити заняття. Маючи на думці факт, що русини не впали ще так низько морально, як їх гнобителі, я вірив глибоко, що вони оцінять мої скромненькі заслуги, які я положив над піддвиженням народної справи, і умістять і мене десь між собою, тим більше, що уміщують людей цілком незаслужених, незнаних, а часто навіть непотрібних. Одно мені лиш стояло на перешкоді в узисканню якої важнішої посади в руських інституціях або і в редакціях часописів, власне те, що я дуже слабенько знав руську літературу та літературну мову, а граматики руського язика – зовсім таки ні. Се однак було підрядне діло, я ж талановитий чоловік, що й самі земляки признавали. А коли міг вивчитись добре польського язика, коли взагалі стільки речей я вивчився без ніяких шкіл, то швидко навчуся й руського язика. Не моя вина, що між чужими стільки літ обертався! Волів би я був між своїми, та не було куди. Всі руські інституції, часописи, театри, а й сама інтелігенція – дадуться почислити на пальцях.

І думав я собі нераз: “Боже мій, нехай би я був навіть цілком неосвіченою людиною, просто анальфаетом, нехай і так, що русини у всім подібні до інших, хоч би до своїх сусідів, то чей же знайдеться хоч би одна-однісінька людина.

виїмок, що преці пригорне свого брата, зрозуміє його, і де в чім pomoже! Се ж просто неможливо, аби я один між ними не помістився!... А втім, я ж нічим не спроневірився русько-українській нації та народній справі, говорю і думаю по-українськи, ніколи в житті не робив нічого на шкоду українській ідеї, – чому ж би мені руська громада не дала того, що мені справедливо належиться?.. Правда, я самоук, ніяких шкіл, ніяких свідоцтв у мене нема, а тим самим нема й заपुरуки, що я зумію, приміром, зрахувати до купи: $2 + 4$, або запротоколувати в книзі надіслане письмо – але ж саме тому повинно ся такого чоловіка підпирати! Тут не повинен рішати шматок паперу з підписом кількох професорів, не повинна рішати ніяка протекція, лише здібність та добра охота. Так бодай поступають усі культурні, справді цивілізовані народи. Не знаю, що мене тягло заодно до якихсь вищих діл, знаю, натомість, лиш те, що всяке тихе, сільське життя не для мене, на селі я б швидко стуманів, зідіотів... Видно, що мені назначене було природою якась вище звання, вище становище, якась важніша роль на світовій арені, і тільки кляті обставини звихнули мене.

І я не завівся в моїх рахубах, бо ледве по 15-місячнім ходженню та просьбах дістав я в певній руській інституції посаду аж на 30 з. р. місячно. Шеф показував мені зразу цілу купу симпатії і давав виразно до зрозуміння, що прийняв мене просто з ласки, а за те моїм обов'язком повинно б бути: доносити йому все, що діється між його підвладними, а моїми товаришами. Та хоч я чоловік і зіпсований, то все-таки бривдився того роду заняття. Дійшло до того, що я таки мусів уступити перед могутістю шефа, чоловіка, сказати б так, більше зманерованого, ніж злого. Кілька днів опісля новий грім ударив у мене, в саме дно мого і так розбитого серця. Оленка, ота одинока і остання ниточка, що в'язала мене з життям, урвалася і пропала для мене безповоротно. Донесла мені кореспонденткою, що зриває зі мною всякі зносини, що вона перестає любити мене цілком і раз назавше, і що я відтепер ніколи не повинен на неї числити. Їй удалося вкінці узискати судову сепарацію з мужем, та для сього треба їй було аж утекти з одним офіцером від артилерії, котрий, однак, не здобувши від неї нічого, таки зараз стрілив собі в лоб.

Оленка жила у одного попа в характері газдині дому, очевидно, разом із малою Ганею. Я просив її в численних листах, закликав на все в світі, аби виявила мені бодай причину свого кроку – але вона вже більше ніколи не відписала мені.

Таким способом закінчилася моя кар'єра. Із зрадою Оленки, з останнім моїм уступленням із посади в руській інституції улетіли з глибини моєї душі і серця рештки всяких скрупулів щодо чесноти, улетіла віра в людей, в їх патріотизм, доброзичливість, словом, улетіли рештки всього того, що можна було в мені назвати добрим, а що скривалося досі десь у закутку сумління. Я морально цілком збанкрутував. Усе на світі, чого я лиш не ймився, завело мене. Завели мене люди, завела любов, завели і мрії, і власні сили, та я остався сам один на світі; сам, мов та опущена билинка в полі, яку вітер міг нагинати, куди йому захотілося. Не стало цілі в житті, не стало й охоти до нього, не стало сил до дальшої боротьби. Між людьми, рідними й нерідними, я побачив себе відокремленим, викиненим із товариства, з усякої колії – самотнім, мов на якій

страшній пустині. Мене опустили й ті, що присягали мені вірність, навіть приятелі віддуралися, зрадивши в поганий, брутальний спосіб...

І я пустився “на пси”. Коли вирід – то нехай же й живу і сконаю, як вирід...

XV

Хтось із глибоко вчених людей сказав, що “чоловік є не в голові, але в серці”. На мою думку, так воно не є, а найліпший доказ – я сам. Серце втратив я вже від так давно, а преці живу, рухаюся, думаю... а навіть дивуюся саме тим, що ще живу. Я сказав “живу”... а се так, як коли б я справді міг се про себе сказати. Інакше я розумію життя. Вправді, я ніколи не жив так, як розумів і як хотів, а все ж таки в давнішій моїй житті було щось, що надавало йому якусь вартість, значення; я кидав собою на всі боки, боровся з різnorodними противностями, терпів, хвилями навіть тішився – ну, в тім же полягає життя – а сьогодні... Що сьогодні?.. Ніщо, сказано; дивуюся, що я ще до чого здібний, що нуджуся і що досі на смерть не занудився. Ну що ж діяти? Коли взагалі дивуюся, то видно, що в мені є щось і людського; адже й Шопенгауер каже, що лиш один чоловік на світі здібний до подиву. Та ось ще одна річ дивує мене сьогодні. Вже дві неділі, як я в Одесі, цілих дві неділі дивлюся із віконця моєї квартири на оту безмежно зелено-синю площину моря і дивлюсь на неї цілком байдужо, немов на щось добре і віддавна мені знайоме. Давніше уявляв я собі, що побачивши перший раз море, кинуся, впаду на коліна і стану кричати на ціле горло: “Море! Море! Гвалту! Море бачу!” А тут показується, що воно не зробило на мене сподіваного враження. Правда, я дивлюсь на нього годинами, майже цілими днями, але холодно, спокійно... Мені іноді здається, що коли я лиш раз із ним ближче познайомлюся, – тоді прощай, суше, прощай, гірка землянько разом із твоїми пишними палатами, парками, з гарною зеленню... тоді заприязнюся з морем на вічні віки і ніяка сила не розлучить нас від себе.

І саме оте мене дивує. Коли б мені був хто сказав ще перед роком, що я так збайдужію на все, так остигну, що навіть вид моря не зрушить мене, я був би йому плюнув у лице. Адже я був палкий, як мало хто, вразливий і непосидючий! Хто ж був би припустив, що вкінці одна подія, один грім – і я вилечу із сідла? Ніхто, і я сам ні! Бідував, нарікав, жалувався, ненавидів, присягав пімститися – і знов таки вертав до давнього життя, знов мрів про ідеали і знов терпів, і знов боровся... От, звичайно, глупий чоловік.

Справді, глупий. Іноді йому здається, що він страх розумний, понад нього нема нікого, а тут опісля вийде наверх, мов олива на воду, що він дурнем вродився, дурнем жив і таким же самим дурнем згине.

Щодо мене, приміром, то слово “дурак” ще замале, залагідне і замало говорить за себе. Я не дурак, а таки просто ідіот, чистий віслюк в найтупішій значенні слова. Певно, що розумний чоловік був би не дав намовити себе на женячку, не маючи до сього ані потрібного щастя, ані кваліфікації. Се міг зробити лиш вирід, лиш такий калакунь, як я. І не було б мені так із себе смішно, коли був би дав піддурити себе розумнішим від себе; а то ні, прості різнички, звичайнісінькі маклери, які, здавалось, мали менше розуму в головах,

ніж я в п'ятах, – піддурили мене, “взявши на бас” так, що й не спаду з нього ніколи.

Щоправда, то й родичі були дуже за тим, аби я женився з Богумілою. А ніби вони розумніші від мене? А так підкоськували, так прицмокували:

– Ей, женися, Ромку! Та вона ж то газдиня, та вона ж то з порядного дому, з вищого навіть коліна, бо її мати з дому баронова – та вона тобі достарчить і печеного, і вареного, та вона припилънує, аби ти не був голодний, аби ти не змерз, аби мав завжди чисту сорочечку, хусточку, та вона ж то гине за тобою, любить, шаліє – та вона мусі не дозволить сісти на тебе! Та ж вона, нарешті, і гроші має... Старим уже не життя... от тиждень-два та й підуть на суд Божий... А хата ще добра, в самій середині містечка... чи продай, чи заложи хоч би крамницю, хоч би навіть трафіку – і жий, як у Бога за дверми!

Або й вона сама, Богуміла... Господи! Така то свята, така добра – лиш одну-одніську хибу відкрив я у неї перед шлюбом: була бридка. Ну, ще мені й гарної жінки було потрібно... Нащо? Аби знов задуритися, а відтак завівшися на ній, знов гризтися?.. Ні, коли вже так доконче має бути, то оженися з нею саме тому, що негарна.

– Зрадить, – гадав я, – чорт її побери, менше жалю.

Тиждень перед шлюбом дійшли до моїх вух зовсім не глухі вісті, що панна Богуміла була ще тоді панною, коли, мовляв, один локоть полотна вистарчав їй на сорочку... ба, що навіть у готелю пару разів ночувала, розуміється, в своїм містечку. А коли я спитав її, скільки в тім правди – то так солодко закліналася, так плакала... усі “круцифікси” пообцілювала і то при засвічених свічках, що вона невинна. Мені властиво не ходило о те, чи вона винна, чи невинна, лиш о те, чи буде мати відвагу признатися до “гріха”. А я їй ще говорив:

– Пам'ятай же собі добре, що я на таких справах дуже добре розуміюся, і коли ти мене ошукасш, то рішуче не буду з тобою мешкати, значиться, не мене, лиш себе таки саму ошукасш.

Вона майже по цілих днях пересиджувала в костелі, належала до «Towarzystwa Róży» і мала навіть якусь там “шаржу”. Якраз тому повинен я був усього по ній сподіватися. Та що з того, коли мені розум замутило. Аби мене зловити, вона зразу стала занедбувати свою «Róży» і удавати зовсім іншу, як була перед тим. Єзуїтська засада.

І я, старий воробець, дався зловити на полову! Бр-р-р!.. не можу собі сього дарувати.

Зате по шлюбі, першої днини по шлюбі – вишкірила до мене зубиська... Зараз прозвала мене тираном, тому що я, сконтатувавши, що воно таке, аж вечером з'явився на... обід. Коли б я був мав хоч за шельог розуму, а таки зараз порухав їй костуром ребра – було б, певно, обійшлося без клопоту. А так я нічого не сказав, лиш дурний утік із дому – вона мала час надуматися і потім виперлася всього, урядивши мені по раз перший “спазмове омління”...

По довгім надумі в гарнім лісі рішився я – се вже шпиль дурноти – нести дальше сей хрест подружньої муки. Мені здавалося, що я дуже легенько зроблю з неї “можливу жінку”.

– Чорт побери, – гадав я собі, – її “непорочність”! Нічого страшного ще не сталося. Згодом я таки перероблюю її на своє конито і буду мати коло хати вірного товариша... Врешті, не такий і я дуже “непорочний”, ну а вільно було мені – то вільно і їй, адже і в її жилах не плине чей сироватка, лиш кров, така, як і в мені...

Я хотів усе зробити добрим способом, морально її побідити... а вона тим часом брала мене просто під ноги. Я був у неї тираном за те, що служниця задусила її гарну, чубату курочку; за те, що в нашій селі “ховзьке” болото; за те, що її “Бобцьо” обібрав собі в рип’яки гарний, кудлатенький хвостик; і за те, що я не ходив із нею “porod ręce” до костела... ба, і за те, що я не хотів їсти більше від неї – очевидно, опісля говорила між бабами, що я її морю голодом, бо сам усе пожираю!.. Я був винен у тому, що мужицькі кожухи смерділи гірше в церкві, ніж у костелі... словом, я винен, що дощ падав, що наше село не освітлене газом, що русини живуть на світі, що хмари не ясні... і всьому я був винен, навіть тому, що “вона справді досі була непорочна”!.. Ані мудрий Соломон не був би їй в нічім догодив. Приміром, сваримось: я доводжу, що булка біла, а вона аргументує всіма п’ятьма змислами, що зелена, і така “диспута” кінчалася, звичайно, прикликуванням на поміч “wszystkich świętych”, громів, туч, а вкінці “спазмовим омлінням”. Бачучи, що ніщо в світі її не переконає, – годжуся добровільно на те, що булка справді зелена. Коли відтак скажу собі подати до молока або до кави сеї “зеленої” булки – тоді вона уряджувала другу авантуру, подібніську до першої а conto того, що то вона вперед доводила про білість булки, а я говорив, що булка зелена.

Зразу мене се гризло, а відтак бавило. А коли забавка остогидла – я проганяв її від себе до ста чортів. Відслав родичам назад їх “aniołka” – так її перед шлюбом називали – з тим, аби собі її випхали терміттям і – помалювавши на “зелено” – умістили в навмисно на сю ціль збудованій “kapliczkę”. І не можу лиш одного віджалувати, а то, що віддав їй цілу “невредиму”, в повній її первісній “непорочності”. Але така вже якась моя дурна вдача, що не можу бити жінчини взагалі, а її не міг спеціально. Ну, але я з засади не б’ю ніколи ніякого старого, непотрібного шкурлаття, сміття і т. і.

Нарікає до сьогодні, що я забрав її маєтки... Ну чи ж мені і не маєтки?.. Шістсот гульденів мала, масу лахів, трохи череп’я і повне пуделко різнорідної біжутерії, а усе в проби, – останнє діставала замість грошей в австрійській валюті. Грошей жужив я для себе лише не цілих 300 з. р., а решта пішло на весілля, урядження і т. і. Адже і двомісячне “подружне” життя щось коштує! А “зелених” булок ніхто дармо не дає!.. Але люди страшенно дурні. Богуміла в сварці “вмлівала” по кілька разів денно, падала, звичайно, на ліжку, а люди зліталися і давай мене “пущувати”, що я так знушаюся над “бідною панею”. Щастя моє, що се було літо і цілі хмари мух, забувши, мабуть, те, що “бідна пані зомліла”, так їй перешкоджали, що мусіла їх легонько стріпувати з рук. А люди таки вірили, що вона направду зомліла. Видно, що я таки від них розумніший.

А пощо я властиво усе те списую? Чи мені за те хто заплатить?.. Ну, сталося – буду бавитися, виразно бавитися. Се ж дуже цікава річ перечитувати давніші гадки, а ще спеціально мої.

От переречиту інколи звернене моїм “приятелем” мос “curriculum vitae” і мені здається, що я написав просту брехню. Бо де ж то подібне, аби один чоловік перейшов таку школу життя, не скрутивши собі вже давно карка?.. А, однак, се правда. Ба, а скільки то різних епізодів я опустив, забувши про них, а скільки опустив навмисно лиш тому, що соромився признаватися до них?.. Чоловік ніколи не здобудеться на стільки відваги, аби признатися голосно до найпідліших речей. А бодай я до сього не здібний.

Приміром, остання моя афера з Фальським... Я завинив і вийшов з усього чистий, мов сльоза.

Ідучи до бюро, я бачив щодня у вікні гарну блондиночку і став її кокетувати. Чому ж ні? Я мужчина – вона женщина, а ще й гарна до того і, що важніше, дуже мені сирияла. По кількох тижнях я вже газдував у її кімнатах так, як у своїх.

Бувало, скоро лиш її муж виїде в дорогу, а моя W і с u n і а зараз посилає по мене служницю з карткою.

– А нащо женився, – каже не раз, – коли знав, що вже не дасть ради жінці?.. І я жив три місяці справді, як у Бога за дверми.

– Тут хтось був? – питав опісля муж.

– Були гості, – відповідала спокійно Вічуня. Старий пізнавав, бо завше застава рештки присмаків, для мене прилагоджених, і повні кімнати диму.

– Чистий йолоп! Добре хтось сказав, що з-поміж урядників найскорше ідіотіють урядники поштові. Щодругу або третю ніч заставав дим і кавалки одних і тих самих туток із папіросів і вірив, що до нього приходять гості. Щастя, що раз від’їжджаючи, забув дома важні листи, які мусів надати на пошту, а то була б його Вікця цілком за якийсь час зруйнувала.

– Pan zbezczęścił moje nazwisko! – кричав дивним голосом, приловивши мене in flagranti.

– Але ж добродію, навпаки, я направляю ваше назвисько.

– Що? Ви ще говорите мені імпертиненції?.. А, то вже кінець світа! Один з нас двох мусить упасти.

– Добре, – кажу, – ви падайте, а я йду спокійно домів.

– Pojedynek, panie, pojedynek!..

– Дурному вічна пам’ять, – сказав я відходячи.

Його самі товариші-секунданти скликали на мене полюбовний суд, на який я післав моє curriculum vitae і хоча там узнано мене “satisfactionsunfähig”, – він ні і ні! – Таки буду з ним битися і мушу його застрілити.

Нагадавши собі отсей факт – мушу сміятися. Дурному давали сто – а він гвалту! – впирався таки на п’ятдесят. Визвав мене і пішов на лоно Авраамове. А се тим смішніше, що я не мав поняття про фехтунок, лиш удавав, що вмію. Кепкував собі з дурака так немилосердно, що він так і кипів із злості, синів і червонів, і блід на переміну. Два рази казав я йому дати міцного коньяку. Дістав сарачисько поза вуха і – похикавши кільканадцять днів – перенісся там, “ідіженість болізни...”

Добре йому так. Менше одного ідіота на світі.

Лишився ще один дурак, якого теж варто було вислати там, де перець росте –

шановний “meżulko” Оленки. Обіцював вічно, що уб’є мене як пса, а сам ходить тепер із шербиною в роті. Напав на мене одного разу в міському парку і давай сипати мені “казання” на тему “niehonogowości”.

– Ідїть собі до чорта в зуби, – сказав я йому, – і не талапайте язиком, коли хочете його мати цілим.

Він від мене вищий і гадав собі, що тим самим і міцніший. Кинувся на мене і, очевидно, був би таки напавду бив, коли б я його не перехитрив. Пішов домів без двох зубів і то самих найпотрібніших, бо передніх. Дуже тепер жалую, що я йому не розчерепив тої дурної мозківниці, хоч на четверо. Бо тут я справді нічогісінько йому не завинив.

– Paneś mi szczęście ukradł! – йойкав мені завше. – Сказився чоловік і більш ніщо! Сама свиня мішок дре і сама кричить!.. Та чорт із ним! Нехай там собі і дальше йойкає, я щасливий, що нікого з них тут не бачу.

XVI

Коли б мене хто спитав, пощо я тут прийшов, то я б йому не міг дати абсолютно ніякої відповіді. Все, що лиш мав дома, пороздавав Бог зна кому і за що, а сам з одним гультеном зайшов аж до Одеси. І по що? За чим?.. За дурною головою. Адже дармувати можна було таки дома.

Ніхто не повірив би, що я в дорозі жив, як пан, і ще й трохи грошей приніс до Одеси. Я міг їхати, але зовсім не спішився. Найчастіше вступав я до православних російських попів, і в кого був фортеп’я, там я рекомендувався як стробітель фортеп’янів, а де не було видно ніяких інструментів, там казав, що я технік – хоч на техніці так розуміюся, як, приміром, вони на милі, – або кравець, а навіть заробив у одного псаломщика 50 копійок за те, що оправив йому якийсь старий “требник”. Ні, рішуче люди страшенно дурні. Ані я ніколи в житті не строїв фортеп’янів, ані переплетчиком не був, не бачив навіть, як те робиться, а преці “піддував” їх знаменито.

У одним дворі представився як різник. А вони аж утішилися.

– А ми, – повідають, – уже хотіли посилати п’ятнадцять верстов до місточка по різника, аби нам забив вепра.

– Головонько моя бідна, – погадав я собі, – що я тепер зроблю?.. Ну але не помогло ніщо, треба було братися до вепра, хоч я волів би був їх усіх порізати. Я вже нераз різав свиню на свята Великодні, на Різдвяні, і розбирав теж, але так, по-своєму, по-мужицьки... Пішло. Заколов, а властиво довбнею добив. Мав дуже короткий ніж, а натомість не було вправи. Я ножем шпортаю і шпортаю, а свиня кричить, аж у вухах лящить. Бачучи, що моя репутація піде на пси, вхопив кавалок довбні і тарах у голову! За п’ятим разом свиня вмовкла. Послугачі питали мене, нащо я те роблю, а я забив їм глузди, що так мусить бути. “Як свиня, – кажу, – довго під ножем кричить, то відомий знак, що вибухне на них зараза; тоді лиш треба п’ять разів ударити довбнею – а тим способом заразу проженеться. Дураки повірили. Поміщик заплатив мені рубля, ще й нирки казав усмажити на дорогу.

Піддурюючи тим способом людей, я приніс собі до Одеси цілих 30 рублів. Жию вже більше, як місяць, виключно лише з людської дурноти. Ну що ж тут

врешті такого страшного? Я нічим так дуже не прогрівився. Чи то один на світі так робить. А адвокати з чого живуть, як не з людської дурноти? А лікарі, а нотарі, а ціле море різнорідних інших урядників та писарчуків?..

Але будь-як-будь, треба буде доконче знов щось придумати, бо кишеня порожня. Не знаю тільки, як і до чого властиво братися? В Одесі чей люди трошки розумніші... Нема ради, лише треба братися до якоїсь праці. Гірко мені до неї братися, але мушу, бо нема вже грошей.

Цікава річ, чому гірко і чому мені так праця остогидла? Чому я так якось злінівів?... Я, мабуть, таки ніколи не любив її – не любив і не буду...

Я сказав: не любив і не буду, а се знов так, як коли б справді був хтось такий на світі, що працюю любується. Брехня, як шапка! Кожний працює, бо мусить; не заробить, то не буде їсти; кожний волів би таки їздити собі, бавитися, дармувати, ніж робити, працювати. Думаю, що я в тім не помилився і кожний згодив би ся в тім зі мною. Чоловік завше воліє те, що легше, те, що вимагає меншого фізичного напруження, бо, в таких разі, щасливішим повинен би чутися кожний гірник, приміром, з копальні вугля або земного воску, ніж той, що чвіркою гарних англесів уживає свіжого повітря.

Покищо, мушу вперед запізнатися ближче з морем, мушу ужити собі трохи морської їзди, купелі... Нагода є, то й чому ж би не скористати з неї?..

Є мужчини і то навіть досить гарні і багаті, що ціле своє життя нарікають лиш на те, що їх жінчини не хочять любити, кажуть, що не мають щастя “в любові”, або кілька жінчин знали, то ніяка їх так не ненавиділа, як власна жінка. А мені здається, що се знов один зайвий довід дурноти мужчин. Жінчина може полюбити лише розумнішого від себе, а в найгіршім разі, рівного собі морально і інтелектуально. З природи хитра, помічає вона всяку дурноту, хоч би навіть свого мужа. Їй треба вміти імпонувати і прив’язати до себе, але передовсім треба її саму пізнати. Кожний чоловік може бути певний любові своєї жінки, або бодай прив’язання о стільки, о скільки він певний своєї духовної вищости над нею. Річ ясна, що на думці маю тут тільки жінчин зглядно чесних, бо жінчині упавшій морально, будь вона розумна, чи дурна як чіп, – не допоможе вже й кадило. Мужчина – на мою думку – ніколи не впаде так низько, як жінчина, хоч також і так високо не піднесеться, як жінчина в повнім значенню слова. Моральна, добра жінчина – краща від ангела; брудна жінчина – брудніша від болота.

Щодо мене, то не можу нарікати на брак щастя в любові; до всіх жінчин мав я щастя, лиш до одної жінки ні!.. Ну сталося, годі ж знов вимагати від “фатум”, аби воно, водячи чоловіка так довго “рівними, сухими” стежками, не запровадило раз і в болото.

Ось учора вечером пізнав я знов одну, першу в Росії. Пізнав її на вулиці, випадково і одним рублем прикував її до себе, мабуть, назавше, то значить, на так довго, як довго я буду сього хотіти.

Вечером, випивши чай, вийшов я трохи на місто, так собі, без ніякої виразної цілі. Блукаючи отак різними вулицями, зайшов я на Рішельєвський бульвар, один із найгарніших і найбагатших в Одесі. Тут на розі вулиці Поштової я трохи задержався, щоб закурити папіроску. В тім часі пристушає несміло гарна і молода

ще жінчина, і заговорила до мене щось по-французьки. Я відповів їй по-російськи, сказавши, що наколи вона чого хоче від мене, то нехай теж у тій мові виговориться. По виміні кількох речень я зрозумів, що вона шукає просто зарібку. Видно було, що переступає лише що перші пороги святині розпусти і довго боролася з сумлінням, поки таки не рішилася лізти в болото, в надії, що хоч там знайде хліб на успокоєння голоду.

Я заграв собі ролю моралізатора і почав її випитувати дещо, мучив її, хотів собі зробити приємність і тому удавав, що буцім-то не доглупаюся, чого вона хоче. Дуже тяжко приходилося їй признаватись до цілковитого морального банкрутства, трохи не розплакалася.

Ми зайшли до одного з численних тут «Чайних трактирів» на перекуску. Я дав їй першенство у виборі вечері і любувався її мукою. Обіжати її не хотів і не бачив потреби, навпаки, я говорив їй “ви”.

– Коли вже така ваша ласка, – промовила вона ледве чутним голосом, – то я з’їм баранячий котлет.

Жаль їй було натягати мене на щось дорожче, тим більше, що я заздалегідь упередив її, аби в виборі страв руководилася більше милосердям над мосю кишенею... Бр-р-р!.. Така гарна жінчина хотіла їсти огидну баранину. А я раз віддав кельнерові дуже смачну рибу лиш тому, що серветку було чути баранячим лоєм.

– Як бачу, – кажу я, – то ви занадто милосердні. Нащо вам сьогодні стільки скрупулів? Коли хочете таким способом заробити на хліб, то не зайдете далеко. Вона розплакалася, але я не дуже чувся тим збудований. У бабів плач так наверху, як у собаки гавкання. Богуміла не плакала, а просто вила нераз – в обороні “зелености” булки...

Я запропонував по царці горілки, на перекуску смажену рибу, а відтак, з’ївши щось приличнішого, зап’ємо нашу знайомість вином або чаєм. Вона на все згодилася. Вона називається Віра, дуже гарна і освічена навіть жінчина, і теж падає жертвою страшних обставин життя. Походить із Варшави, але сама родовита росіянка і польський язик не дуже розуміє. Її батько був якимось чиновником і випхав її теж за чиновника, чоловіка вправді маючого, але старого, тетрика і дуже задрісного. Вічно її переслідував, вмовляючи в неї, мов у жида, хворобу, що вона шукає лише молодих та гарніших від нього, і таким своїм поступуванням допровадив до того, що вона справді почала шукати когось, хто би її полюбив. Каже, що нічого від такого чоловіка не бажала би, лише крихітку теплого серця. Але такого з теплим серцем вона досі не знайшла. Мужчин, ласих на її вроду було багато, але ніякий з них не стоїв їй серця. Один поляк, чоловік гладкий вправді, але з відразливо звірячими інстинктами, благав її на колінах про... крихітку зглядів і на тій саме сцені приловив їх задрісний муж. Постаравшись про розвід і прогнавши її, оголосив цілу справу в часописах, через що вона ніде не могла знайти заняття. Приїхала аж до Одеси, але тут вона не має ніяких знайомостей, ані гроша. Гинула вже просто з голоду і хотіла спасти себе від неминучої смерті. Каже, що я перша особа на світі, яку вона так зачепила.

У трактирі страшенний рух, тарілі, чайники, склянки і т.і. просто літають у повітрі... все таке вишколене, таке звинне... А людей – маса, очевидно жінчини

переважали, і я не хотів спершу вірити, аби се були вуличниці. Тут мабуть є їх більше, ніж мужчин взагалі. Віра дивилась на них теж із відразою і соромом, і якимсь страхом. По вечері каже до мене:

– Ну, а тепер вам належиться від мене заплата...

– Яка заплата? – спитав я нехотя, хоч зараз таки і почув, що питання було щонайменше... грубе. Вона почервоніла і, заслонивши рукою очі, ледво процідила:

– Питаєте, яка заплата?.. Ви добре знаєте, що вам від мене сьогодні належиться... тільки...

– Ні, пані, – кажу, – мені від вас цілком нічого не належиться. Ми майже на одній дорозі, і хіба лиш та між нами різниця, що ви евентуально і власною красою скорше кавалок хліба заробите, а я... от, як бачите, 20-літній чорт, певно, не багато гидкіший від мене.

Очевидно, я збрехав, бо хоч я й не гарний, але все-таки й не дуже поганий. Але мені хотілося учути від неї просто комплімент. Я люблю іноді, коли мене хвалить гарна жінчина, так само, знов іншим разом, волів я від неї почути навіть обиду. Віра була однак жінчина отверта, сказала мені те, що й повинна була сказати по такій короткій, але при тім незвичайній знайомості.

– Ви, здається, навмисно тягнете мене за язик, аби вам сказати комплімент. А я вам скажу так: дуже гарні ви не є, натомість маєте – коли я не помиляюсь – великі скарби в серцю і душі. Я читаю се з ваших очей... Очі... правда, очі дуже милі (я пирскнув сміхом!), хоч острі і суворі, і лице теж надається до... поцілуя, та поганить його трохи ваш цинізм... Ви мусіли багато перейти в життю... терпіти...

Тепер я перемінів ролю і почав себе обкидати болотом.

– Переходив я справді багато, але терпінь... не зазнав ніяких. Я собі звичайний... “приватист”, чоловік основно зіпсований, жию... от, як лучиться... на ніщо не зважаю і не оглядаюся на ніякі скрупули...

– Дивна річ, – відповіла Віра, не дуже вірячи моїм словам, – що ви такий дуже зіпсований і без скрупулів... а я читаю в ваших очах зовсім щось інше.

– Ви помиляєтеся.

– Дуже було б мені жаль... але я таки вам не вірю...

– Чому жаль? Хіба ви знайшли в мені чоловіка з теплим серцем?!.. Наколи ви та к думаєте, то мушу вам сказати, що ви завелись гірше, як коли небудь давніше.

– Хто знас...

– Найліпше знаю се я...

– Хіба ви самі не хочете бути таким, яким... я хотіла би вас мати.

– Пані, се неможливе, хоч би тому, що я не здібний до ніякого благороднішого діла... Що ж до любові, то я уважаю жінчину нічим більше, лиш тільки жінчиною.

– Ви хотіли щось іншого сказати, я догадуюсь, що ви мали на думці, але... таки не вірю, аби ви се говорили серцем. – Ви вгадали, що я не серцем говорю.

– А чим?

– Розумом.

– Чи завше?

– Завше. Серця у мене нема і я його ніколи, мабуть, і не мав! – Тут мимовільно прийшла мені на думку Оленка і я почув, що фразу про серце сказав я не так переконуюче, як хотів спершу. Віра дивилася на мене ясними, голубими очима, як би хотіла dokonче виссати щось із мене.

Я казав принести ще одну чарочку чаю, знаючи, що росіяни п'ють його доволі багато.

– Ви не тутешні? – спитала мене Віра по хвилі задуми.

– Ні, я з Австрії.

– Але не німець? Ви – типовий слов'янин!..

– Так, – кажу, – я слов'янин і поляк до того, значиться, належу до того нещасливого народу, який ви, росіяни, переслідуєте і гнобите.

– Правду вам признаюся, що політикою займаюся досить мало... Не було якось чи часу, чи нагоди... А все ж таки ви мусите признати, що поляки в Росії щасливі ще в порівнянні до інших націй...

– Приміром, яких?

– А хоч би наші побратимці, малороси. Се чей знаєте, що Україні збережені були всі права в часі її анексування?..

– Я не знаю ніякої України на світі! – відповів я, буцім офукнувшись на сей спомин.

– Так, звичайна польська пісенька. Але, коли ви так і думаєте, як сказали, то я... то я справді дуже на вас помилилася... і дуже мені прикро...

– Значиться, ви українка?

– Ні... а властиво: так і ні.

– Не розумію.

– Моя мати була українкою... врешті читаю дещо про се...

Признаюся сам перед собою, що в тій хвилі заволоділо мною і чуття радості і сорому... Так, навіть сорому... Мені не хотілося вірити, аби така молода жінчина, вихована в карбах російського абсолютизму, в карбах усюди і у всім видної системи обрусіння, могла мати такі переконання. Вона відчуває велику кривду, заподіяну 30-мільонному народові і, хто зна, чи не погорджує і своїм батьком, що теж належав до сеї псарні!...

Я відпровадив Віру на одну з незнайомих вулиць і хотів вертати домів. Вона пішла зі мною. Ми відпроваджувалися кілька разів, а з того я виснував собі заключення, що вона, певно, не має де переночувати, а соромиться сказати мені се одверто. Вкінці, прощаючись із нею, я сказав:

– Хотів би я вам ще щось сказати, та боюсь, аби ви не обідились.

– Прошу, – промовила глибоко зітхнувши, – говоріть сміло... адже знаю, що я тепер вашою... довжницею... ви маєте право упінутися...

– Не в тім діло. Ви мене сим разом не зрозуміли. Даруйте мені, що я вкрадаюся, може, в доволі прикру тайну вашого життя. Взяв би вас охотно до себе, маю осібну кімнатку і відступив би й ліжко, та... боюсь, що задля людських язиків відмовите мені. Тому я хочу з вами бути сьогодні ширий, так, виключно лиш у тій хвилі ширий і поділитися з вами останнім, аби ви в теплій кімнаті десь переспалися, відпочили... бо хто зна, кілька ночей не бачили вже теплого ліжка! – І витягнувши останні два рублі, я подав їй одного.

Вона була цілком зламана. Пірвала мої руки, хотіла цілувати, але я видер, відтак склонила голову на мою груди і розплакалася з таким жалем, що аж мене щось у горлі залоскотало.

– Ви дуже благородний... ви високоблагородний чоловік... ви справді перший благородний чоловік... ви справді перший благородний чоловік, якого я подибала досі, – приговорювала, заходячись від плачу. – Ви мали право визискати моє положення... а тим часом... – Покивала сумно головою, а відтак рішучим уже голосом сказала на відході:

– Приймаю вашу жертву, але тут вам і присягаю zarazом, що всіма мільйонами Росії ніхто мене не купить і скорше б сконала з голоду... Ви мені врятували найдорожчий скарб, бо мою честь... і вам я віддана до смерті... Прощайте... а завтра побачимось?..

– В пристанській алеї.

– Добре, – сказала, і стиснувши мені ще раз гаряче руку, відбігла, швидко замішавшись між людей.

XVII

А я й не думав, аби мене могла ще так розбурхати жінчина. Я гадав, що вже абсолютно не здібний до ніяких чесніших поривів. Бо чим же, властиво, є для мене така Віра?.. Звичайнісінька собі жінчина, яка колись перейде під поліційний надзір. Вона буде мусіти піддатися; її зломлять обставини життя, боротьба за хліб, за існування. Не так то легко рішитися на “сконання з голоду”. Адже вона могла в ж е се зробити і не потребувала зовсім чекати аж на мене, щоб я “врятував її честь”. Хіба вона має яку певність сього? Ніякої. Хто знає, чи, опираючись на мене, доперва тоді не впаде сон амого. Приміром, заведеться на мені – знайде другого такого, що знов “врятує її честь п’яти- або десятирублівкою – третього, четвертого... а відтак привикне до таких “рятунків”, позбудеться помалу скрупулів і – “урятується” раз назавше.

Вона мене вже так як би любила. Я пізнав добре. Знаю вже її чулу струну. Не може, однак, ще рішитись на щось певного, не знаючи, властиво, що кипить у м е н і. Втім, мабуть, і моя сила, що мене нелегко пізнати, а таких жінчини люблять і вони взагалі люблять оточувати себе тайнами. Так є, я їй заімпував, і то – смішно подумати – одним-однісіньким рублем! Добрий з мене, видно, актор, або з неї кепська слухачка.

Але справді, як то легко стати благородним чоловіком. Маю вражіння, що коли б мав велике майно, то видавання сотої частини з мого капіталу вистарчало б, аби мене світ окричав одногосно царем гуманізму, милосердя. Треба лиш уміти “давати” гроші... в тім ціла штука.

Віра любить мене, а се мене і тішить, і гніває. Тішить, бо догоджує моєму самолюбству; гніває, бо віддаю їй час, який я б волів десь в тіні гарних дерев перележати та передумати; віддаю їй і рештки моїх матеріальних засобів. А чи вона віддавала б мені, коли б я був на її місці?.. Певно, що ні. Я врешті сам не знаю, що мною властиво керує? Чи справді милосердя, співчуття?.. Де ж там! Я егоїст у найбруднішим значенні слова. Чоловік привикає помалу до удавання

гуманності, аби онісла тим певніше і легше визискати діло. Щодо мене, то я вже відтепер почуваю, що ось-ось і прийде час, коли я в найбрутальніший спосіб зажадаю від Віри заплати за мою “благородність”. І знаю наперед, що не відмовить мені. Вона вже добре скована і обмотана... Бідна Віра!..

Але що мені сталося? Що мене обходить якась там прогнана мужем Віра? Сміяв би ся я із себе, коли б переконався, що вона лиш так удає, що вона ліпша акторка від мене. Бо й се може бути...

Цікаве з мене сотворіння. І знаю, що, не заробивши, не буду їсти, а так тяжко приходиться мені шукати якого зарібку. Страшенну відразу чую до праці, а не так, може, до самої праці взагалі, як радше до примусу. Всякий примус із гори є для мене чимось убійчим, дразнить мене, рознервовує, гніває і проганяє всяке замилювання і охоту до праці, яка б вона не була. Сам факт, що я мушу о певній означеній годині вергати домів, що мене через якийсь час просто обдерто з мого “я” – цілком мені вистарчає, аби зненавидіти працю і набрати до неї відрази. Чоловік робить із себе – як хтось сказав – “машину з п’ятьма зміслами, чистий автомат, бо навіть на його гадки наложено ярмо, з якого дармо старається вирватися”. Вставши рано знаєш, що там, а там м у с и ш іти і сидіти до тої а тої години... мусиш іти сьогодні, завтра, позавтра... і завше, бодай доти, доки схочеш мати кавалок хліба. Тобі не вільно тоді розпоряджатися собою, не вільно думати інакше, лиш так, як тебе змушує твій шеф, ласкавий добродій, що попри себе дозволяє і тобі... не здохнути з голоду.

Се мене лякає. І не знаю, як се скінчиться. Я злінивів уже так, що навіть до самовбивства не маю охоти, не хочеться мені про се думати. До життя треба конче грошей, а ті можна набути лиш працею – лиш працею, бо й не вкрадеш, не наробившись.

Страшні обставини життя!

XVIII

Шкода велика, що я не забобонний, а то присягав би ся до смерти, що проти мене все на світі зробило заговор із тою метою, щоб безнастанно переслідувати мене. За малу хвилюку і я був би вчора цілком невинно дістався до “Іванової хаги”, а до того ще тут, у Росії. Щось мені стрілило до голови піти до моря. Сів я собі на самім краю берега на пісок та збирав дрібонькі мушлі або приглядався безчисленній многоті білих морських мев, що купами увивалися за добичею. В самій пристані я не люблю сидіти, бо там страшний рух, крик такий, що глушить просто вуха. Я волю самоту... А море справді виглядало імпонуюче. Я сидів годину, може й більше, нерухомий, дивився в оту синю далечинь – і не знаю, чи я жив тоді, чи спав... Думав – і ніщо не розумів, дивився – і нічого не бачив; такі хвилі я люблю найліпше, може саме тому, що нічого не думаю... Втім почув я за собою якийсь крик:

– Агдай вещи! Всці мої агдай!.. Гей! Лавіте вора! – Я оглянувся туди і побачив якогось рудого жидка; він у мокрій сорочці бігав поміж каміння, як опарений, шукав чогось, йойкав, горлаючи диким, розпучливим голосом: “Вещі! Гвалт! Мої вещи!..” Мені в першій хвилі жаль стало бідного жидка.

– “От, – думалось мені, – прийшов теж, мабуть, скупатись у морській воді... хто знає, може й кільканадцять миль за тим спеціально їхав!.. А тут – бач! Хтось, укритий між скалами, певно лиш того й ждав, аби жидок розібрався... Відпровадивши його зором до води, зайшов тихцем іззаду і – прощайте “всці!” – Та жидок кричав щораз гірше, а побачивши мене, – таки притьмом прилетів і далі своє:

– Атдай всці! Ти вор! Ти сваровал мої всці і деньгі!

– Але ж чоловіче! – кажу, – я не бачив ані тебе, ані твоїй лахів! Чого хочеш від мене!

– Ти вор! Всці атдай! – кричав щораз гірше жид. Я просився у нього, заклінався – ні і ні! Жид таки вперся, що то ніхто, лиш я вкрав йому лахи.

– У мене билі деньгі! 2500 рублєй! Паспорт і денєжня бумажкі! Ти сваровал! Атдай, а то призову поліцію! – І зловивши мене руками за сурдут, термосив мною з усіх сил, аж гузики тріскали. Хвиля була незвичайно критична. Мене обхопила скажена злість. Як же се! Збіжаться люди, поліція і будуть думати, що справді я злодій. Жид зловив мене, держить за руки. Мене ув’язнять, засадять до тюрми, і чекай місяцями або й роками, поки тебе не випустять – “для браку доказів”. Але з тюрми вийду вже таки з клеймом злодія, рабівника! Чим же я докажу їм мою невинність? Нікого тут не було, лиш я і він... Скажуть люди: “Було їх більше, один подав “всці” другому...” Страшна ситуація. Я став ще толкувати жидові, що я в нічим не винний. – “Ревізуй кишені, – кричав я люто, – або пусти мене, бо тільки й жиєш!”

– Ти сваровал! Атдай всці! Ти подал другому!.. Я тєбя не пущу! Атдай всці! Атдай дєньгі!..

Хвиля ставала щораз поважніша. Оглянувшись, чи де кого не видно, пірвав я жида за шию і здусивши його так, що аж в карку хрупотіло, шпурнув ним відтак усею силою в море... лиш забулькотіло за ним, а сам чимскорше крізь гущавини якоїсь ліщини чи грабини та диких остряниць став продиратися угору до міста. За кілька хвиль чув я на долині багато різних голосів. Певно, люди, почувши крик, позбігалися і шукали злодія... Можлива річ, що мене шукали якраз ті, що справді обікрали жида... В пристанській алеї ждала вже на мене Віра.

– Що з вами? – спитала мене з переляком. – Ви страшенно змінені...

– Ніщо не сталося, – відповів я зворушений.

– Бачу, кров у вас на лиці...

– Пусте! Здер собі прищ!

– Ні, ні! – говорила, збліднівши нагло, Віра, – се не прищ, тут знати нігті!..

Що вам? Пробі!..

Я оповів їй усе, сказав навіть, що й жида шпурнув у море.

– Чому ж ви мені відразу не сказали? Думаєте, що я б повірила в те, що ви злодій?.. О ні, ні!.. Я пізнала вже ваше добре серце... і з кожним днем пізнаю і бачу щораз виразніше, що ви дуже і дуже терпите... Ви не знаєте, скільки я дала б за те, аби вас бачити веселим, щасливим!.. Життя дала б!.. А ви такі невдячні!..

– Пані, – сказав я їй сумно, – веселим можете мене побачити, але щасливим – ніколи!..

Посидівши ще хвилюк в алеї, я попросився з Вірою і пішов у пристань, думаючи, що гамір тисячок робітників, свист пароходів, дикий рух, співи, крики, накликування успокоять мене трохи. Та ні! Прокляті думки мимохідь тиснулися до голови з усіх боків, заповняли мозок, мучили його і я рад би був, аби й замучили – так що ж? Навіть те не могло статись, навіть сього добродійства годі мені було діждатись.

XIX

Я цілком не одушевляюсь тим, що пізнався з Вірою. Вона зачинає вже мене нудити, вічно накидається мені зі своєю любов'ю. “Робіть, – каже, – що хочете, а я вас люблю”.

Дивна жінка! Бери та оповідай їй своє життя, толкуй, що ти вирід, що з рідної сторононьки вимандрував, прогнаний саме такими дисонансами еротичних мельодій, що ти просто пропаща людина...

Ігі! Ані мені сниться “ліпити собі родинне гніздо”. Буде й того, що раз уже пробував ліпити, та так обліпився, що й не вмюся нічим!.. На чорта мені кого, коли сам не маю що робити. Пощо мені, мовляв, здорову голову класти під свангеліс?.. Де я бабу подіну? Що з нею пічну, коли сам не маю, де голови склонити?..

Треба доконче щось зробити, аби її позбутися. Вона зачинає бути мені тьгарем... Добра гадка. Мушу ще сьогодні піти до першої-ліпшої редакції тутешніх дневників і буду просити про безплатне оголошення анонсу для Віри. Вона може бути знаменитою боною, знає добре язик російський, український, французький, трошки німецький, грає на фортепяні, сама ж інтелігентна, гарна, навіть доволі освічена – словом, кваліфікації *par excellence*! Вдається – добре, буде ще один доказ моєї “благородности та гуманности”, а ні – чорт бери! Вишукаю щось інше, або просто сам десь зникну, а мушу вже раз із нею зірвати. Що ж? Використувати її не пасує, коли раз зарекомендувався “чесним” – тепер грай братку сю ролю до кінця!.. Ба, грав би, коли б не моє – “Taschenerweiterung”, очевидно, в негативнім значенні слова. Зразу я полюбив був її трохи, то значить, не полюбив так, як то любить, лиш більше сказати б – милосердився над нею, і, може, саме тому й любив, що мав над ким милосердитися... Тепер же забагато мені сього “доброго”, нехай собі йде на інші руки, бо, чую, що довше не видержу, буду мусіти упасти з тої “моральної” висоти, на яку вона мене висадила.

Цікава річ. Я так говорю, як коли б мені справді залежало на її або чий-небудь д о б р і й опінії... Не хочу її визискувати... Вже ж, що залежить, коли не хочу. Чому ж воно так?..

До чорта! Що я буду собі ще тим ломити голову? Іду зараз до одної з редакцій – і кінець. Вона буде мусіти прийняти всяку жертвовану їй посаду, а ні – я вмовлю в неї...

Перший раз сьогодні виплачено мені мій тижневий заробок, як звичайному “чорнорабочому”. Ношу цеглу при будові нового готелю. Його будує якийсь Авраам Соломонович, тип скінченого сребролюбця. Будову провадить родовитий москаль, страшний крикун, але при тім добра людина. Цілий тиждень

обсервував мене, а передучора дав навіть 2 рублі наперед на харч і боронив мене перед грубими та докучливими дотепами моїх “сорабочих”, які пізнавши, що я ніби з “іншого коліна” – страшенно мені докучали. Будівничий зачув і поганьбив їх, загрозив прогнанням. Сьогодні ж, даючи мені гроші, обіцяв набудуче постаратись для мене про ліпше заняття. А страшенно цікавий був дізнатись, хто я і що я? Видно, заінтересувало його моє “чесне” обличчя. Беручи від нього гроші, я дізнав чуття і радості, і сорому, а він собі жартував із мене, прирівнював до панночки, що за хвилину має сказати кавалсрові: т а к або н і.

Віра виїхала вже десь аж на Кавказ, до якогось московського аристократа, як бона до дітей. «Одесській Листокъ» оголосив безплатно анонс, ну і дістала посаду. Вона була незвичайно зворушена, плакала, і то тому, що лишила мене. На спомин дістав я від неї – скругличок волосся і дві “незабудки”. Вартісні подарунки – нема що їй казати. Я хотів їх уже викинути, але роздумався, жаль стало. Будь-як-будь, вона бідна і добра жінчина, гідна ліпшої долі. Трохи і мені прикро без неї, завше то присмніше мати одного приятеля, ніж сто ворогів. Аж тепер відчуваю се. Та Бог із нею! Поїхала – щаслива дорога! Баба з воза – коням легше.

Страшна річ, як я тепер жию! Просто як звірина. Нічим не інтересуюся, до нічого не пхаюся, нічим не займаюся... втратив рахубу дня... Справді, навіть сього не тямлю; іноді не відчуваю зовсім охоти, ані потреби. Ану, преці довідаюся – котрого сьгодні?..

Двадцятого жовтня... Якраз річниця смерті мого тата. Сьгодні рік, як він розстався із сим падолом плачу та терпіння, сконав таки майже на моїх руках, погоджений із світом, із Богом, а навіть... навіть зі мною. Покійний сам зробив перший крок до згоди, сам казав мене прикликати і... (соромно мені признаватись, навіть перед собою соромно!) сам просив, аби я простив йому гріхи...

Пам’ятаю сю прикру хвилину, немов би се вчора діялося... Тато був сильний і здоровий чоловік, при тім – звісно – непогамований, нетерплячий, і саме ота нетерплячка забила його.

Покійний за намовою мого старшого брата, а свого любимця, продавши на селі хатину і кавалок поля, спровадився до міста. Брат обіцював йому і прочій рідні удержання, а за узискані з продажу хати гроші мали заложити собі скромну крамницю, звичайну “грайзлерайню”. Очевидно, всі вони були доброї гадки, лише саме діло зле було обдумане. Брат же мав і свою власну родину, а як поштовий урядник не заробляв стільки, аби міг виживляти таку многоту сільських і додаймо до сього – голодних ротів. При тім усім він, хоч інтелігентний і незвичайно здібний, – теж свого роду передчасно заснічений геній – не мав найменшого змислу до купецтва, а олівець, папір і знання математики, хоч би навіть і льюгаритмів – в купецтві не вистарчають. Треба мати і зимну кров і мало скрупулів, багато підприємчивого духа, а ще більше безличності.

Для рідні теж купецтво було новою, а тим більше у великій місті, де панує така шалена конкуренція. Усі ми – бо і я теж вложив до спілки сто кільканацять гульденів, які взяв від Богуміли, – зложилися на сю грайзлерайню, що мимо многоти ротів – таки була б просперувала, коли б було можна ще трохи видержати і коли б брат як шеф “фірми командитової спілки” був трошки скромніший у своїх вимогах. Він, приміром, незважаючи на те, що капітал запнуто маленький, посpravляв розмірно доволі дорогий інвентар: дівка до услуги, дівка до миття начиння, куховарка до кухні, нові столики, нова ляда, маса крісел і т. і., так що опісля на самий інтерес не стало вже гроша. Усе він любив гарно, по-панськи, не вмів ніколи торгуватися, брав завше найліпший матеріал, платив дорого, а продавав як звичайно. Наслідок був такий, що наша «Спілка» швидко збанкрутувала, залізши на домір злого в борги, з яких годі було викрутитися. Дома настала журба, гризота. сварня, а найбільше гризся покійний тато. Він не учував злості до брата, навпаки, любив його, як і давніше, лиш гриз сам себе через те, що продав свій кавалок кутика, втратив його і осиротив ще двоє малолітніх дітей. Часто сварився, гриз себе і других, а найгірше таки нарікав на мене, проклинав, був завше тої думки, що головно я причинився до нещастя. А звільна, особливо в злості, – й інші почали в те вірити, що я роз’їв грайзлерайню і знищив її. Ну жертва мусить, чей, найтися, а в тім випадку – хто ж би, як не я?.. Гризлися всі і зненавиділи мене ще гірше, до чого не мало причинився факт, що годі було знайти яку посаду; врешті така моя вдача, що дозволяла мені мимо всього держатися рідні і слухати з їх боку найогидливіші і крайньо упокоряючі мою гордість назви. І досі сам собі дивуюся, як міг я все те слухати від усіх, навіть від тих, яких я маленькими бавив та пестив на своїх руках? Мені і випрану сорочку кинено, мов псові зігнули картоплю, з таким епітетом, що не раз тільки закипіло в мені!.. А я зносив усе, слухав і робив своє, немов воно й не до мене говорить, і чим більше мене прозивали і гарячіше випихали з хати – тим ставав байдужішим на їх гніви та на все, що мене оточувало.

Саме тоді покійний тато занедужав. Рано різав ще пилюкою дрова, на обід з’їв із апетитом фасованої зупи, а вечером уже стогнав із тяжкого болю. Дістав якийсь боляк на кишках і за дванадцять днів опісля помер...

Не забуду ніколи його страшних мук, забуду й того суворого, страшним бодем викривленого лица, забуду й слів, які востаннє вирік до мене два дні перед смертю.

– Ромцю, Ром... Ромчику! – кликав змученим, ледве чутним голосом, – ти тут?.. Коло мене?.. – і давши руками знак, аби я похилився на його груди, розплакався, а відтак вимовив: “Про... про... прости мені!.. – і плакав, і цілував мене, і обнімав гаряче...”

Від того часу лежав уже в агонії. Ще ввечері кликнув мене раз... На очі вже не бачив, вони зайшли з болю білими поволоками, не чув уже... А другого дня о одинадцятій ранку – сконав. Я вийшов до другої кімнати, щоб лиш папіроску закурити... вертаю – і на ліжку застав трупа...

Страшна була хвиля. В тій тихій коліській кімнаті зананував нагло плач, крик, нечуваний завід... Ціла рідня цілувала свого опікуна-тата, свого добродія, змивала його стоци гарячими слізьми розпуки... А я... потвір, плакав не за

татом, ні, ні! Не за тим я плакав, що мій рідний тато перестав уже жити, а скорше сказав би я тому, що він помер зашвидко, та не дїждався бачити мене багатим, гарно одїтим, гордо ступаючим попри нього... не дїждався моєї пїмсти, про яку я мрїв ще малим хлопцем... Плакав врештї... от, заражений сльозами інших... признавався навіть у плачі, що я причинився багато до його смертї... плакав, аби інші не назвали очайдухом, звїрюкою...

Усі домашні потратили голови, похорувалися – лиш я один ходив попри трупа з якимсь справді чудним, скаменїлим спокоєм... вдивлявся в нього довгими хвилями, годинами... Трун, блїдий, бездушний трун мого батька лежав передо мною, як ніколи нерозв'язана загадка... З лица, колись грізного, насупленого, суворого – зникло все, навіть слїди перебутого страшного терпїння, навіть слїди боротьби зі смертю... воно було тихе-тихе... спокійне, лагідне, немов дитиняче, немов святе... менї так і хотїлося поцілувати його... але не як трупа, лиш – тата, живого, доброго, лагідного і люблячого мене тата... хотїлося притулитись до нього, до його грудей, попеститись... обняти щиро і... любити його...

Кілька разів ставав я так самїтний при трупі батька і кілька разів хотїв його серйозно обцілувати; зближався до нього і... не мїг якось зробити сеї проби, не мїг відважитися, тому що се був не мїй тато, а звичайний бездушний трун... Схиливши голову до поцілунка – я відчував якусь нервову дрож, обридження... Лише здалека дивлячись на нього – дуже-дуже менї хотїлося попроситися з ним востаннє, без нїяких свїдків; лише здалека мав я враження, що хвиливо бачу – рідного тата, зблизька – трун, обридливий, вонючий трун... Коли хто застав мене при татовї, я удавав, що поправляю свїчки або накривало. Нїхто не знав, що в менї діялося... Тїльки над могилою, коли залунали звуки жалїбної панахиди, серце менї справді зацїмїло жалем. Я співав разом із дяком, співав моему рідному татовї – «Вїчну пам'ять»...

Кинувши відтак і собі грудочку землі на домовину, пішов із іншими до мїв. Тут знов вернув давній камїнний сунокїй. Гостї забавлялися, говорили, розбивали жалє осталим сиротам, а я ї собі жартував, умовляв їх, аби не плакали, не тужили, адже всі ми підемо колись за татом...

Вїдтодї менї ще ані одна сльоза не спливла з очей, хоч часто вертаю думками у сю минувшину і часто бачу тихий, лагідний образ покїйного тата і хоч часто й в думках хотїв би я поцілувати його так щиро, як тодї, коли лежав у домовинї.

Дивна рїч! Сьгодні рїк, як усе те діялося; проминув цїлий, довгий рїк, як мїй покїйний тато жив ще, і вмираючи, думав про мене, любив мене... а менї здасться, що похорони вїдбулись – от, немов учора, передучора... Рїк минув, як тато на мить, на один момент отворив менї своє серце, прийняв до гуртка своїх любимцїв, мов простивши всякі провини, образи – а я мимо сього не люблю його так, як би повинен... Не люблю, бо тата бачив я лиш моментально, в трунї... Такого я любив би був і живим...

Рїк минув – а я не змінився, не вїдзискав любовї тих, на яких менї залежало – і нікого не впустив углибину мого серця. Жию, чи лїпше сказати б, догораю розумом, рештками змислїв, байдужачи собі все те, що давнїше мене захоплювало, поривало, що я любив і поважав високо.

Від часу смерті батька лиш кілька разів мозок мій запрятували думки про сім'ю, і тоді хотів би я був добитись їх любові. Сім'я вважає мене вічно насупленим, "захмуреним, мов той злодій". "Ану, – думалось мені, – умру, чей тоді ангел смерти ублагородить і мос лице, змаже з нього провини, змие клеймо вирода... Буду лежати в домовині спокійний, лагідний, буду тоді у них добрим, любленим і оплакуваним сином і братом... Се була б теж свого роду пімста, тільки я хотів би її бачити на власні очі, хотів би їм за всяку ціну тикнути пальцем попід ніс: "А що? Добре вам? Приємно?.."

То знов, коли подумав, що умираючи, треба раз назавше виректися світа, виректися всього, навіть приємності терпіння, – я просто ламався під тягарем сього чуття. Вмерти... Значиться, я вже по віки вічні пропав для всіх, для себе самого... Ніколи не встану, ніколи не порушуся, не побачу нічого і нікого, і не вчую нічого... Страшно!.. Люди будуть дальше собі уживати, будуть ходити, рухатися, битись, гуляти, будуть розкошувати, інші бідувати, плакати... без мене!.. Страшна, незрозуміла заздрість!.. Я не хотів би, аби вітер смів без мене віяти, річки шуміти, дерева й квіти цвісти, громи гриміти... не хотів би, аби й сонце світило і зірки жевріли... Я хотів би, коли вже вмру – аби все вмерло зі мною: і люди, і сонце, і вітер, і річки, і квіти, і все-все... ціла природа... Адже я і природа – усе одно; те, що в природі *en gros* – у мені *en dataille*; і я, і вона – разом повинні жити і вмирати...

XX

Ах так, я аж тут, на Кавказі, аж сюди занесли мене життєві бурі на човні судби... А я спав, нічого не знаючи і не чуючи... щось немов лише крізь сон пригадую собі останню днину перед западом в оту агонію...

Пам'ятаю, тоді був я страшенно лютий. Власник дому, що в нім я мешкав, образив мене через те, що я не плачу йому за квартиру. Плати ж, коли у мене на цілім маєтку було всього ледве два рублі, а сама квартира коштувала місячно сім рублів.

– То виносьтеся до чорта! – крикнув зіритований властитель. – Нехай мені квартира стоїть пустою! Волю так, принайменше жалю не буду мати!

Наговоривши йому різних "чемностей", я пустився, мов куля, до морської пристані. Там мене так і тягнуло.

Сів на упривілейований камінь і серйозно почав думати над собою.

– Жити чи не жити? Оце було питання, оце сук, який я доконче того таки дня хотів розв'язати. Жити чи не жити?.. Чого? Пощо?.. Мучитися дальше, аби леда шмайгелес потурав мною, лиш тому, що він багач, має кам'яницю і гроші, а я голиш, жебрак?.. Ні! Не буду жити, не хочу дальше бути палкою в руках судби та людей... не хочу себе більше піддурювати та зводити якимись марами, дурною надією на щось ліпше... Не діждуся рішучо нічого. Вмерти, раз умерти і кінець усьому!

Спосіб швидко знайшовся. Я винайняв собі човен на кілька годин у одного з численних там підприємців і казав собі його прилагодити на дванадцять годину в полудне, а сам пішов ще раз у місто. Купив пляшку рому, трохи риби, хліба і

папіросів, аби собі ще раз попоїсти, випити, передовсім випити, аби часом не опустила відвага, не вернули які дурні рефлексії. Західний вітер дув немилосердно, море шнілося, казилося, кипіло, немов у якім велетенським котлі. Багато пароходів мусіло вертати з дороги, боялись розбиття. Приходжу до човна, а сей не хоче мені дати, каже, що дуже небезпечно тепер, бо можна вже й не вернутись. “Дурак, – подумав я собі, – мені тільки того й треба!” Я скрутив перед ним, що я висланий з контори певного “Общества” до одного корабля, що саме закинув якір за цловою брамою, аби перечекаати бурю. Він ще не дуже довіряв, аж срібна 20-копійка розвіяла його сумніви.

Сівши в човен, я зітхнув глибоко і поплив усею силою за морську цлову браму на відкрите море. Там не мав уже ніхто права до мене, не зловить уже ані власник човна, ані жандарм чи поліцай, ані сам чорт! Лиш скорше, лиш скорше, а там – цур усею й усім!.. Швидко продерся я крізь сіль різнорідних пароходів, вітроходів, лодей і човнів. Вітер був якраз в бік на море, ніс мого човника так, що й весло було зайвою річчю. З берегів люди і жандарми кричали до мене, вимахували хусточками, даючи, певно, знаки, аби вернутися, аби веслом кудись бовтати, – не знали, що я добровільно вибрав сей рід смерті... Навіть якийсь маленький пароходик, заалармований, мабуть, сторожею, цустився за мною наздогін, але швидко і він вернувся, бачучи, що їде теж на неминучу загибель; а його керманіч, вергаючи, певно, мусів собі подумати: “Чорт його побери! Нехай потопає! Нехай його мара на глибоке не несе!” А тим часом береги Одеси щораз віддалювалися, маліли... я дивився на них доти, доки цілком не шезли з очей. Піславши туди останнє “Прощай!”, я відвернувся плечима до вітру.

Перший раз в житті знайшовся я на повнім морі, сам один, і не злякався його. Чого ж? Хіба я й по землі не ходив самітній?.. Хіба я сам не чувся морем вічних мук, безнастанної грижі та ляку про завтра?.. Сів на дощечку та й став востаннє пригадувати собі всі моменти з мого життя, став переходити по черзі всіх людей, яких я коли будь знав і бачив, хотів хоч одну, одну-одинокую душу знайти між ними, гідну доброго спомину, гідну того, аби їй звідси хоч духом, хоч думками післати останнє: “Будь здоров! Будь здорова!” – І ні! Не знайшов ані одної. Навіть ті люди, що колись плакали наді мною в часі споживання “оплатка”, навіть вони видались мені в тій хвилі звичайними егоїстами, що плакали, може, саме тому, що не були в силі кинути мені кілька соток мамони і аж тим показати своє добре серце.

А море грало, “грало Чорне море”, шуміло, гучало, мов саме пекло. Боввани, мов ті гори, гнали одні за одними, доганяли одні одних, розбивалися і знов, як ті циркові силачі-потвори розбігалися, аби з тим більшою силою і брутальністю кинутись на себе і боротись до останньої краплі крові – о лавровий вінець побідника. Вітер гудів, мов скажений, здавалось, що ціле небо валиться, що земля розлітається, здавалось, що тут боряться між собою на життя і смерть два велетенські світи: небо із землею... А мій човен гойдався, падав раз-у-раз у глибокі ями, крутився і знов впливав нагору... виглядав, мов горіхова мініатюрна лушпиночка, а я в ній – зеренце дрібнього маку, атом між атомами...

Зразу дивився я на оцю пекельну музику цілком байдуже, майже холодно. Дивився і випорожнявав пляшку з ромом. Та звільна в усіх закутинках мого

серця й душі почало будитись чуття життя, існування, чуття якоїсь і гордості, і погорди разом до життя і до борючихся сил природи.

Мені захотілося раз виговоритись, викричатись добре, викинути з себе всю жовч, весь біль, що стільки літ мучив мене.

– І що мені хто вдіє тепер! – кричав я, мов шалений, держачись одною рукою маленького маштика мого човна і сміючись спазматично. – Нікого на світі не боюсь! Гей, чусте! Усі ви, люди, людці, звірюки, потвори! Я вас усіх не боюся, всіма вами погорджую, помітую!.. Дивіться на мене, на великана, дивіться на вирода! Я – такий малий, один-одинокий на світі, один-одинокий на морі – і не боюсь його! Дивіться, як природа страшно працює, аби такого слабосильного хробачка, таку мізерненьку мушечку знищити, як висилюється, аби мене позбавити життя!.. Природо! І ти мене відгручувала від себе, відмовляла не раз найпримітивніших потреб-дарів, якими так гоїно обсіпала інших, менше здібних і більше шкідливих! І ти, дивна-чудна природо, ти страшна і тасмна сила, нічим іншим мені не була, лише мачухою!.. Чуєш, природо? І тебе я не боюся і тобою погорджую, з цілої глибини душі і серця, і розуму кепкую собі з твоєї сили! Усею силою моїх грудей проклинаю сю хвилю, коли тобі прийшло на думку сотворити щось так скінчено ненависне всім, скінчено нещасливе і скінчено недокінчене!.. Плюю на тебе і на твою силу!.. Грими всіма громами, дуй усіма вітрами, кидай на мене гори бовванів цілими морями – а я не перестану глузувати з тебе, не перестану проклинати тебе і не втрачу відваги ані на хвилику, ані на одну мить, в останній хвилині мого життя плюю на тебе – коли вже не слиною, то – то кров'ю!.. А ви всі людоді, ви, що в першій мірі причинилися до моїх мук, до упадку; ви, що перші в моє серце, повне колись найблагородніших поривів та ідеалів, вщиплювали зневіру в себе самого і вливали струями погану отруту; ви, що самі будши до шпіку кости брутальними катами, брудними егоїстами, здирцями своїх власних братів, і мене навчили своєї брудноти; усі ви близькі і далекі, знайомі і незнайомі, приятелі і вороги, добрі і злі, – з'явітьесь тут передо мною, нехай вам усім плюю в лице, нехай накепку собі з вас, насміюся з вашого розуму, хитрості, підлоти і глупоти, і нехай вам кину останнє моє слово прощання: підлі, гідкі, гадюки!..

Прийдіть тільки, прибудьте і придивітьесь мені, вашій жертві! Подивітьесь, якою смертю конас той, що тільки для вас бажав і жити, тільки вам служити, вашим щастям, вашою долею, вашим добром дихати, що своїми муками, своїми гарячими слізьми, серцем і душею бажав змивати з ваших огидних лобів кривавий піт кривавої праці, гоїти ваші рани і болі; той, що своїми терпіннями – ваші хотів відкупити!.. Прийдіть, з'явітьесь, відберіть заплату від мене, а вернувши відтак на свої забагнені леговиська – оповідьте й іншим, скажіть їм, що так, як я – вмирає лише геній, хоч геній нерозвинений, незацвівший, бо вашими острими та захланними зубами скошений і вашими загносними ногами стоптаний!.. Гей! Нема вас?.. Чому не приходите по заплату? Соромно вам показатись мені перед лице? Соромно подивитись мені в очі?.. Боїтесь моєї жовчі та слів правди?.. О, ви волите за той час іншого когось розшарпати і випити його теплу кров, що, певно, теж лиш для вас і грала в жилах, вирвати серце, що для вас і билось!.. Ви волите дальше шукати за добичею, манити її до себе на сзуйтський лад вишколе-

ним засукуванням руки або церковним угинанням блазенських хребтів жебрати ніби “правди”, що однак у першій ряді вам самим приносить хосен... Ви волите даліше ошукувати безстыдно, обдирати такі єдиновірців і приклонників навіть із таких потреб життя, які ніколи не дорівнюють платням ваших слуг та знарядів... Ви волите за той час іншому комусь кинути бодай колоду під ноги, бодай каменем, як за цсом, коли не можете його живцем пожертви!.. Певно, се ж ваша головна задача, ваш обов'язок, ваша роль! Обов'язком кожної кровопійної звірюки є: пожертви слабших від себе і плодити дітей на те, аби опісля і вони жили грабунком і плодили таких же розбишак!.. Рабуйте ж далі, ошукуйте, кого лиш можете, мордуйте і пожирайте... набивайте далі свої діряві злодійські мішки золотом, але прийміть заравом від мене до відомості, що найвищою мою сатисфакцією є те, що пізнавши вас, погорджую вами до глибини цілого того “я”, ненавиджу і бриджуся вами, як засмерділими трупами, як гіснами, що ссуть із трупів кров. Бачучи вас тут перед собою, я плюнув би вам у лице всіма кльоаками вашого обскурного багна, коли б не те, що ви, мов ті чумові бакцилії, позасідали його!..

Довго-довго я кричав, пинився, як те море, проклинав усе, весь світ, аж поки не охрип. Сягнув відтак рукою по пляшку – та вона була вже порожня. А я хотів пити-пити – бо страшна, нестерпна спрага пекла моє горло. Море грало, гуляло щораз гірше, шуміло щораз скаженіше, немов на весіллі всіх чортів із відьмами, обливаючи мене заодно холодною водою. Я отворив рот, щоб лапати ковтки спіненої води і пив аж до несхочу. Упавши на дно човна, я немов у смертельних судорогах вився з лютости, драпав нігтями боки останнього і одинокого твердого предмета, глодав його зубами, як скажений звір, а відтак, укривши лице в долоні, я – не плакав, а хрипів, дусився, як коли б хотів останню пушку життя вигнати із себе...

Втім, почув я за собою страшний, тубальний голос: “Стій! Піддайся!..” Я пірвав за весло, щоб помагати розлюченій природі, хотілося таки втікти, за всяку ціну втікти від безсовісних розбишак. Але вони щораз ближче допливали, доганяли мене і я бачив, що ось-ось – і згину, згину таки з рук погонців, не своєю власною смертю, тобто не такою, яку я собі обібрав. Страшно я працював, кривавий піт, справді кривавий, лився з мене, весло вгиналося, хрупотіло під напором сили моїх мускулів, а надо мною висів уже велетенський бук, немов суковатий, столітній дуб... Хвиля – і з голови моєї мачок посиплеться, розприсне, помішавшись із білою піною води і зникне... Я зажмурих очі, щоб не бачити страшного удару, та в тім же мене обсів рій різної величини метеликів. А один із них, найбільший і найгарніший взяв мене на свої чудові крильця і поніс угору, в повітря. Довго ми літали, довго блукали в густих, чорних хмарах, поки нам не розвиднілося. Перед нашими очима заяснів чудовий-пречудовий світ, той самий, який я уявляв собі колись... хлопцем іще... Ми минали різнорідні доми, міста, села... З висоти синього неба побачив я моє родиме село, стареньку, глиною позамащовану хатину, кругленький, що лиш розцвілий садочок... Усе я бачив, усе пізнавав, навіть крислаті зелені лопухи, бур'яни буйної лободи, які колись були моїм укоханим ліском. Я пізнав свій невеличкий, перед хатою розкинений вигін, а на нім навіть купки моїми власними руками нагребаної землі, – ще свіжа була, чорна, немов се сталось ледве перед годинкою... Мені так хотілося

вернути туди, відвідати рідні сторони і – знов гратися так, як давно грався... Але мій провідник, мій ангел із золотими крилами сіпнув мене за руку і сказавши: не туди, не тут іще! – поніс далше... І знов летіли ми, минаючи різнобарвні поля, гаї, ліски... аж залетіли в такий гарний, у такий чудовий гай, що я так і жажнувся... Між масою симетрично понасаджуваних дерев так і роїлось від різнострокатих метеликів, чудових, небачених мною досі пташок, квітів... Пташки любо цінькали, соловейки тьохкали, а від їх співу так і лунало довкола... Мільйони дрібоньких, купками порозкиданих солом'яних хаток виринали з тої зелені, мов ті сірі жолуді з дубового листа, а їх вершечки уквітчані були синьодимними павиними перами... Легенький, теплий, полудневий вітрець хвилював пестливо лани золотаво-жовтої пшенички, а лани великі, широкі, безмежні... На середині оцього чудового гаю стояв велетень-дідусь у червоних козацьких шароварах. В одній руці держав 30-струнну кобзу, а другою то отирав грубі краплі сліз, що, котячись по його старечім лиці, ховалися в густій, білій, як сніг, бороді, то обганяв від себе рій великих зеленавих мух, що докучали йому, пхаючись уперто в рот, ніс і очі...

– Хто се? – скрикнув я в великім зворушенні.

– Се геній України, на руїнах своєї славної і могутчої колись вітчизни оплакує її минувшину!.. – промовив мій метелик. – Ось тут саме ціль нашої повітряної подорожі...

І ми звільна почали спускатись. Нараз мій метелик тріпнув крильцями і унісся вгору, а я почав падати вниз. Хотів зловитись рукою за спину дідуся, та в тім же часі рій огидних мух кинувся мені просто в очі, так що хочачи щось бачити, мусів і я обганятись руками.

Та тут же мій чудовий рай ненадійно щез, не видно було ні лісів, ні хаток, ні дідуся-кобзаря – лиш страшну якусь бездонну пропасть, темну, як ніч, в яку я летів просто стрілою із зажмуреними очима...

Коли я вдруге отворив очі – побачив себе в ліжку в гарній, незнайомій мені кімнаті. Коло мене на горіховім столику стояла миска з водою, кілька горняток, пляшечок із якимись плинами і т. і. Тут віяло іншим повітрям, як у моїй кімнаті в Одесі, і запах квітів інший, милиший... Чув я за вікном гамір людей, та їх мова видалась мені страшенно дивоглядна: просте, горлове харкання. Лежачи в ліжку, чув я себе дуже ослабленим, а проте любо мені було так лежати, дивно і любо... Я дрожав від якогось зворушення і нерви тремтіли, поза шкірою немов дрібнесьні мурашечки грали, скубочучи нерви... Я прижмурих знов очі, не хотілось утратити сього любого, дивно солодкого вражіння... Втім відчинились двері і на порозі показалася стать, дивно подібна до мосі першої любові, до Естери... Я так і кинув собою, так і здригнувся...

– Бог з тобою! – промовила тихим, лагідним голоском, а очі її горіли якоюсь радістю. – Не треба тобі чого? – спитала по хвилі.

– Ні, спасибі! – відповів я таким голосом, якого і сам злякався. – Нічого мені не треба! Скажіть лиш, будь-ласка: де я, і що зі мною діється?

– Завтра, после завтра ти всьо узнаєш...

Але я на се не згодився, доти просив, поки не оповіла мені всього. Ось, що я довідався. Находжусь у домі багатого грузинського купця; він зветься Естате

Харбедіє. Торгує рибою, шкірами і т. і.; оті товари везе власним пароходом в Одесу, а продавши там, набирає знов збіжжя і на Кавказі продає його. Він, – за словами його донечки, гарної Наді, – мав колись удвоє стільки майна, що сьогодні, та стратив його через те, що рятуючи на морі в часі бурі товар, дозволив утопитися своєму матросові і за те Бог його покарав, так, що втратив більше, як мільйон рублів. Почуваючись до гріха, він рішився спокутувати його за всяку ціну. Зложив перед святим Николаєм присягу, що першого-ліпшого топельника, якого подибле в морі, виратувавши, забере додому і задержить при собі до смерти.

– Перед трьома тижнями вертав він саме з Одеси із збіжжям, – кінчила Надя. – Бог вислухав його молитви і дав йому нагоду спокутувати свій тяжкий гріх. Подибали тебе у лодочці, якою морські хвилі кидали, мов лушпинкою. Ти лежав до гори плечима із затисненими п'ястуками, мокрий, спінений, напів-неживий. Тато забрав тебе до себе. Ми дуже втішилися, коли лікар дав нам слабу надію.

– Дуже сильно збудований чоловік, – говорив він, – бути може, що видержить.

– Ось ти, слава Богу, справді ожив! Тепер тато втішиться!

Значиться, цілі три тижні я лежав безпритомний, цілі три тижні я не думав, не жив, а стільки перебув!.. Страшно подумати!..

XXI

Дивні люди, оті мої опікуни. Ходять коло мене, мов коло розбитого яйця, безнастанно запевняють, що ще не можна вставати з ліжка, бо, – кажуть, – може погіршитися, треба доконче уникати всяких вражінь.

Уникати вражінь... Як же можна уникати вражінь, коли думки та різні болючі спомини, – як казав хтось, – “пересуваються по голові, мов пацьорки “ружаньця” в руці жebraка”. Добре, послухаю вас, буду уникати всього, що скажете, лиш візьміть собі мій мозок із голови, заберіть із ним й усі ті спогади, – а тоді... Ліпше були б зробили, лишаючи мене на розбурханих хвилях моря власній судьбі, ліпше, ліпше... а так, в міру повороту сил фізичних і мозок працює щораз то сильніше, знов зачинає мене мучити... Як усе те скінчиться?..

От я вже й устав. Вертаю незвичайно швидко до здоров'я, не так може під впливом теплого кавказького підсоння, як огнистих очей гарної Наді.

Чудне дівча, ота Надя. Ледве чотирнадцять літ, а вже дозрівас. А яка мила – Господи! Як подивиться на мене своїми горючими очима, як усміхнеться – то так і терпну, деревію. А така ласкава, чемна, ввічлива, як коли б була дочкою не Казбеків та Ельбрусів, а паризького Булонського ліска, а така подібна до Естери, така подібна... Ей, мій ти пуллішку, стережись мене, як вогню, бо пропадеш, марне пропадеш!.. Я вже не буду такий дурний, як у відносинах із Вірою... зірву тебе, гарна квіточко і зів'янеш, зів'янеш так, як і я зів'яв...

Зірвеш!.. А маєш ти право до сього?

Чому ж би ні! Хіба се кого обходить, що я жонатий? Хіба вони довідаються?.. Спробую, закохаюся в неї, по самі вуха закохаюся і – буду ссати райські солодощі до безміру, до одуру, просто до одуру!.. А там – Бог із нею!.. Пощо мені кидається в очі? Пощо виказує стільки тепла, ніжності, серця? Пощо?..

Нехай була би гидка, недобра, люта, нехай би радше мною помітувала, з хати викидала – я волів би... Що я винен тому, що її образ збудив у мені давню, першу, найгарнішу і найсвятішу, бо найчистішу любов? Що я винен, що дивлячись на неї, я мимовільно перекидаюсь думками в ту далеку минувщину і бачу перед собою мого першого херувима, мою першу любку, дорогу Естеру, моє щастя, мій рай, моє життя, моє небо?.. Зможу ж я обігнатись від тих думок, опертися силі її магнетичних зорів? Зможу ж я не зм'якнути перед її усміхом, не впасти на коліна перед її ангельським личком?.. Ні, не можу, не стане сил... Вона потребує лиш свою чудну, ніжну ручку сперти на моє рамя і я почуваю, що повалюся у її стіп, як поконаний лев... Вона лиш дихне на мене зблизка – а мені волосся їжитья на голові; лиш перейде попри мене, то так, як коли б небом повіяло... Мені здається, що я немов відроджуюсь тут між ними, іду наперед, як коли б мене ззаду попихала якась невідома сила... іду і мимовільно позволяю напружуватись усім моїм і так ослабленим нервам... Любовні струни натягаються щораз вище, ідуть угору... Чому б мені не бути раз щасливим?.. Коли що й станеться, то вони самі собі повинні приписати вину. Псові не можна ніколи вірити!..

Яка шкода, що я завше слабший був у голові, ніж у серці, ніколи не міг висловити того, що відчував у внутрі, через те й не можу описати того, що відчував у внутрі, через те й не можу описати тутешніх околиць, не можу їх так змалювати, як на се заслугоють. Гори і гори, ліси і ліси, хоч там десь у нас зима. Цілий хребет Кавказьких гір білий, бо покритий вічним снігом, а царюють над ними “два великани”, як сказав Лермонтов: Казбек і Ельбрус. Цілий північний бік – гори, а полуднева часть – море. Дивлюсь на гори-ліси – і туманію; дивлюсь на безмежну площу темнозеленового моря – і очі гублю, осліплює їх горюче від сонячного проміння скляне море. Повітря тут чисте, ясне, якое більше прозоре, ніж у нас. З подвір'я, приміром, бачу шмат немов врослої в море скали; мається вражіння, що добрий хлоп камінчиком туди докине, а Надя каже, що там треба їхати човном пів дня. Тут інший світ, зовсім інший, ніж у нас. Тут так і віс розкішшю, життям, та чарує тебе все, на що лиш кинеш очима. Чарує природа, чарують і люди...

А люди – справді вони є людьми. Західна цивілізація не лишила тут ще свого страшного зуба, не чіпається вольного грузинського люду, який за свої гори та вільність не взяв би ніяких скарбів цивілізації. Грузин любить свою вітчизну і близько 40 літ одстоював свої права, 40 літ лилася грузинська кров, поки Росія не залила її таки собою, не придусила самим числом війська. Полилось тут не трохи й української крові, Росія не жалувала її...

Грузини, а також і покровні їм абхази, живуть цілком по-патріархальному, не уживають нашого “ви” або “пан”, тут усі рівні, кожний “ти”, “брат”. Що ж до мого газди, то він трохи таки цивілізований, держить два часописи російські і один грузинський і є “дворянином”, тобто по-нашому шляхтичем. Таких дворян тут багато, є навіть князі. Москалі хитрі, воювали з Грузією не лиш грішми та гарматами, поконали її, мабуть таки, чи не хитрістю, надававши різним грузинським генералам та полковникам титули та наділивши їх при тім великими обширами землі. Грузія по більшій часті православна, а я чудувався, як можна

було в так короткім часі оправославити стільки людей. Надя вивела мене із сього “заблужденія”. Грузія, – каже, – була скорше православною, ніж сама Росія. В нашім краю проповідувала віру Христову свята Єлена. Чудний, чудний край! Чому я тут не уродився?..

Цікава річ, що би так сказали, приміром, френольоги, оглянувши череп із мого лоба? Або що сказали б фізіономісти, психольоги, коли б так мене обсервували збоку, особливо тоді, коли я знаходжусь на самоті? Осуд був би доволі інтересний, але певно не дуже корисний для мене. Чоловік, на мою думку, то найогидніше сотворіння на світі, огидніше від свині, від мухи... і то під кожним зглядом. Беру, приміром, себе самого.

До чого я здібний? До всього на світі, значиться: можу обіжати людей, бити невинних, визискувати, грабувати, красти, а навіть мордувати. Так є, навіть мордувати!.. Хіба так не було?.. З того виходить таке, що нема нічого вже підлішого від мене, або, сказавши іншими словами: я є найпідлішою людиною... ні, навіть не людиною, лиш найпідлішим і найбруднішим сотворінням під сонцем. Адже сам факт, що я стараюсь так напрасно про любов Наді – є найліпшим доказом, що в мені замерло вже всяке чуття благородності. Вправді, я ніколи сею прикметою дуже не воював, просто тому, що вона дуже слабо в мені була розвинена, а все ж таки мені здається, що, приміром, ще перед двома або трьома роками я був би інакше обходився з сею дівчиною, був би сказав їй одверто, що я не можу, мені просто навіть не вільно з нею т а к говорити, бо я зв’язаний, жонатий... А тепер я всіма способами стараюсь звернути на себе її увагу. Іноді я цілком веселий, мені нічогосько не бракує, а коли побачу її або сподіваюсь, що вона зараз надбійжить – змінююся до невпізнання. Прибираю лице в таку поважно-сумну шату, так його настрюю, що хтось, не знавши мене, гадав би, що я найменше п’ять мамів поховав учора на кладовищі. Часом, коли треба і коли вимагає сього роля, я зітхаю, удаю дуже задуманого, так, що навіть буцім самої Наді не бачу, коли вона переходить попри мене.

Приміром сьгодні. Може яких сто разів перейшов по кімнаті і за кожним разом глипнув на себе в дзеркало. Вкінці став перед ним і приглядався своїй “чорній” статі, вчив лице, мучив його з півгодини, аби якийсь новий рух уміти викликати в разі потреби. Вмію сам до себе говорити, самому собі відповідати, самого себе хвалити... А вуса – Господи! Сьгодні я ще рук не віднімав від них... Ані один волосок не сміє виставатися, лиш лежати так, як його моя рука укладе. А ні – то зараз вириваю і шпурляю на землю. Просто малпа!.. І дивна річ! Я ж знаю, що все те не гарне, не чесне, не добре, смішне, а мимо сього, годі відвикнути...

Коли Надя відійшла від мене, я сів перед самим таки дзеркалом і вдивився в себе, хотів дещо вичитати з власного лица, з очей, хотів себе самого студіювати. Вдивившись отак довше, я видався собі страшенно несимпатичним, бридився собою, лютився, а вкінці самому собі плюнув у лице... очевидно в дзеркало. Хоч так, коли не можна інакше, хоч тим способом себе вкарав, коли ніхто з чужих не хоче сього зробити...

Із сього ж знов виходить і таке, що є в мені щось і доброго, щось, що каже мені брідитися самим собою і ненавидіти себе!.. Хто знає, чи саме не тому я

себе і вважаю найбруднішим сотворінням, що вмю розрізнити зле від доброго, або що знаходжу в собі і зле, і добре?.. Хто ж знає?..

Интересна річ справді, щоб так інші сказали про мене, очевидно люди вчені, розумні?.. Певно ніхто не похвалив би; одні сказали б, може, що я цілком зіпсований, другі, що зманерований, треті – скваліфікували б мене просто до дому божевільних... От що, може й справді є що в мені із того?.. Можливе!.. Ба, але ж мене люди таким не вважають, говорять зі мною, слухають, сміються з моїх дотепів, іноді й плачуть... Хіба вони такі гупі, що навіть на моїм божевіллі не годні пізнатися? Чому ні? І се можливе, і так ніколи мене не розуміли, не пізнавали, ані коли я правду говорив, ані коли брехав... Ну і сумно ж з ними, коли навіть моє божевілля уходить між ними за щось природного, дуже сумно!..

Маєш, бабо, книш! Маєш, Романе, ще одну любов, маєш дівчину, про яку не один князь, не один цар може навіть і в мріях не мріє!.. Маю дівчину гарну, як цвіточка, добру, як ангел, і любить мене... А я – просто дурію за нею.

Так, пишу виразно: люблю Надіночку і кінець...

XXII

Я вже два місяці на Кавказі і цілий той час жию так, як певно не жив ніколи, цілком по-панськи. Старий Харбедіє, здається, цілком серйозно думає про мене. Поводиться зі мною, як із сином. Він не має вже ані жінки, ані більше дітей, крім Наді, держить лише газдиню, якусь бабусю, доволі, врешті, симпатичну грузинку. Всюди мене опроваджус, все показує, приучує... Мусів, певно, і слугам щось про мене говорити, бо вони поводяться зі мною так, як із паном-газдою. Маю свою осібну, дуже гарно умебльовану кімнату, маю стрільбу, коника, маю все, чого лиш забagne душа. Їжду собі іноді по морю, особливо виїжджаю із слугами-рибаками на ловлю риби. Очевидно, я лиш приглядаюся всьому. Раз хотів я їм помогти витягнути сіль із води – то услужливі абхази згіршилися і не дозволили мені на се. Порозуміваюся з ними трохи російською мовою, а трохи оттак, мовляв, “на міги”.

Харбедіє гостем дома; вічно в дорозі. Дуже симпатичний мужчина. Має коло 60 років, але ще здоров і кремезний, як мало хто. Морська їзда – ціле його життя, без неї він не може видержати, каже, що нехай лиш тиждень посидить дома – зараз хорує. Виїздаючи з дому, лишає мене на газдівстві. Слуги оповідаються мені зі всім, так як йому, коли дома. Впрочім, я вольний птах. Можу собою розпоряджати після волі і вподоби. Сприкритьсь мені дома – їду на ловлю риби, а не хочу там – вибираюсь із рушницею в ліс. Звірини тут така многота, що страх! Не перейдеш кроку, аби не здибав чого. А ліси-праліси дівичі, справді не бачили ще ніколи сокири. Дивує мене тільки, що не експлуатують... певно не оплачується, бо годі повірити, аби хитрі європейські кушці не спостерегли отих великанських скарбів.

Хліборобством Харбедіє майже не займається, хоч було б на чім газдувати. Має лиш великі полонини, на котрих випасаються вівці, цілком подібні до наших, лише хвости мають якісь інші, грубі, мов наші великі повісма. Коли вівця добре

випасена, тоді сей хвіст грубіє і набирає багато товщу. Се має бути спеціалом взагалі орієнтальних народів. А я бриджує бараниною.

– Ти не дуже, як бачу, любиш грецьку кухню? – сказав онді Харбедіє, добродушно усміхаючись.

– Справді бараниною я ніколи не одушевлявся, – відповів я йому. І від тої пори мені вже не дають ніколи баранини, навіть борщ варять для мене осібно, так, по нашому – я навчив їх – бо грецький неможливий до їди. Впрочім, Надя пам’ятає про мене, вона рада б мені неба прихилити.

Найприсмніші для мене прогульки по лісах. Домашні вчать мене всяких знаків, на випадок, коли б заблуdiv. Буває і так, що довше забавлюсь, то Надя виходить із рушницею на знайомий уже добре мені горбок і стріляє два рази раз-по-разу, аби я міг швидко зорієнтуватися.

Звідти бачу пишну гору, велику, зелену гору, якої шпиль цілком голий, скалистий. Мушу там колись вибратися і глянути звідтам на море та околицю. Мусить там бути чудовий вид. Завтра рано вибираює у дорогу, рішуче вибираює.

Ще не могу прийти до себе, не могу охолонуту по тім, що зайшло вчора. Сей один день заплатив мені по-королівськи за всі тижні перебутого щастя в домі Харбедія. Ще й досі мені здається, що се просто сон, ніщо більше, лише звичайний сон. Ані через думку мені ніколи не майнуло, що я здиблюсь коли з Вірою.

Вчора ранісінько вибрався я у ліс, хотів видрпатися на оту гору. Зайшов, однак, в такі гарні околиці, що й очей не хотілось від них відривати. Десь коло полудня гадав я собі, що вже давно був час вертати домів на обід. Вернув, але заблуdiv, не трафив на ті стежки, якими я сюди зайшов. Сонце звернуло вже з полудня, а я ще шукав дороги. Вкінці бачучи, що я шораз гірше плутаює у тім лабіринті гір та пагірків, – рішився передовсім продертись до берега моря, а звідтам уже скорше трафлю домів. Ідучи отак лісами та густими корчами, дійшов я справді до морського берега, але тут натрафив на нове нещастя. Коло якоїсь гарної і відокремленої вилли, яких можна тут багато здибати на побережжі Чорного моря, натрафив я на цілу купу злющих собак, що просто могли чоловіка роздерти, коли б не мав при собі якого острого оружжя. Я кидав їм паляницю, але се ніщо не помогло. Тоді я зняв із рамени рушницю і першого кудлая, що сміло міг із вовком помірятися, положив трупом на місці. Прочі ж собаки, побачивши, що я не жартую, порозбігалися, поховавшись по корчах, і звідти вже підгавкували. Втім скрипнули бічні дверцята від головної брами і я побачив перед собою – Віру. Вона в першій хвилі остовпіла, а й мені не багато бракувало, а був би перехрестився.

– Боже! – скрикнула відтак, плеснувши в долоні, – Яке щастя! Що за гості!.. Що ви тут робите? Тут, на далекім Кавказі?.. Я просто не вірю собі! – і почала протирати очі, як коли б справді не була певна, чи не сниться їй що. Я оповідав їй, що приїхав сюди шукати щастя і сказав навіть, де перебуваю. Просив, аби мені вказала дорогу до купця Харбедія. Дивна річ, що про свої останні пригоди не згадував я ні словечком...

Коли я однак вимовив слово “Харбедіє”, Віра задрожала, немов би собі щось пригадала...

– Ви знаєте його? – спитав я.

– Ні, я його справді не знаю... чула лише, що у нього є якийсь молодий росіянин, якого він вирятував із морських хвиль... так тут нам говорили...

– Тим “молодим росіянином” є ніхто інший, лиш...

– Ви, – докінчила за мене Віра, збліднувши. – А я про вас думала, щось мені серце немов таки виразно говорило, що то ви були... Боже! Що ви перебули! Я тепер ціла дрожу ще на саму думку про ваше нещастя!.. Але прошу до покою...

І ми пішли до сальону. Перший на моє повітання вийшов генерал, чоловік з дуже лагідним лицем і очима, які відразу впевняли мене, що у нього й серце таке добре і лагідне.

– Граф Николай Ігнатієвич Дашков – Роман Луневич, – рекомендувала Віра.

– Дуже мені приємно, що преці бачу вас! – говорив Дашков, стискаючи широко мою руку. – Я дуже... дуже рад... Віра Павловна описала нам вас цілого... Ми знаємо вже вас цілком добре, знаємо навіть ваші привички і треба було справді щастя, аби бачити вас таки живого... Прошу сідати!..

Віра спустила вниз очі, видно було, що трохи соромилася. Відповівши графові звичайною фразою, яку кожний чоловік із претензією до інтелігенції повинен у таких випадках мати напоготові, я звернувся до Віри з запитом: що чувати коло неї, як живеться на Кавказі?.. Граф хотів вийти, але вона задержала його рухом, таким сальоновим рухом, що я просто не пізнав її.

– Прошу нас не оставляти, графе, між нами нема іншої тайни, крім сеї, яку я вам і сама оповіла... Отсе саме той чоловік, що мене задержав над самісіньким берегом пропасті, той одинокий чоловік, що зумів пошанувати у мені жінку, зрозуміти моє страшне положення, і, ділячись зі мною останнім шматочком хліба, урятував мою честь... Се чоловік, якому я буду вдячна до гробової дошки, якого я ніколи-ніколи не викину з пам'яті, якого...

– Лишіть, пані, похвальні гимни, – сказав я, навмисне перебиваючи її, – для людей справді більше заслужених. Я нічого незвичайного не вчинив, крім сього, що вчинив би кожний чесний чоловік на моїм місці...

– Позвольте, панство, – сказав видно зворушений граф, – що і я, – коли вже так сталось, – вмішаюсь в діло. Ви, гаспадин Роман Ігнатієвіч, справді заслужили на всяку похвалу, бо лиш чоловік високоблагородний, лиш джентельмен так поступає, і я щасливий, що можу і сам те повторити вам в очі... Ви ж, Віра Павловна, маєте повну причину цінити сього чоловіка, як справдішню рідкість, але, по моїй думці, ви й варті того, аби вас підпирати і шанувати, ви гідні кожного благородного пориву. Чесноти вашої душі і серця – се теж справдішня рідкість у нинішніх жінок; вони відбиваються вже виразно і на моїх дітях, які я повірив вашій опіці.

Увійшла і пані дому з двома донечками, тип великоруської аристократки, жінка тиха і схорвана – через те, мабуть, вони і на Кавказ перенеслися.

Подали чай і папіроси. Віра дивилась на мене і тихо-тихо зітхала, врешті запропонувала заспівати що.

– Ви не знаєте, графе, як Роман чудово співає? – сказала вона немов навмисне на те, аби граф просив мене співати.

– А коли так, – додав сей останній, – то Роман Ігнатієвич не відмовить нам сеї приємності... А я так люблю музику...

– О, і я люблю... ми цілим домом за музикою гинемо, – промовила і графиня, а з її очей видно було, що говорила правду.

Ми пішли обое з Вірою до піяніна. Я заспівав кілька українських думок, а на закінчення Лермонтова: “Выхожу один я на дорогу”. Усі були одушевлені, не дали мені віддиху.

– Ви справдішній артист! Чудово, чудово співасте! – повторяли засно, а що вже Віра, то просто не мала слів похвали.

– Ви українець? – питав граф.

– Так, – кажу, – і горджуся тим.

– Ви справді можете гордитись собою, не лиш як українець, а взагалі як чоловік.

Мене хотіли конче задержати на вечерю, та була вже пізна пора, я вимовився, що там мене ждуть і, певно, занепокоєні такою довгою неприсутністю. Віра була дуже ушасливлена, взяла се як ворожбу нашого взаємного щастя... Бідна Віра, вона таки мене не забула... думас про себе і про мене, про наше “взаємне щастя”...

На подвір’ї ждав уже на мене провідник із конем. Попрощавшись зі всіма щиро, я поїхав домів, обіцяючи від часу до часу заглянути до них. Віра стояла на скрутї дороги і довго-довго проводила мене зором, а певно і серцем, аж поки я не зник у гушавинах лісів.

– А ми так гризлися, так журилися, шукали тебе по лісах, – говорила з докором Надіночка, – думали, що ти де зблудив або звірі тебе роздерли... Я вислала кількох слуг, щоби тебе шукали... Пожди, я дам їм знак, що ти дома!.. – І вибігла з рушницею на горбок, стрілила три рази, а відтак, вернувши, сказала: “Тепер вони вже будуть спокійні, вернуть додому”.

– Спокійні? – кажу. – Невже їм залежить що на моїм житті?

– Так, і їм залежить, може навіть більше, ніж ти припускаєш, – відповіла Надя таким тоном, як коли б хотіла сказати: “Ой, небоже! Ти навіть не знаєш, яке щастя чекає тебе! Лиш шануйся!”

От і нехай же мені хто скаже, що я нещасливий чоловік!.. Справді, аж світа не бачу!..

XXIII

Я помалу став щоденним гостем графів. Ходжу там без ніякої виправді цілі, то значиться, просто відбуваю панщину – але – тьфу!.. Мене просить не лиш Віра, але і графи самі; вони так до мене привикли, що не можуть зрозуміти, як міг би я один день забути про них. А мені страшенно навкучилося! Віра мене щось непокоїть, вона стає нераз такою дивною, що я боюсь, аби коли... Особливо любить ходити берегами моря і каже, що коли її заведе й те, що саме тепер носить у серці – вона спробує теж морської купелі, лиш обіцює собі інакше сю річ урядити, як колись я...

Віра заздрісна о мене, догадується, що і Надя не відчужується від мене, і тому, мабуть, вона така завше розсіяна. Каже виразно: “Вам гарна грузинка впала в око... Я се знаю і... бачу...”

Цікава річ, як вона се бачить?.. Надя палка знов, палка... Господи! Коли говірка йде про любов – то вона так і горить ціла, в її серці страшний вогонь... Гірка година того, хто, полюбивши її, – зрадив би відтак!.. Таке ж то воно!.. А хто ж в тім випадку мав би упасти жертвою, як не я? Хто міг би її зрадити, як не я?.. Справді, положення дуже незavidне. Вона любить мене, маю на се ясні докази. Однак до чого я дійду, люблячи її? Чи не ліпше було б сказати їй відразу всю правду, нехай би собі не завертала голови нічим... Адже шлюбу ніякого не візьмемо, бо як? Куди? По якому? Се просто неможливе... Коби так дістати з дому вістку, що Богуміла задерла ноги – ну, тоді... тоді... може... Ет, що там женячка! Найглупіша річ на світі!.. Я – і женячка!..

Нащо каліці жінки? Усякі каліки – усе одно, моральні, чи фізичні – повинні те зрозуміти, що для них нема місця на світі, вони повинні самі його опустити. Світ не потребує ані калік, ані взагалі жебраків, хіба одних пролетарів... о, тих йому доконче потрібно... Очевидно, світом називаю я людей багатих, щасливих... ну, а сучасні пролетарі чей не можуть сказати, що вони щасливі, або хоч скажім, зглядно вдоволені... Я ж – рішучо моральний каліка – ergo, ноги на плечі – і вйю!.. Е! Чоловік не знає просто, що з собою зробити, який рід смерти вибрати... Є де подітися, та тільки між людьми нема для мене місця, вони відлучили мене, мов ту вівцю, відбракували без пардону кажучи: марш! здихай!

Поки що – ще час, ніяке небезпеченство ще не грозить, можу собі ще вжити сон amore! Адже маю тут дві жінчини, обидві мене люблять і я обидвох люблю... так, бо і Віра теж гарна цвітка і її варто любити, варто побавитися нею!.. Так таки зроблю. Іншого виходу нема для мене... Справді щасливим не буду ніколи... ніколи... А не маючи на се надії, – не варто жити, рішучо не варто! Не вдалося в Одесі – вдається на Кавказі, але перше треба визискати добре okazji, бо друга така мабуть уже не лучиться...

А та Надя, та Надя!.. Гей, дівчина ж бо – як милий дух! За годинку життя з нею варто дати десять літ, а такого, як моє – то й цілу сотку!.. І дам їй моє життя, ей, дам! Не видержу, бо її краса мене осліплює, отуманює, просто вбиває, мов обухом... Любити її платонічною любов'ю – пусте! В таку любов не вірю, така любов просто не існує на світі. Лише скінчені йолопи уроїли собі щось у лобах, лише дураки вірять у такі небиллиці... Я – ані думаю! Яка ж врешті ціль платонічної любові? Вічно думати про свого ангела, зітхати, зарошувати собі чоботи по місячних ночах – значиться, просто блазнювати – от тобі платонічна любов!.. Пусте і не для мене! Надя врешті, се дівчина, що має всі потрібні умови на – жінчину, а з того виходить таке, що не любити її усіма змислами, лиш деякими – було б просто моральним переступництвом супроти природних законів... Вкінці, до чорта! Не зірву я сього пуплішка – то прийде другий, очевидно, розумніший від мене – і зірве він. Чому ж би не я мав бути тим розумнішим і тим хвиливым щасливим, що упоїється солодощами її чару? Чому? Хіба я не маю таких самих прав, як і інші люди?.. Нехай і так, що вони мене вилучили із свого товариства, то саме тому я повинен тепер їм кидати під ноги колоди, їм робити “несподіваночки”...

Ей, Надя, Надя! Нащо ти мене рятувала в недужі? Чому не подавила за горло – а був би не мав найменшого жалю до тебе. Лиш було кинджалом у серце – і я щасливий, збувся б усього раз назавше... А так, ти готова заплатити мені за все, дорого заплатити... та й не відкупиш уже того, що раз утратиш... ніколи!..

XXIV

Ніч, пізня ніч, може вже й засвітає небавом – а я ще не сплю, навіть не клався до ліжка. Не можу спати. Крізь шиби вікон бачу бліде проміння місяця, що грається з галуззям дерев, немов би хотіло силоміць продергися, щоб освітити лісову пуцу. Море ж лиш гойдається помаленьку, морщить мускули свого лица немов із гніву, що місяць неясно його освічує, впрочім спокійне... В його нутрі теж спокій, усе спить, відпочиває, жде днини... Бачу і мою упривілейовану скалу, що звисає над самим морем. Ходжу там щодня, дуже люблю тес місце, бодай чи не тому, що небезпечне... Чую взагалі якусь тасмну глушу... І тут у моєму нутрі – порожнеча, така порожнеча, що аж ляк побирає... Так мені якось пусто, так глухо, так тісно zarazом, що мучуся, дуже мучуся. Волів би я вже який-такий біль, все ж інакше... бодай мав би – як люди кажуть – надію, що він колись скінчиться, принайменше, мав би чого вижити... А так – бр-р-р!.. Западаю в якусь дивну сонність, силін, мозок щось зачинає не дописувати, так, як коли б у передодень божевільства... Маю враження, що моїм мукам зближається швидко кінець... Ах, коли б то, коли б то!.. Ніщо мене не бавить, навіть любов Наді... Її пестоші мене лише дражнять гірше, гірше мучать... Зачинаю всіх женщин судити на візір одної, першої-ліпшої, прикмети всіх віджу крізь призму одної, першої-ліпшої, у всіх бачу одну й ту саму ціль, одно й те саме “щастя”, одну й ту саму похіть, вдачу... словом, у жінці бачу вже лиш – справді жінку, тіло, більш ніщо, тільки тіло!.. Така сама смачна буде й Надя, якою була вчора Віра...

Бідна Віра!.. Мені жаль її. Так мучилася, так терпіла, поки я – як вона сказала – “дав їй пізнати крихітку щастя”... Вона щастям називає звичайну консеквенцію любові... звичайну хвилю забуття, хвилюк простого, звірячого одуру.

– Спасибі тобі, любий мій! – говорила гарячковим, повним щастя голосом. – Спасибі за те, що дав мені пізнати крихітку щастя, навчити любити.. Тепер можеш бути певний, що я тільки й живу, що з тобою...

А я не вмів їй нічого відповісти, не міг здобути на сяку-таку фразу... таке обридження чув до себе, до неї і до всього. Вийшов з її кімнати більше руками, ніж ногами, більше силою волі і пошпортав просто до моря. Вода була доволі студена, а я не питаючи на те, скупався, не жахнувся, занурюючись із головою у воду. Віра не виходила за мною, як звичайно, була якась не така, як завше... Щось чую в повітрі, чую якусь драму, тільки не знаю її кінця. Догадуюсь, що одним із героїв сеї драми буду я.

Віра бачила нас оноді обох із Надіночкою. Ми сиділи під великим дубом і – обнімалися. Віра їхала конем у товаристві слуги. На мій уклін кивнула головою, а рукою немов побажала щастя. Може, вона тому була вчора така напасна?..

Адже я був би, здається, ніколи їй таки перциій не заціпив!.. Вона має якийсь план, лиш я не вмю вгадати його... Її мусіло се подражнити, бо питала, як далеко зайшов я вже з Надінкою?..

Як далеко!.. І далеко, і ні! Ми сиділи; я оповідав їй щось, об'яснював закони природи, а вона слухала, тулилася до мене, ласилась неначе та кіточка, мускаючи мене своїми чорними, мов чабан, локонами. Почувши перша близькі кроки Віри, вона висунулась легонько (була зворушена, розпалена) з моїх рук і дрожала, мов листочок мімози... О, тоді я був би з охотою віддав їй мос життя!..

– Що робиш зі мною? – говорила вона. – Ти такий сьогодні страшний!..

Чи страшний я був тоді справді – не знаю; знаю тільки те, що вона зовсім не мала причини того дня нарікати на Віру.

Страшно глує життя!..

Коли б мене хто спитав, що я тепер поробляю, то я б йому ось як відповів: їм, п'ю і уприсмюю собі життя киданням камінчиків у море. Так с. Зараз по обіді виходжу над море і кидаю собі камінчиками, пускаю так зв. “бабки”. Чому ні? Є люди, що уприсмюють собі життя навіть скрипінням чобіт, хоч могли б сміло держати слугу лиш на те, аби скрипів їм цілу божу днину, приміром, дверми. Як хто може, так по своїй мамі плаче. Дурнісінько споживаю божі дари, бо ніякої користі з мене нема, лиш заваджаю іншим на світі. Іноді здається мені, що нехай би мене і озолочено навіть, нехай би мені дано рай тут на землі, то я б усе таки не чувся ніколи вдоволеним, завше б мені чогось бракувало. Просто не живу, лиш мучуся, кисну, розкладаюсь на атоми, як шмат стерва, пригрітий гарячими лучами сонця... догоряю, і недалекий уже час, а огі дрібні атоми розвіються, унесуть їх життєві бурі по всім усюдам, і з цілого мого “я” останется – ціле ніщо, як коли б мене й не було на світі!..

Коли б можна жити хоч споминами!.. Зразу жив я, бо мусів, бо не здавав собі справи з нічого, так розказала природа і так мусіло бути; відтак жив я ідеалами; стративши їх, потішався ще якийсь час надією на ліпше; коли ж і надії завели – я жив ще от просто з цікавості, що то далі буде!.. Сьогодні я вже й не цікавий на ніщо, знаю гори, що все, що лиш наступить, не вдовольить мене, не дасть ніякої підстави до дальшого існування... Сьогодні навіть споминами не можу пхати вперед тачки життя, бо їх ниточка вицрялася вже, і ні один ясний промінь не освітить уже моєї сірої, клятої долі... Порожнеча, страшна порожнеча... Моє теперішнє існування таке мляве, таке ліниво-томляне, що коли вдивляюсь у нього глибше – мороз переходить поза шкіру!..

Коли б я хотів ще доконче який рік помучитися, то мусів би шукати вражень, просто авантюр, бо лиш тим способом міг би ще існувати. Волю вже терпіння, бурі, громи, тоді я ще хвилями запалуюсь і маю силу імпонувати... Монотонія всяка, хоч би й найпоетичніша монотонія – нудить мене, вбивас... І море засмерділося б, коли б не мало в собі соли, велику многоту животин і коли б не рухали ним вітри. Спокій рішучо вже не для мене, він одурює мене, оглушує, просто так і попихає у якусь страшну пропасть, вижолоблену формуванням буття земських сотворінь. А все ж таки, коли погадаю, що я міг мати все, міг здобути все, що лиш до щастя потрібне, міг жити щасливий, як багато інших людей, що я просто міг бути тим, чим і повинен був, а що мені було природою призначене,

і тільки з колії – то почуваю в рештках тканок серця невимовний біль, що пече гірше вогню, коле гірше кольки, біль, який Гайне назвав би “болею зуба в серці”; тоді я хотів би мати силу тисячі Самсонів, аби потрясти основами суспільної будови, розвалити, в кусні розтрясти і розсипати сей велетенський вітвар золотого тельця, оту справдішню вежу вавилонську, змести, стерти з лиця землі отих модерних канібалів, що між іншими пожерли і моє моральне “я”, лишаючи лише кістяк, голий, безбарвний і безформний кістяк... а з ними й сам хотів би я згинуту, зникнути, або нічим розсипатись у отій нірвані... Бо жаль, великий жаль чоловікові, коли подумає, що тій смерті наступає йому на п’яти і він мусить гинути, не лишивши по собі нічогосінько гідного доброго спомину, не лишивши світові навіть “правно признаного” наслідника, який би пімстив кривди свого батька...

Га, дарма, головою муру не проб’ю, з п’ячого хвоста не виплету решета... Така моя доленька...

Дурному вічна пам’ять... Очевидно, маю тут на думці знов таки себе самого. Бо можна ж назвати розумним чоловіком того, хто кидається до якогось-такого світельця, мов та муха в пізній осені до ляпки, шукаючи гробу на зиму; чоловіка, що в погоні за отріпками щастя, за тими – як каже німець – “Galoschen des Glückes” – стрягне щораз глибше в багно моральної гнилі, знаючи, що тут рішучо знайде гріб для себе? Можна ж назвати розумним чоловіка, що, шукаючи нарочно гробу, причиняє собі й іншим щораз більше клопотів та гризоти?.. Ні! Хочеш ломити карк – роби ж се зараз, не нападуй нікого, не завдавай болю хоч тим, що тобі добре робили, принайменше тільки доброї пам’ятки лиши собі! Вкінці оті перегони за отріпками щастя не допровадять до нічого путнього, бо я вже навіть справдішнього, значиться, повного щастя не вмів би оцінити і зрозуміти. Пощо гонити за марами? Пощо бити о тверді мури, мовляв, “невмолимого ніщо”? Пощо смалити собі рештки крильних пишків і так уже завмираючої фантазії до світла етеричного метеора? Пощо, коли сяк чи так, я вже засуджений на смерть?.. Се мені ніщо не допоможе, не дасть ані крихітки вдоволення... Усе, чого б я не шукав ще для себе, – безпредметне, навіть моє розумовання. Нудить мене все, draжнить, ятрить, гнете, мов боляк. Я хотів би мої власні гадки змусити до штрайку!.. Бо й чого ж я ще заважаю? Чого очікую від життя? Що воно мені може ще дати?.. Крім того, що тепер маю, – ніщо більше... Чоловік глупий, скінчено глупий, все ще чогось надіється, пускає від часу до часу віжки думці, хотів би злетіти десь в якусь зачаровану країну мрій, улуди, хотів би упиратися – тим “ніщо” – а думка, уперта, мов та муха, все одно-таки вертає на своє давнє місце і мучить зболілий мозок нагою правдою: мрій не мрій – а виходу іншого для тебе нема, окрім – смерті.

Ей, Романе! Чи не заведуть тебе оті розумовання, те очікування “чогось” до дому божевільних?.. Стережись, бо ще лиш того тобі треба, аби вкінці стався посміховищем таких, що може тільки того й бажають...

XXV

Ні, так довше бути не може. Харбедіє держить мене вже три місяці, і я не знаю, властиво, на який лад. Їм як бик, п’ю як губка, курю, як турок, – а на те

все рішуче не заслугую. Він такий для мене ласкавий, такий якийсь упереджаючо ввічливий, що мені те вже боком вилазить. Оноді приміром упало моє цигаретко на землю, а він швидко зігнувся і подав мені з такою галантерією, як молодець панночці: мені соромно стало. Так само при обіді, чи вечері – завше уважає, аби вперед я був заспокоєний. Цілком не розумію мого положення, ані оточення. Їх патріархальне життя мені і подобається, і гніває іноді.

– Романе! Може маєш охоту переїхатися до Сухум-Кале? Романе, може хочеш побачити Феодосію? Романе, може, побачиш Новий Афон? – завше щось вишукає, завше пам'ятає про мене, хотів би, аби я не нудився. А тим часом я – т а к йому відплачусь... Ні, рішуче мушу з ним поговорити!.. Трохи забагато ласки, аби опісля не жадавав рахунку... А що тоді?..

Ота Надя – то справдішній чортик, але чортик в ангельськiм тілі, за якого можна життя пожертвувати, а перед тим ще голову втратити. Я ще не бачив такої пристрасної дівчини!.. Подарувала мені сьогодні рано прегарний кинджал.

– Се від мене на спомин, – сказала подаючи його. – В хвилі однак, коли мене зрадиш, утопиш його в своєму серці! – При тім очі її горіли, мов алмази, а мені мороз пішов поза шкіру. Що буде, коли вона довідається про мої зносини з Вірою? А я якось не можу здобутись на стільки відваги, аби раз із одною або другою зірвати... Очевидно, найліпше було б обидві лишити в спокою їх власній судьбі... Коли б тільки швидко приїхав Харбедіє... Подякую йому “за хліб, за сіль” – і в ноги!

В ноги?.. Куди? За чим? По що? Се значило б, що я властиво всього на світі боюся, боюся навіть борби, навіть терпіння, про які ще не так давно говорив я, мов то вони доконче потрібні до мого дальшого існування. Я, відай, знов себе дурю, а мою ніби-філософію будую на інших щодня софізмах.

І не вирід же я?..

“Bez pragnień jutra, bez wspomnień wczora,
Z pozorem ruchu i blasku,
Wlecze się istność złamana i chora,
Niby karawan po piasku”.

Оті слова передчасно згаслого польського поета Венгерського запрятують мій мозок ціліський нинішній день; від самого рання і досі повторюю їх безперестанку і чим довше їх собі відчитую, тим гарнішими і тим глибшими видаються мені.

Справді, так написати міг лиш чоловік великий, геній, але при тім дуже а дуже нещасливий. В кількох словах сказав просто неможливо багато, змалював одиницю, яка ломиться під напором нещастя. Се ж страшно! Без бажань на будуче, без споминів минувших, а існування, зломане, хоре, у д а ю ч и ледво рух і блиск, в о л о ч е т ь с я, немов караван по піску. Адже караван звичайно посувається звільна, а що доперва по піску!.. Бр-р-р! Мені волосся їжитья, я боготворю автора сього чотиривірша; він міг більше нічого не написати, а се одно вистачає і запевнить йому безсмертність. Кілько я не читав поетів, а нікотрий так мені не заімпував, нікотрий не висказав чотиривіршем стільки,

що Венгерський, і нікотрий так не промовив мені до душі, як він. Пишучи оті слова, він немов знав, що їх буде колись читати Роман Луневич.

Правда, що я байдужу собі власне життя до абсурдів; правда, що іншого виходу, окрім смерті, нині нема для мене, бо я стався абсолютно неможливим; правда й те, що я особливо останніми часами твердо вірив, що нічого на світі легшого над самовбивство. А тим часом я переконаюся, що, власне, навпаки, нема нічого страшнішого над смерть, очевидно для такої одиниці, що життя розуміє і що смерть розуміє. Я був певний, що умру зі сміхом на устах, з погордою для життя, а тим часом бачу, що чоловік ніколи не може бути певним того, про що говорить і думає. Найпевніше – як хтось сказав – є те, що несподіване.

Добре то воно призвичаюватись звільна до смерти, але нескінчено ліпше було б умерти несподівано. Аж тепер я пізнаю, який великий абсурд голосить християнська церков, яка каже нам просити Бога, аби охоронив нас “от наглої а несподіваної смерті”. Не знаю, як для кого, а для мене – і думаю, що багато людей згодились би у тім зі мною, – нагла і несподівана смерть, се ж чисте і абсолютне добродійство, се була б ласка хіба найбільша, яка взагалі може досягнути мислячу людину. Покластися до ліжка вечером, спокійно накритися і рано не встати більше. Чи ж може бути щось ліпшого для розумної людини? Чи ж се не одиноке і найвище для неї добродійство?

Вправді, доволі часто лучаються самовбивства, а наші писателі просто не мають для них слів похвали і подиву, що, мовляв, з таким героїзмом, з такою погордою для життя прикладали собі револьверову люфку до скроні, або кидались через вікно з третього поверху на землю... Однак се не було ніщо інше, лиш звичайна гарячка. Чоловік при здоровім розумі, при здорових змислах, словом, чоловік нормальний, привиклий до мислення – ніколи не приложить руки до своєї смерті. Смерть – се найстрашніша річ зі всього. Не маю тут на думці релігійних фанатиків, яких рішуче уважають людьми недужими, анормальними.

Бувають хвилі, коли чуюсь страшенно нещасливим, подразненим, коли терплю так, що мірка терпеливості переповнюється – тоді я стаюсь теж анормальним і тоді я легко розстав би ся із світом, тому, що чоловік не в силі розумно мислити, не може аналізувати; мене тоді опановує шал, проста гарячка, а в тім випадку дуже легко сповнити самовбивство. Коли одначе успокоюсь – не маю до сього відваги, хоч знаю, що се мій одинокий вихід. Замість умирати, радше тоді роздумую над собою і над тим словом “смерть”, і доходжу завше до одного і того самого висновку, власне, що чоловіка не можна було тяжче і страшніше покарати, як давши йому свідомість життя і смерті. Новини, певно, не скажу, однак годі не повторити, що чоловік тим щасливіший, чим дурніший. Моїм найбільшим нещастям було і є – мій розум, і як колись я кепкував собі і сміявся, ба, навіть соромився дурніших від себе – так сьогодні заздрю глупоті псів, волів, ослів, птахів... Маю те переконання, що кожна робоча і відбираюча батоги конина нескінчено щасливіша від мене, бо хоч терпить без сумніву, то все ж таки бодай не журиться, не гризеться тим, що вона згине, лишаючи такий гарний світ; щасливіша, бо не розуміє жалю, не розуміє життя і смерти, бо не вміє глибше мислити.

З цього ясно виходить, що найнесправедливіше із всіх животин на земській кулі – покривдені люди, на них просто поповнено найпотворніший злочин і коли теологи не змодернізують релігійні догми, не приноравлиють їх до вуха часу, або якщо не пообвивають їх у реальніші і культурніші шмати, то людськість швидко перейде над ними до денного порядку!..

Виходжу, як давніше, на мою упривілейовану скалу, на сам її шпиль. Звідти заглядаю за Вірою. Вона вилазить на другу, подібну до моєї, сусідку, які ділять лише гірський потік. Дивна річ, від двох днів не бачу її, не бачу Віри...

Їхати до неї, відвідати її – просто не маю охоти, хоч чую, що повинен би се вчинити. Адже вона мене так любить...

Смішно мені, дуже смішно... Зачинаю себе таки на правду не розуміти. Ціла справа, замість прояснюватися – затемнюється щораз гірше і плутається, а я – ідіотію... Може то й добре буде!..

Чудо! Справді велике чудо, я перший раз у житті став чесним чоловіком. Я мав у руках її, гарну Надіночку, я голубив оту чарівну цвіточку, тулив до свого лона, цілував, пестив і – не зірвав.

Я був у дивнім настрою. Згадав рідний край, рідне село і рідню, і примкнувши очі, мріяв про них. Жаль мені їх усіх стало, хотілося їх побачити, востаннє попрощатись із ними... Я довго лежав на отоманці, думав і сплакав. Втім несподівано увійшла Надя.

– Пробіг! – сказала вона стривожено, – ти плачеш?.. Що з тобою?

– Ні, – відповів я цілком байдуже, – дим із тютюну зайшов мені до очей.

– Не ошукаєш ти Наді, вона знає і догадується, що ти маєш щось важкого на серці. Такий чудовий день, а ти його пересидів у хаті. Се ж проти своєї привички! – І нахилившись ближче до мене і взявши мене за руку, стала просити: “Скажи, Ромчику, що з тобою? Чи не боляче тебе що? Чи не долягає яка жура?.. Висповідайся переді мною, а полегшає. Надя тебе любить, о, так гаряче любить...” Її очі горіли справді, мов алмази, виски тряслися, вона ціла горіла.

Я гадав, що одурію, мукам не було кінця. Мені жаль було цього чудового пуплішка. Серце рвалось, кров грала в жилах звичайно, по-давньому, а я завше трясся, мов від лихорадки, на вид гарної жінки, особливо в хвили, коли чув її гарячий віддих, теплоту її ніжного тіла, коли електрична струя прошибала мене й її... Не дивниця, що і при Наді я розігрівся, о, дуже розігрівся. Я вже гострив кігті, скалив зуби, мов той кровожерний тигр і лагодився одним скоком на мою жертву. А вона так ласилася, так мускала моє лице чорними кучериками, що мене ще гірше дразнило і запальовало.

– Скажи, Романе, чи і ти мене так любиш, як я тебе?

– Годі, Надіночко, не муч мене такими питаннями. Адже знаєш сама, що ти багата панна, а я – приبلуда, знайда, я – слуга...

– Не говори так! Хіба не знаєш, що ми тебе любимо так, як рідного? Хіба ти не знаєш, що мій тато тебе не думає пустити від себе? Хіба ти не бачиш, що я... що... я... люблю тебе так, як оті гарні гори, як оте ясне сонечко, як оте голубе небо, як оте море... що я... без тебе не годна жити, як риба без водиці, як пташина без воздуха...

– Перестань, Надю! – скрикнув я силкуючись на усміх. – Я... вірю тобі, вірю в твою любов, вірю в моє щастя, але...

– Яке “але”?

– Мені не вільно бути щасливим, бо я... жонатий... я вирід, якого сотворено на світ мабуть тільки на те, аби не переставав ніколи мучитися... О Надю моя, квіточко дорога, зірko ясна, – ти не знаєш, який я глибоко нещасливий, як страшно, як безмежно страшно терплю я!..

Надя склонила свою ніжну голівку на мою грудь, тулилась до самого серця і плакала. Я бачив її тяжку муку, бо тряслася ціла, нею щось немов підкидало, вона суетилася, ласкала мене, обтирала заплакані очі об мою бороду, цілувала вуса, кожний волосок ізосібна цілувала, заодно проговорюючи: “Се нічого, се нам не перешкоджає бути щасливими, хоч нині, хоч один день, одну хвилинку, а там... дійся божа воля! Ти мене побідив, зламав, ти мене зробив тим, чим і бачиш... Аж ти мене зігнув і поконав, хоч уже стільки молоденьких і гарних молодців старались про мою любов!.. А врешті... ні, я не вірю, ти вольний, ти мене також любиш! Правда, Ромчику, ти хотів лиш пожартувати, помучити мене трохи?.. Правда, що так?..

– Надю! – відповів я їй цілком поважно. – Клянусь на мою честь, що я жонатий і ... не люблю тебе...

Вона зірвалася, мов дика кізка, але в її очах горів вогонь обідженої львиці, а я – ах, трохи не встікся з гніву на себе самого. Я докоряв собі, чому не скористав із нагоди, чому не зірвав оцього райського пуплішка. Я хотів уже піднятися із отоманки, впасти перед нею на коліна і, просячи прощення, – пірвати її в свої обійми, цілувати до крові, до кості, виссати з неї все життя, всю її красу, впитися тим чаром до безміру, до шалу – та не було вже часу.

– Не любиш мене! – прошептала протяжно, а відтак, поправивши помаргані льочки швидко і рішучо: “Ти грав із вогнем і забув, що грузинка в любові жартів не знає! Ми ще побачимось – прощай!” – І вибігла швидко з хати, а я почув у тій хвилі, що і для мене нема тут уже більше місця.

Я вилетів на двір як шалений, на нікого не зважаю, нічого не бачив, лиш гнав, гнав... просто дорогою, просто перед себе.

На дорозі здибав я знаного мені абхазця, служачого Віри. Подав мені лист від неї. Ось, що вона писала:

“Мій найдорожчий!

Прости мені бідній, нещасливій, що по тім, що між нами зайшло – смію тебе непокоїти моїм писанням. Але бач, я була б і не вмерла спокійно, не попрощавшись із тобою. Так, я мушу вмирати, бо для мене нема місця на тім земськiм морі, бо я нещасливою вродилася. Твоє серце зайняте гарною грузинкою, а я не можу на се дивитись рівнодушно і вмираю, цілком добровільно і спокійно. Знаю, що ти, мій дорогий соколе, пережиєш легко мою смерть, бо ти сильніший від мене... впрочiм, що тебе може обходити доля такої, як я, жінки, що одною ногою стояла вже над берегом бездонної пропасти і лише завдяки тобі завчасу вицофалася. Я чую цілим серцем і душею, чую мою нищету, але рівночасно чуюсь безмежно щасливою, що ти, найдорожчий, не згордів упавшою, ти не відлучив від себе проклятого вирода, а дав еси мені пізнати справжнє

щастя. Нехай і так, що оте щастя було мені вже згори призначене лиш на одну мить, то я тобі і за нього нескінчено вдячна. Під впливом безнастанних і несправедливих докорів мого бувшого мужа – я справді почала вкінці сама шукати того, про що мене невинно посуджувано; я шукала любові, чистого і теплого серця. Але всі ті, яких я бачила, всі мужчини – бажали виключно лише мого тіла, всі видались мені негідними, брудними егоїстами. Ти одинокий благородний чоловік, якого я в моєму житті спіткала, ти одинокий, якого я цілою силою першого чуття полюбила, і одинокий, якому я добровільно піддалася. Не хочу бути тобі на заваді, не хочу, аби бодай тінь моєї особи стояла тобі на перешкоді до щастя – і тому вмираю, вмираю, бо люблю тебе безконечно. Нехай Бог хоронить тебе від усяких мук та терпінь, нехай осолодить тобі бодай тепер оте твоє хіба терпінням багате життя і нехай дарує нам наші гріхи. В останній хвилиночці життя буду Його молити, аби тебе благословив і стеріг від смутку й від нещастя. Прощай, мій світе чарівний, прощай, мій соколе любий! Спасибі тобі за сю одиноку і найкращу хвилю мого життя: за дрібку любові, за дрібку щастя – спасибі сердечне! Прощай навіки! Твоя – Віра”.

Перечитавши сей лист, я одубів і онімів. У голові нічого не чув, лиш шум і шум, як у смереківім лісі в часі бурі, хоч тоді була доволі гарна погода.

Не знаю вже, як і коли я опинився на самім шпилеві моєї скали і сів на грубій гіляці звичайної деревини. Передо мною видніло Чорне море, якого хвилі гойдалися ударяючи о поблизькі скалисті береги, то ховаючись під мою упривілейовану скалою. Я дивився в ту далеку синю далечінь, хотів щось мислити, хотів собі здати справу з останніх подій, та розум справді відмовляв послуху.

Втім чую, як раптом шпиль скали, на якій я сидів, звільна усувається разом зі мною. Я почув, що лечу в страшну морську пропасть, і зрозумів, що момент – і я разом зі скалою розсиплюсь на дрібні кусні. В мені пробудилось раптом чуття самоохорони. Як же се! Гинути так марно, такою гупою смертю? Адже життя моє належить виключно до мене; хто мені його дав, то дав на необмежену власність, я його пан, властитель і могу ним розпоряжатись по власній волі... До мене, до мого життя не має ніхто права окрім мене; могу з ним робити, що лиш мені захочеться. А й згину не тоді, коли схоче фатум, лиш тоді, коли м е н і прийде на се фантазія!.. І я, падаючи, в одній секунді, моментально відзискав притомність духа, пізнав, що буду падати, а може таки пересуватись попри густі корчі якоїсь липини, чи грабини, що наперекір природі в звичайнім скалистім вижолобленні хотіла колись вирости на високе дерево. Не надумуючись довго, я скочив туди і зловившись руками густого пруття задержався, і хоч кров із рук лилася, шкіра з пальців позсувалася – я все-таки не пустився.

Шпиль скали упав із нечуваним лускотом у морську глупінь; вода розприслася на всі боки, аж до мене дісталася, значиться, яких 20–30 сяжнів угору. При помочі дарованого мені Надіночкою кинджала я швидко видрапався на гору, в безпечне місце. Вода ще кітлувалася, ще пінилася, немов ізперсердя на мене за те, що причинив їй клопоту.

За хвилюку під сусідньою скалою залунав другий, але значно слабший лускіт. Я глянув туди і в голові мені защеміло, закололо, немов острою, довгою шпилькою. То Віра з висоти шпиля своєї скали кинулась у морські хвилі.

Я став кричати: “Віро! Віро! Віро! – просто як скажений, як шалений, дивним голосом, таким, що й сам його налякався – та дарма... мені відповів лише відгомін поближких гір лісів, – Іро! Іро! Іро!..” Як коли б глушився з мене та з мого терпіння, як коли б цілий Кавказ хотів мені востаннє допекти до живого: “Іро! Іро! Іро!..” Вже два дні не сплю, два дні не їм і не п’ю, навіть не курю і не чую найменшої до сього потреби. Ходжу, як тіло без душі, цілком безцільно, а ні, то лежу, але теж безцільно... сон не чіпається моїх повік, думки відлетіли від мене... мос істнінс волочиться справді, “мов караван по піску”. Бр-р-р!.. Страшно, як ніколи!..

Старий Харбедіє вже повернув із дороги. Я бачив його пароход. Відай, шукає мене, бо чути було кілька разів стріли в різних місцях лісів. До нього не йду вже і не підю!.. Рішуче не підю!.. Ані до нього, ані ніде не підю..

Врешті – куди? До кого? По що і за чим?.. Аби знов терпіти?.. О сього вже не буде! Вирід доста вже нажився, доста натішився життям, щастям, доста натерпівся... він тепер уже втомлений життям, так змучений, що годі йти дальше в бій!..

О так, вирід утомився, дуже втомився... Йому ж, вправді, час у дорогу... але до... Віри!..

Віро! Віро! Йду до тебе, чуєш?.. Іду за тобою!.. Твій найдорожчий соколик любить тебе і йде за тобою... Віро! За тобою!..

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

вирід – виродок
сатисфакція – задоволення претензій, позивів, відшкодування
евентуальний – можливий
консеквенція – наслідок, висновки
лед – лід
крейцар – найменше монета тодішньої Австрії
бекеша – верхній одяг євреїв
втрутити – кинути
трафіка – тютюнова крамниця
драпавка – млин, жорна
“равбшіц” – грабіжник
лучатися – траплятися
резигнація – зречення
пуранок – світанок
обарінки – виріб з тіста
суятився – метушитися
заснітився – загнив, зіпсувся
масний – жирний
пошльохаємося – поплачемо, постогнемо
гешефт – зиск, бізнес
штамгаст – завсідник
здибатися – зустрітися
тестамент – заповіт
кітлувати – кипіти
корч – куш
сабашують – святкують суботу
пихицьнути – штовхнути
десперувати – нарікати, стогнати, плакати за чимсь
“ірмолаї”, “тропари”, “кондаки” – церковні співи
зеро – нуль
міна – гримаса
смінка, мастикс – грим
зичливий – вічливий
зл. р. – золотий ринський
кр. – крейцар
бібула – промокатка, папір
хабузя – хмиз
дневник – щоденна газета
муштарда – гірчиця

рогативка – польська чотирикутна шапка з рогами
більмо невіжі – сліпота незнання
асекураційне товариство – страхове товариство
демісіонує – відступає
студінь – холод
негліж – неохайність, недбалий вигляд
лакїтки – лахміття
засупендувати – звільнити з посади
покоїк – вітальня
концесія – дозвіл на ведення якогось інтересу, торгівлі
дістар – чиновник у суді
портнери – занавіси на дверях, вікнах
аспірації – прагнення, поривання, намагання
академік – студент
висилатися – вибитися з сил
зелізко – праска
остентативно – чванливо, марнославно
опінія – думка про когось
кєрєавиця – кєрєавиця
шпїцлї – шпикє
лотє – хулїган, логана людина, негїдник
гефраєтер – вїєсьєове зєавня, єфраєтер
скєрупулї – обєавини
єусини – укрєєнцї
субєвенцїє – допоємога, дотацїє
скєрофулїчний – хворобливий
дїпняти – домогтєє
вїїмок – виняток
бєрїдкий – некєрасивий, логаний
“кєруцїфїкєє” – хєрєєєєє
карк – шїєє
буцїм – нїбї
цєлова бєрама – митницєє

ПРИМІТКИ

Текст роману друкується з максимальним збереженням граматичного та лексико-стилістичного колориту авторської мови. Послідовно за сучасним правописом виправлено лише написання слів, у яких є друкарські помилки або які не є діалектизмами, а новотворами автора й незрозумілі сучасному читачеві.

- лоно Авраамове – в переносному значенні – смерть
суд полюбовний – мировий суд
curriculum vitae (лат.) – життєпис, біографія
сатисфакція “гонорова” – відшкодування за моральні збитки
Mädchen für alles (нім.) – людина, на яку звалюють всі обов’язки (хлопчик на побігеньках)
in flagranti (італ.) – на гарячому
unisono (італ.) – в унісон
arpros – (фр.) – до речі
– Jakie masz szkoły? (пол.) – Яка в тебе освіта?
– Czem się trudnisz? (пол.) – Чим займаєшся?
– No to idź do stu dyabłów dalej śpiewać, nie zawracaj głowy! (пол.) – Йди під три чорти співати далі й не мороч мені голови!
kiepska wymowa (пол.) – погана вимова
Товариство уділове – товариство, основане на вкладах
prawdziwie artystycznie (поль.) – справді художнє
dla odmiany (пол.) – для різноманітності
który z panów chce na dziś być moim kochankiem? (пол.) – котрий з панів хоче сьогодні бути моїм коханцем?
– Bydłę jesteś! Wynoś się baciarku! (пол.) – Ти худоба! Геть звідси, батяре!
dla ukochanej drużyny (пол.) – для коханої дружини
– Wiedziałam, że macz szlachetne serce... Wiedziałam, że ty mnie nie opuścisz. Bóg zapłać ci!.. (пол.) – Я знала, що в тебе шляхетне серце... я знала, що ти мене не залишиш. Хай тобі бог заплатить!
– O, ty szlachetny Rusinie! (пол.) – О шляхетний русине!
– Jak my pomrzemo, jak my pomrzemo, kažemo sobie... aktorskie bole i nasze koszule złożyć na grobie (пол.) – Як ми помремо, як ми помремо, скажемо на гробі покласти наші сорочки, як акторські болі.
– Aby świat wiedział, by się dowiedział, że życie głupie... Żeśmy je czcili i zawsze nosili w sercu i w... (пол.) – Щоб світ знав, щоб дізнався, що життя глупе, що ми його шанували і носили завше в серці і в...
nieszczęśliwa miłość (пол.) – нещасливе кохання

- Śmierć była prawidłowa, naturalna, chociaż wskazanem by było raczej wierzyć, iż nastąpiła skutek... Zważywszy jednak, iż... trzeba wnioskować, że... jakkolwiek nie wykluczoną jest ewentualna możliwość i to mimo to najprawdopodobniejszym było by przypuszczenie, że... Atoli, wobec... tezy profesora N.N., który... trzeba przyjąć, że... tembardziej można się tego spodziewać, iż nawet... podczas gdy profesor dr. X. polegając na wiarygodności... radzi znowuż przyjąć jako prawdopodobieństwo... Reasumując tedy... pozwalamy sobie wierzyć, iż... (поль.) – Смерть була закономірна, природна, хоча слід було б радше припустити, що настала в результаті... Беручи однак до уваги, що... Однак, згідно з... тезою професора N.N., який... треба припустити, що... тим більше можна сподіватися, що навіть... тоді як професор д-р X., виходячи з імовірності... знову ж таки радить прийняти як цілком правдоподібну... Отже, підсумовуючи... дозволяємо собі вірити, що...

- Proszę utworzyć! (пол.) – Прошу відчинити!

- Pocałuj psa w nos, osłe jeden! (пол.) – Поцілуй пса у ніс, осле!

- Ja listonosz! Przynoszę pieniądze dla pani Glinowskiej! (пол.) – Я поштар! Ношу гроші для пані Гліновської!

- Złam pysk, a nie krij z porządnych ludzi! (пол.) – Заткни пельку, а не кпи з порядних людей!

- A bodaj że go szlag trafił! A to głupia mała! (пол.) – Нехай його шляк трафить! От дурна мавпа!

w drodze łaski (пол.) – з уваги чи моє добре ставлення

ze względu na chorobę żony i liczną rodzinę (пол.) – з огляду на хворобу жінки і численну родину

rzezimieszek (пол.) – бездільник

bezinteresowna pomíč – безкорислива допомога

маринаркова одежа, маринарка – піджак

роздавання традиційного “оплатка” – у римо-католиків своєрідні просфори

a la minute (фр.) – за хвилину

uciekinier (пол.) – втікач

пуститися на пси – звестися пінащо

“Pater noster” (лат.) – “Отче наш”

правничий заступник – адвокат

rendez-vous (фр.) – побачення, рандеву

ząd krajowy (пол.) – місцева влада

“Cherchez la femme!” (фр.) – шукайте жінку!

kazanie (пол.) – проповідь

na Mszy świętej (пол.) – на службі Божій

burzyciela porządku społecznego, przewrotowca, antyreligijnego agitatora (пол.) – порушника громадського порядку, бунтаря, антирелігійного агітатора

szatanem w postaci człowieka (пол.) – сатана (шайтан) в людській подобі

chęć (пол.) – охота, бажання

poród ręce (пол.) – погід руку

wszystkich świętych (пол.) – всіх святих

aniołko (пол.) – ангелочок

я з досади не б'ю... – я принципово не б'ю

pan zbezczęścił moje nazwisko (пол.) – пан збезчестив моє ім'я

satisfactionsunfähig (нім.) – не здатний задовільняти

“ідіже ність болізни ” – де немає хвороб

miężulko (пол.) – зневажливо-зменшувальна форма слова “чоловік”, “муж”

niehonorowość (пол.) – безчестя

con amore (італ.) – з любов'ю

дістатися до Іваної хати – потрапити в тюрму

Taschenerweiterung (нім.) – розширення (збільшення) кишені, сумки

en gros (фр.) – гуртом

en dataille (фр.) – детально

“Galoschen des Glückes” (нім.) – галоші щастя

“Bez pragnień jutra, bez wspomnień wczora,

Z pozorem ruchu i blasku,

Wlecze się istność złamana i chora,

Niby karawan po piasku” (пол.) –

Не прагне ранку,

не хоче вчора,

У русі й блиску мнимім

Плететься сутність – обдерта й хвора,

Мов караван в пустині

(поетичний переклад Г. Чопика)

ПЕРШИЙ БОГЕМІСТ НА ГАЛИЦЬКОМУ ГРУНТІ

Хто з тих, що пам'ятають “добрі” довоєнні часи, не пам'ятають Гриця Щипавки (Осипа Шпитка) – цього Рінальда Рінальдїнія зверхнім виглядом, знаменитого товариша забави, від якого дотепу – бурлескного і вульгарного, та зате геніяльного – люди рачкували по долівці? Хто не тремтів перед його язиком, а ще більше перед його кулаками? Хто, читаючи молодим його автобіографічний роман «Вирід», що був ще передтечею оповідань Джека Лондона або Лока, не нагадує ще й тепер цього тремтіння душі, яке цей зідеалізований в романі анархіст життя будив у ньому, родячи в ньому заздрість, а разом подив для героя, що так безпардонно обнажив себе перед читачем? Хто ще сьогодні не засміється сам до себе, як випадково нагадає одну з класичних пародійованих коляд Гриця Щипавки, або пародію з Шевченка, що починалася словами: “Жидок паршивий коло хати”...? Або ті невмирущі вульгарні «Листи з пекла»...

Так безцеремонно і так широко, як Гриць Щипавка, умів сміятися й глузувати хіба П'єтро Аретіно, так само, як Гриць Щипавка, малоосвічений, так само безприятний і безстрашний, як треба було добути шматок хліба.

Зійшовся я з ним після повороту з богословських студій в Римі, в 1905 році. Тоді саме Денис Сембратович видавав ілюстрований журнал «Руська Хата», і мене затягнув до співробітництва в ньому редактор журналу О. Шпитко. А що видавець ніколи не мав грошей і жив на кредит, отже і редактор і я, співробітник журналу, отримували гонорар “в натурі”, тобто діставали гуляш і вино у винярні при Домініканській вулиці, де Сембратович мав кредит. Журнал неважком зліквідували, та мої зв'язки зі Шпитком не перепинилися від того.

Перший богеміст на львівському ґрунті. Автодидакт в роді Горького, всебічний талант, людина м'яка, як зуміє бути м'яким тільки наш мужик, а водночас бандит, що був ладен серед білого дня на Академічній вулиці побити людину, відібрати їй честь найнижчого сорту пасквілями. Ангел і сатана в одній особі, непримиренний ворог людей освічених, анархіст в поглядах і в житті, цинік, а водночас ідеаліст. Незмордований Дон-Кіхот, що всюди в нашому громадському житті добачував нікчемність, і, поборюючи її, не вагався вжити ніяких засобів. Ціле життя вважав себе покривдженим. Маніяк, якому весь світ був ніби ворогом; були ворогами свої і чужі. І тому був брутальний у відношенні до тих, в кім добачував свого ворога, і горе було тому, хто “впав йому в око” як ворог! Реагував з місця, реагував відомими своїми соковитими лайками, де б то не було; не вагався теж реагувати своїми кулаками. А був час, що добачив свого ворога в цілому заголові і zareагував у той спосіб, що перестав до всіх відзиватися. А коли ця роля мовчальника зробилася йому не вигідною у Львові, де всі знали його, виїхав на село до знайомого власника хутора, і в нього, зберігаючи мовчанку, перебув кілька місяців. Його авантюрична вдача часто заводила його до Іванової хати, отже й легко було йому вмовити в себе, що він мученик і герой, і зробити з цього псевдогеройства пашпорт до безсмертності.

Кілька літ тому в бразилійській столичній пресі він проголосив свій ювілей 25-кратного сидіння в тюрмі – очевидно в ролі мітичного борця за правду і волю рідного народу.

Не знав страху перед ким би то не було, не респектував нікого. В часі судової розправи важився як підсудний звертатися до прокуратора і пересбивати його виводи викликами: бреші! бреші! Не завагався в модній каварні накинутися в привяності кільканадцятьох осіб на І. Франка і вилити на безборонного цілу кльоаку лайок. Нападав на усіх, усі були перед ним безсильні, бо він не мав нічого до втрати: тюрму вважав бажаним місцем відпочинку й безжурного життя.

А одначе не було милішого від нього товариша при склянці, а головню при картах, які були головним засобом його існування. За кожним його киненням карти грачі вибухали гомерівським сміхом, бо кожне його потягнення проводив новий “масний” дотеп, який відвертав увагу грачів від гри і давав йому змогу вставати від карт з заробітком, яким він користувався в іншій каварні, відпочиваючи після бою.

Його квартирою була кімнатка в дешевому готелі, якою він і так користувався мало, відступаючи її охочо комусь більше потребууючому. Бо Шпитко вмів здобутися на “панський жест”, і не один бідний студент чи початкуючий юрист зазнав його допомоги хоч би у формі вечері в ресторані.

Мені самому довелося пізнати великодушність цього босяка, про яку годі мені забути. Я, будучи ще студентом без засобів до життя, найшовся у Львові в положенні “голого в терню”, тобто видав останній сотик і не мав змоги жити, ані виїхати з Львова. Один з моїх “друзів”, вже тоді панок, а сьогодні громадський потентат, перед яким усі схиляють голови, відказав мені позички 2 чи 3 корон на втеку з Львова, по якому я вже другий день ходив натще: і то відмовив так, щоб мене виставити на посміх десятка ситих вибранців загалу. І тоді найшов я допомогу в тому погорджуваному босякові, який сам не знав, де прийдеться йому завтра скласти голову до сну. Він нагодував мене вечерено, а як довідався, в чому діло, завів мене до туалети, щоб ніхто не був свідком, що він – протак і людина без ніякого фаху – позичає гроші відомому письменникові, який вміває з голоду між сотнями ніби приятелів, матеріяльно гарно забезпечених. І дав мені гроші на дорогу, щоб я не був зневолений понижати себе.

Горе було тому, хто дав йому відчути його низьку освіту, бо ніщо не боліло його так, як свідомість, що він мужик, який “обтерся між панами”. Зате цілим серцем горнувся до освіченої людини, що поведилася з ним, як з рівнею.

Плакав передо мною як мала дитина, коли зійшовся зо мною на бразилійській землі, зустрічаючи після довгої розлуки з рідним краєм першого освіченого українця, і жалівся, що рідні “пани” прогнали його за океан між дикарів, “мов собаку”.

Чи “патріоти” справді прогнали його до Бразилії, мені не відомо, бо в часі його виїзду з Європи я перебував у Канаді. Знаю лише те, що раніше він шантажував наших політиків товстезною рукописною «Українською Каморрою» і торгувався з ними за ціну викупу і знищення рукопису, залякуючи їх, що спродаєть рукопис за добрі гроші полякам. Про цей рукопис чогось нічого не чувати...

Зі своєю довгою й буйною чорною бородою, що закривала його чорну сорочку і цілі груди, з чорним “шлюсроком” і ширококрилим капелюхом на голові, з шорстким голосом мав у собі щось, що будило як не респект, так принайменше страх перед його особою.

І мав у собі щось з Распутіна, і прогнавши від себе жінку, користувався всіми благами Дон-Жуана, бо навіть якась графиня поповнила колекцію його любок. Живучи в Бразилії вже понад шістдесятилітнім сивобородим холостяком, не завагався спробувати щастя навіть з російською великокняжною, що чудом утікла з большевицького раю й промишляла в Ріо-де-Жанейро тим, що давала музичні концерти. Та перш усього він виексплуатував її екзотичну появу до ряду статей в найповажнішому столичному

журналі, чим добув її прихильність і дружбу. Злі язика казали, що в цьому випадку потерпів діймаючу поразку. Та як-не-як, але Гриць Щипавка найшовся у своєму стилі.

Мабуть найкраще почувався в Бразилії, де будь-що-будь, живучи між рідними, не находив суперництва в ненависних “анальфабетах з університетами”, де здобув найбільш авторитетну роллю, де користувався всіма благами волі і паразитарного життя, бо заробляв на хліб грою в більярд, яку довів до рекордового мистецтва, і де творив з місцевих українських робітників анархістичну організацію «Чорної Маски» – для визволення України... А коли надійшло йому жити між рідними і коли втомила його боротьба з попами, переїхав до С. Пауло і до Ріо-де-Жанейро, де, між іншим, заробляв строєнням фортеп'янів, а навіть пранням білля в шпиталі, поки не добився співробітництва в найповажніших португальських і німецьких часописах. У поляків не заробляв ніколи!

В тому часі, як я приїхав до Бразилії, він жив іще між українцями в Куритибі, виконуючи функцію організатора, диригента хору і оркестри, вчителя музики і композитора, та заробляючи на прожиток грою на більярді. І мав пошану між своїми як автор друкованих у місцевій португальській газеті публичних рефератів для бразилійської публіки під збірним титулом “Христос народів”. Так називав він українську націю і під таким кутом насвітлював її історичну роллю – на велику лють куритибської Польонії. Бо до останнього дня – не дивлячись на свою ненависть до української галицької інтелігенції – залишився українським шовіністом покрою В. Будзиновських і М. Петрицьких. Хоча між поляками в Бразилії зо своєю вродженою інтелігенцією, універсальністю таланту і темпераментом був би міг найти справді “тепле містячко”. Доказом того є то, що найповажніші бразилійські столичні часописи платили йому за його статті, підписувані псевдонімом Осипа Стефановича.

На рік перед моїм виїздом найшов видавця на свої новели і есеї на португальській мові і книжку, попереджену вступом одного з бразилійських критиків, де творчість Шпитка поставлено поруч творчости Льва Толстого, Андреєва і ін., зустріла критика зовсім позитивно. Автор принайменше перед смертю діждався від чужих признання, якого рідні відмовляли йому так консеквентно. Міг сказати собі для розваги златинська (а він страх любив латинські цитати!): “Nemo propheta in patria”.

Чи дідусь, руїна колишнього Шпитка, ще в живих, – не знаємо. Є чутка, що він вже закінчив своє авантюрне життя і його старечі ноги вже не збивають бездоріжних і жахливих своїми пущами безкраїв Південної Америки, серед яких він, напевно, почувався як риба у воді.

Останніми роками наші дороги розійшлися з того приводу, що я в його знаменитих фейлетонах викреслював йому одну крапку над і, чого він за ніяку ціну не міг простити ні мені, ні взагалі всім “ідіотам з університетами”.

Наші граматики певно не знають, що їх химерність спричинила такий поважний “казус беллі” та що з їх вини мені дісталася на письмі стільки епітетів, до матерщини включно, що я не міг їх донести і мусів їх покинути, розходячися з Грицьом Щипавкою аж до нової зустрічі на “Йосафатовій долині”.

Якби вони були це знали....

Десь в якомусь готелі, чи в підсінні в Ріо-де-Жанейро залишилася ціла скринька з рукописами «Осипа Стефановича». Чи вона віднайдеться і чи взагалі виплатиться за нею шукати?

Публікується за виданням: Карманський П. Українська Богема. З нагоди тридцятьліття «Молодої Музи». – Львів: Краса і сила, 1936.

ПРАВДИВИЙ БОГЕМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Постать (і творчість) Осипа Шпитка довгий час перебувала поза контекстом української літератури. На зламі XIX і XX століть він буквально увірвався в українську літературу зі своїми екстраординарними літературними спробами, які своєю наснагою, попри невідшліфовану форму, збурили тогочасні уявлення про можливості й обшери нашого письменства. Йому важко було конкурувати з прозою Франка, Стефаніка чи Коцюбинського, зате для такої відвертості, як у нього, і для такого рафінованого цинізму важко було знайти аналогії у нас. Герой Шпиткового роману «Вирід», який “так безпардонно обнажив себе перед читачем” (за Петром Карманським), мав риси абсолютно новаторського типажа і вигравав цілими гаминами табуйованих до того часу почуттів. Лише автор з таким характером, як і в ідентифікованого з ним головного героя роману, міг складати дотепні пародії на канонічні тексти нашої поезії та писати соромізькі пародії на коляди. Осип Шпитко зблиснув своїм автобіографічним романом, порозважався на межі і за межею дозволеного, погарцював по літературних луках і пасовиськах, а потім зник десь у бразильських сільвах, хоча й там залишався літератором, тобто самим собою, бо свою належність до письменницької братії вважав чи не найголовнішим своїм покликанням.

І ось після тривалої перерви постать Осипа Шпитка знову виринає на його Батьківщині. Він з'являється не своїми творами, а наразі лише як один із персонажів «Української Богемі» Петра Карманського. Під сам кінець 80-х років мій батько Володимир Лучук у своїй антології «Молода Муза» подає більшість розділів «Української Богемі», зокрема й розділ «Перший богеміст на галицькому ґрунті», присвячений О. Шпиткові. Це з'являються шойно контури Шпиткової постаті у свідомості читаючої публіки. Ці контури набувають трохи чіткіших рис на початку 90-х років після вмонтування згаданого розділу з антології «Молода Муза» в андеграундному часописі Володимира Костирка «Кремнюк» та передруку вже звідти в журналі «Україна». І нарешті, повне видання «Української Богемі» ґрунтовно закріплює образ Шпитка, змальований Кармацьким. Але цього явно замало, щоб хоч більш-менш увявити собі місце Осипа Шпитка в нашій літературі. Треба ж бачити – що він написав і як він написав. І от врешті-решт через сто років після першодруку виходить перевидання роману «Вирід», без сумніву, найкращого твору зі збереженого Шпиткового доробку. А поетична цінність пародійна гумористика нехай наразі ще залишається практично недоступною та інтригує самим фактом свого існування.

«Вирід» лежить у руслі нової літературної еротики на зламі століть, коли почалося зривання масок з драстичної теми, реабілітування тіла й чуттєвості (у російському письменстві – Розанов, Ремізов, Сологуб, Зам'ятін та ін.). У цьому ряді особливо привертає увагу сенсаційний, найпопулярніший тоді російський еротичний роман Михайла Арцибашева «Санін» (1907), у якому розповідалося про еротичне життя тогочасної молоді, проповідувалася статеві свобода й почуттєве розкріпачення.

фігурувала "нова людина" – повний сили індивідуаліст і цинік, який обстоює право особистості залишатися самим собою, не ставить меж своїм бажанням¹.

Богемний спосіб життя Осипа Шпитка достатньою мірою відображений у його романі, герої якого, як і автор, є справжнім богемістом (не плутати з фахівцем від чеської філології). Про справжність чи надуманість богемності можна сперечатися, адже у цій площині можна рівною мірою розглядати і поетичне дозвілля в Давньому Римі, і походеньки жонглерів та трубадурів, і братство мочемордія, і побут Монпарнасу, та й львівське мистецьке життя останніх десятиріч. Про такий триб життя можуть створюватися романи, поеми, оповідання чи навіть поетичні мініатюри. Конденсація богемного буття й світогляду може виражатися одним-однісіньким віршем, як от у «Моїй богемії» Артюра Рембо (у перекладній версії Василя Стуса – «Моя циганерія»), або ж у ширших полотнах типу Шпиткового «Вирода». Та не богемою єдиною. Адже Шпитків роман вартісний не лише з тематичної точки зору, хоча тематика його є однією з найпривабливіших рис цього твору. Непередбачувані колізії заносять головного героя на Кавказ, де розгортається частина дії ще одного чудового роману початку ХХ століття – мається на увазі «Андрій Лаговський» Агатангела Кримського. Чи це простісінький географічний збіг? Сумнівно, адже у всіх позірних випадковостях присутні певні закономірності. І Осип Шпитко заклав своїм романом «Вирід» певні закономірності у розвиток української прози, бо навіть нехотячи його мимовільними послідовниками стали, для прикладу, такі сучасні українські прозаїки, як Ю. Покальчук та Ю. Винничук. Тож нехай процвітають невимушені закономірності.

¹ Див.: *Бітова Г.* Русская литературная эротика в поисках адекватного языкового выражения // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské Univerzity. Studia minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. – 1997. – D. 44. – S. 69–75; *Bínová G.* Русский литературный Эрос сквозь призму национального самосознания // Litteraria Humanitas VII. A. S. Puškin v evropských souvislostech / FFMU. – Brno, 2000. – S. 163–168.

ЗМІСТ

Ляшкевич П. Життя Осипа Шпитка (Легенда. Біографія. Творчість).....	5
Шпитко О. Вирід.....	15
Пояснення слів.....	118
Примітки.....	120
Карманський П. Перший богеміст на галицькому ґрунті.....	123
Лучук І. Правдивий богеміст української літератури.....	126

Літературне видання

Осип Шпитко

ВИРІД

Художньо-технічний редактор – *Ольга Веремкович-Різник*

*Комп'ютерне складання та оригінал-макет підготовано
у редакційно-видавничому відділі Львівського відділення
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України*

Підписано до друку 21.11.2000. Формат 60 x 90/16.

Друк офсет. Гарнітура Таймс.

Обл.-вид. арк. 8. Умов. вид. арк. 10.

Зам. №

Віддруковано у ТзОВ «Поліграфія»

Видання здійснене
за сприяння та фінансо-
вої підтримки началь-
ника Контрольно-реві-
зійного управління у
Львівській області

п. Романіва Є.М.
заступника керівника
«Укравтодору»

п. Завійського І.М.
та Генерального
директора Обласного
підприємства поштового
зв'язку «Львівпошта»

п. Кидисюка А.І.

*Висловлюємо їм
щирі подяку!*